Стево
Поповић
—
ЈАЛЕВИЧКИ
ПАРТИЗАНИ

Б И Б Л И О Т Е К А О С Л О Б О Д И Л И Ч К И Р А Т

Уредник

МИЛИЦА БОРИЋ

С Т Е В О П О П О В И Ћ

МАЈЕВИЧКИ ПАРТИЗАНИ

Књига друга

СВЈЕТЛОСТ • 1961. . САРАТЕВО

Пролазе године, деценије, и пред бујицом нових животних токова, пред новим тежњама и достигнућима у социјалистичкој изградњи наше домовине, полако али немшовно ишчезавају трагови прошлости, па исто тако неминовно, ишчезавају, блиједе и сјећања учесника на многе догађаје из доба народно-ослободилачке борбе. Управо ти разлози: жеља да саопћим и од заборава сачувам оно што ми је из тога времена још увијек остало у живом сјећању — нарочито нека карактеристична збивања из периода четничке реакције и кризе устанка која је почетком 1942. године била захватила читаву источну Босну па и мој родни крај, Мајевицу, а посебно осјећање захвалности и дуга према многим знаним и незнаним борцима који у тим збивањима падоше — и руководили су ме да приступим сакупљању и провјеравању неких нових, накнадних података било о оном што сам тих дана директно или индиректно доживљавао, било о оном што су ми, у склопу исте цјелине, један или вшие од преживјелих учесника казивали; заправо да наставим са писањем своје ратне хронике — »Мајевички партизани«.

Пи сац

I

У позно вече двадесет осмог фебруара 1942. године наша малобројна колона од свега седамнаест људи, бораца Мајевичког партизанског одреда, спуштала се беспутним тереном поред Коренитске ријеке с мајевичких брда према посавској равници. Горе, иза нас, на Свјетљици и Карића винограду гдје се до малочас водио тежак и одсудан бој, одјекнуо би још само по неки усамљени пуцањ. Десно и лијево, скривени у вечерњем сутону, ћутали су врхови Жутавке и Мамутове воде по којима су, на сваком прелазу, вребале четничке засједе. Због тога смо се — избјегавајући ове непријатељске замке — пробијали преко шипражјем обраслих увала поред рјечице. Топли јужни вјетрови били су већ кренули сњегове са брда и уским коритом је јурила маса густе и прљаве воде. Заобилазећи шибље и усјелине људи су често до паса упадали у мутну бујицу и на неким мјестима морали да газе њоме по стотину и више метара.

Још у току ноћи је требало да стигнемо до Корените и Попова Поља, до села из којих је прије неколико дана кренуо наш Одред и гдје су се још налазиле неке мање партизанске групе. Зато је колона и журила, али су јој густа помрчина и тежак пут успоравали ход; глађу и напорима исцрпени људи с муком су се пробијали напријед.

Журили смо да што прије стигнемо до Корените и Попова Поља, а шта би онда требало чинити — то нико од нас није знао. Тешка неизвјесност и црне слутње, тешке и црне као помрчина кроз коју смо се пробијали, притискивали су душу свакога од нас. Јасно је било

само једно: да су четници капетана Леке и војводе Керовића, служећи се подвалама и преваром, послије дводневне борбе добили бој, да је Мајевички партизански одред осакаћен и потиснут. Од чете која је држала Карића виноград успјели смо само нас седамнаесторица да се пробијемо из обруча.

На такав исход боја нико није помишљао. Нико није претпостављао да ће Ђуро Бижић, командант Дринског четничког одреда, човјек који се, бар на ријечима, често изјашњавао за споразум и сарадњу са партизанима, да ће нам он, — послије заклетве и часно задате ријечи — мучки, у најодлучнијем тренутку забити нож у леђа. Стога, штаб Одреда није ни дао прије почетка борбе неко упутство шта у случају неуспјеха треба чинити; није одређен правац кретања уколико до повлачења дође, нити је одређено зборно мјесто Одреда. Стога смо ми, — претпостављајући да ће се и остале наше јединице повлачити у истом правцу — кренули управо одакле смо и дошли: према Коренити и Попову Пољу.

Пошто је већина другова била из других крајева, махом Семберије и Посавине, и овај терен уопће није познавала, ишао сам на челу колоне и настојао да колико-толико убрзам ход... Али, никако на чистину да изађемо. Па и кад бисмо се понегдје одвојили од рјечице и изашли на нешто чистији простор, и тада бисмо се склизали у помрчини и западали у мјестимично још доста дубок снијег који се преко ноћи почео тврднути и прекривати танком покорицом. Сквашена одијела лијепила су нам се за тијело и постајала све тежа, а у обући је пиштала и шљапкала вода. Све више је стезала хладноћа: зуби су цвокотали од зиме.

Била је већ дубока ноћ кад смо изашли из увале на простор гдје корито рјечице почиње да се шири и да се поред њега ређају простране ливаде ту и тамо прошаране ниским шумарцима. Ускоро, на десно од нас и на даљини коју је у ноћи тешко било одредити, почеше да се указују и свјетла на прозорима првих кућа Горњег Тутњевца. Из тог мјеста, знали смо, има доста људи у четницима — ту се негдје, у близини,

налазио и штаб Ђуре Бижића — па је требало да на неки начин неопажени прођемо поред села. Пођосмо стога опет мало улијево, према рјечици; тумарајући по мраку поново западосмо у неку густу живицу, прегазисмо је и, наједном, нађосмо се у нечијем дворишту — пред неком повећом сеоском кућом из које, управо у том часу, примијетих како истрчаше неке људске прилике и одмах нестадоше у помрчини.

Застадосмо; кочнице на пушкама, као по некој команди, тихо зашкљоцаше. На некога смо натрчали! Можда на четнике?! Али, нисмо више имали куд: свакако смо се открили, и — да бих се увјерио о чему се ради — са још неколико другова пођох према улазу. На наш позив, и не питајући ко је, домаћин, средовјечан крупан човјек отвори нам врата. Држао се равнодушно, мирно, па рекло би се чак пријатељски — позва нас унутра. Изгледало је као да га помало чуди овакав наш наступ: снебивао се и доказивао како у кући, изузев његове чељади, никога страног нема нити је било и позвао нас поново да уђемо и да се сами увјеримо.

Поколебах се мало ... Нисам био сигуран да ми се, можда, усљед умора и глади није нешто причинило — да се не ради о некој халуцинацији. А кад ме и неки од наших људи — који су се све више окупљали испред врата — почеше да увјеравају како изузев мене нико други није ништа примијетио, ја попустих и пођох у кућу.

Домаћин је био веома предусретљив ... Увео нас је у повелику добро загријану собу, а затим понудио пројом, сланином и ракијом. Добро смо се заложили и већ послије пола сат,а — мало од ракије, а више од премореност и назеба — љу^и почеше да дријемају. Сан је неодољиво наваљивао и не знам шта бих дао да само мало прилегнем. Али, никако да се смирим... Стално ми је било на уму гдје смо; непрестано ме је копкало питање: јесам ли се ја збиља преварио, или је у кући неко био и пошто нас је примијетио, побјегао, што је домаћин, ко би знао из којих разлога, прећутао и сакрио. Сумња је и даље расла ... Нисам смио више да оклијевам; позвах другове, дигосмо се и кренусмо.

И тек што смо изашли из куће, и свега око три-четири стотине метара замакли у помрчину, кад се на истом мјесту, око исте куће од које смо малочас кренули, зачуше неки повици, сруши се нека ограда — одјекну и неколико пуцњева. Застадох за тренутак, а дријемеж и умор — као што то обично бива кад се човјек нађе пред блиском и непосредном опасношћу — за час ишчезоше.

— Јеси ли видио, милу ли им мајку четничку! — оте се неком од другова полугласан узвик и колона, заштићена мраком, настави покрет даље.

Некако пред поноћ били смо већ надомак Корените. Ишли смо широко разгаженом пртином и пред нама се ускоро — негдје на средини села — забјеласаше у мраку хладни зидови коренитске школе: доскорашњег бивака нашег Бијељинско-брчанског батаљона и центра прилично широког ослобођеног подручја. Али, нигдје никога! Врата на згради била су широм отворена. Испред школе, по пространој и равној пољани, црњеле су се на снијегу велике мрље — разгажена и утабана мјеста гдје су се прије поласка на Вукосавце постројавале наше јединице. Село је ћутало — мирно, хладно, < као да у њему ни живе душе нема.

Недалеко од школе, поред једног кућерка у омањем вођњаку, колона застаде. У први мах нико се из куће није јављао, и тек касније, пошто рекосмо ко смо, изађе млад, помршав човјек. Био је то Радован »Малишан«, курир штаба Одреда, који је ту на вези остављен. Видјело се да је чекао на опрезу — још увијек у одјећи, обувен — и помало узбуђеним гласом поче одмах да нам прича како у Коренити нема никога од партизана; затим, како је тек малоприје једна група наших бораца измакла према Попову Пољу; како се по селу, још свечера, пронио глас о томе шта се на Вукосавцима збило и да је, због тога, међу људима завладао велики страх и пометња.

Томе се ипак нисмо надали; нико, наиме, није претпостављао да ћемо Корениту затећи напуштену и да ћемо без задржавања морати да наставимо пут. . . Али, — што је још горе — тешко је било вјерОвати да ћемо

и у Попову Пољу наћи некога од наших. Јер, како Малишан рече, четници Влајка Мићића и Милорада Кујића стално се врзају по томе терену, вјероватно су већ дознали или ће током ноћи дознати како се на Вукосавцима завршила борба, окуражиће се, и могу их сваког часа напасти и потиснути.

У Коренити нисмо имали више шта да очекујемо. Подрхтавајући од хладноће — и не сањајући да је главнина наших снага већ сасвим напустила Мајевицу — стајали смо и договарали се . . . Неки од другова — рачунајући још увијек да ће се Одред, можда, оријентисати у томе правцу — предлагали су да се одвоје и крену према Трнови, Глоговцу и осталим устаничким селима бијељинског среза. Споразумијевали смо се још неко вријеме, а затим одлучисмо да другови: Борика Станчић, Миле Пајкановић, Адем Адемовић, Мехмедалија Османовић, Сакиб Хајрић, Ђојо Трифковић Штабац и још неки пођу на ту страну и повежу се са партијским активистима на терену, а ми, остали, да продужимо до Попова Поља и нађемо се са оном групом наших бораца што је тамо отишла, и тако и једни и други сачекамо док се не појаве наше јединице и с њима некако не успоставимо везу. Договорисмо се о томе, јер: нико од нас још није губио наде да ће се Мајевички одред поново прибрати и средити, и да ће — са Бирча или Озрена — ускоро стићи партизанске снаге које ће нам помоћи да пречистимо рачуне с четницима. Са таквим претпоставкама и надама растадосмо се и кренусмо свако на своју страну.

Једва пред зору стигли смо у Попово Поље. Село се управо будило: чуло се учестало кукуријекање пијетлова, а спокојна свјетлуцања прозора на кућама поред пута изазивала су притајене жеље за мирним домаћим животом — за сном и одмором. Али, ко је смио на то и да помишља, ко је знао шта ће нам донијети и овај дан што је тек на помолу?!

II

Кућа Марка Максимовића у Попову Пољу била је тога јутра дупке пуна наоружаних људи, мрка и забринута изгледа. И док су неки од њих не пуштајући из руку оружја, стајали ћутке у кухињи, смјењивали се на стражи или одлазили у патроле, дотле смо ми остали — окупљени у сусједној соби, ниској и загушљивој просторији — већ сатима тихо расправљали: тражили одговор на питање које нас је све подједнако мучило и одлучивали шта даље да радимо и куда да кренемо.

Поред осталих, у углу собе је, ослоњен лактом на расклиматан сто, сједио секретар Окружног комитета Партије, Јусуф Јакуповић Мрки, и уморним, помало промуклим гласом тихо говорио. Он тек што је био стигао у Попово Поље; са одијела и обуће још му се циједила вода и разлијевала по прљавом, угаженом поду. Много се био измијенио ... На његовом младом, црнпурастом лицу нескладно су се оцртавале дубоке и за његове године необичне боре.

Збијени један уз другог, око двадесет бораца и руководилаца Мајевичког партизанског одреда пажљиво је слушало Мрког. Био је ту Насто Накић, мршав и онизак младић, студент, родом из села Буквика; Симо Петровић, такође студент, снажан и наочит момак; Ђорђо Ђојић, опанчарски радник; затим: Богић Кисић, Радивоје Лукић, Боро Поповић, Саво Живковић, Вјекослав Туњић, Хамид Бербић, Жико Ћускић и други. Већина њих није учествовала у борбама на Мајевици, па су их интересовале све појединости.

— ... І тако ја пођем према Карића винограду — причао је Мрки. — Видим бижићевци наваљују... И таман кад сам био испод брда, ухвати се гужва. Наши

почеше да се повлаче према Удригову. Нисам имао куд; Керовићеви четници били су већ продрли у село —• до куће у којој се налазио наш штаб. Врднем лијево и некако се шумарцима и потоцима пробијем до Благојеве куће у Тисовици. Ту и преданим. Нисам хтио никуда да макнем све док не сазнам шта се на крају збило! и куд је ко отишао. Тако сазнадох да су Ратко и Мирко, са око двјеста и четрдесет бораца, кренули на Бирач ... Чуо сам да су у Злом Селу наишли на четничку засједу. Срећом су — како се прича — још уз пут разоружали неку тројицу четника који су им, да би сачували животе, одали гдје се налази засједа, па чак, пошто су их мало попритегли, одали су им и знаке распознавања. Користећи се тиме једна наша десетина издвоји се још раније из колоне, неки ставе и кокарде, и право међу четнике. Тако их изненаде, разоружају их, дигну им један тешки митраљез и нешто муниције. — А шта је даље од њих било — не знам . . .

— То значи да они неће овамо? — јави се неко несигурним гласом.

— Да, да ... Ето шта нам се деси, — као да и не чу питање додаде Мрки. — Послије свега што се збило, четнике као да је бијес спопао. Замислите само ово: сељаци у Вукосавцима сакупили су послије боја наше мртве с намјером да их сахране у вукосавачком гробљу. Сазнавши за то Керовић им је одмах запријетио и натјерао их да мртваце избаце ван гробљанске ограде, говорећи како он ни мртвим партизанима неће дати мира. Колико је наших изгинуло — не знам. У току борбе није много. Али послије су им многи живи у шаке пали. Падоше нам и двојица чланова Окружног комитета. Србу жива ухватише, а Томислав погибе.

Ослонивши се челом на руку Мрки мало заћута, дубоко отхукну и настави:

— А свашта сам и уз пут видио. У Тисовици, испод Благојеве куће, наиђох на љеш нашег курира, Јусуфа Захировића. Знате ви какав то момак бјеше. Лежао је сав искомадан и познадох га само по одијелу. Истина, прије него што сам кренуо овамо, рече ми Благоје шта се с Јусуфом десило: Пробијајући се кроз шуму Тисо-

вицу Јусуф је у потоку, управо ЈЈСПОД Благојеве куће, наишао на четнике. Муниције није имао, а бјежати даље није могао. Пошто су се око њега склептали четници, он упали бомбу па разнесе и себе и неке од њих. Наилазио сам, уз пут, на још неке љешеве. А горе негдје испод Жутавке, на пртини, видјех и нечију одсјечену руку . . . Ко зна чија је . . ?

Неко вријеме људи су замишљено ћутали.

— Кажу да је и војвода Керовић кренуо овамо с четницима. А један ми човјек рече да је Милан Марић, са око стотину својих људи, већ стигао у Крбета и да пријети како ће нам се грдно светити... — проговори водник Симо Томић, повисок млад човјек, повијеног крупног носа и ситних плавих очију.

— Вала и ми овдје сједимо, предомишљамо се и оклијевамо. Рачунамо, ваљда, да ће нас четници оставити на миру? Сваки час може и овдје да запуца. А видите колико нас је остало. Свега око четрдесет! Митраљеза ниједног немамо; с муницијом врло слабо стојимо . . . Вријеме пролази, и мислим да треба нешто брзо одлучити, — рече Хамид Бербић, средовјечан ћелав човјек, стављајући у џеп оловку којом је, за све вријеме разговора, цртао нешто по страницама већ исписане џепне биљежнице.

Мрки га само погледа, али ништа не рече и оборивши главу дуго је замишљен ћутао. Све ово што је Бербић говорио и сам је веома добро знао и осјећао; знао је да он, као секретар Окружног комитета, за све што се догодило сноси и највећи дио одговорности; тешко се мирио с чињеницом да партизанског одреда на Мајевици више нема; био је свјестан да треба брзо одлучити и нешто предузети, али — шта?

Шта може, у оваквој ситуацији, да учини шака људи; како да се супротстави фашистичком окупатору и његовим помагачима свих врста и боја. У градовима су и даље господарили Нијемци; сва друга насељенија мјеста, као и све важније путеве и раскршћа, држале су усташке, домобранске или легионарске посаде, а сад — и по најзабитнијим крајевима — крстаре четничке

банде. И, што је најгоре, послије повлачења Мајевичког партизанског одреда — који га је са својих око пет стотина бораца дотле штитио од окупаторског насиља — у народу је, дијелом због тога а дијелом и под утицајем лоших вијести са Источног бојишта, завладао страх и несигурност: пољуљала се у њему вјера у властите снаге. — Ето, у таквој ситуацији требало је снаћи се и донијети одлуку шта да се ради; ето шта је мучило не само Мркога него и све нас остале.

Тишина и мучна недоумица владала је у соби неколико минута, све док је не прекиде шкрипа врата на којима се појави дежурни: помршав, плав, окретан борац. Знао сам га само по имену; звали смо га Срето Србијанац.

— Другови, — поче он одмах с врата — хтио сам само нешто да вам кажем. Био сам сад у патроли и ту, на раскршћу, сретох неку жену — вели да иде из Бобетина Брда. Рече ми она да је у њихово село, однекле из брда, стигло јутрос много четника. Ето, толико, само да знате.

Срето ништа више не рече и полако изађе, затворивши опрезно за собом врата.

У току ноћи и јутра у село су, збиља, стизале разне, па често и опречне вијести; препричавале су се свакојаке приче. Свему се, дабоме, није могло вјеровати, али, у оваквим приликама тешко је било рећи да у њима нема и доста истине — сваког часа могло се очекивати само најгоре.

— Ја велим ово, другови, — узе затим ријеч Насто Накић. — Има овдје неколико нас који познајемо пут преко Буквика, на Требаву. А на Требави, колико ја знам, налази се један батаљон Озренског партизанског одреда. Између тога батаљона и главнине на Озрену постоји сигурно неки саобраћај, па према томе и могућност да се пребацимо преко Спрече . . . Са Озрена, опет, неће нам бити тешко да ухватимо" везу са Главним штабом и нашим снагама на Бирчу. Стога ја предлажем да одмах кренемо тамо ...

— Не знам да ли би то било умјесно, — прекиде га Мрки. — Јер, прије неколико дана, управо прије четничког напада на штаб Одреда, послали смо курире на Бирач са извјештајем о стању на Мајевици, па смо опет, прије два дана, упутили Фрању Херљевића на Озрен. Ваљда је неко од њих успио да се пробије до циља. А, ето, и наши су из Одреда кренули горе. Може се десити да с њима заједно и помоћ ускоро стигне. Надам се да нас неће оставити овако: препуштене саме себи.

*

— Не треба заборављати да су и код њих борбе; имају и они својих брига, и ко зна кад ће то бити — додаде опет Насто.

— А зар не би било боље — умијеша се и Жико — да се разбијемо у тројке или петорке и неко вријеме крстаримо по терену — да се некако сналазимо док не стигне помоћ о којој говорите. Осим тога, и пребацивање на Озрен — не знам да ли је баш тако једноставно?

— Далеко је до Ђурђева, Жико, — примијети Симо. — И куда би ти по овом снијегу? А у кућу — мало ко да ће те примити. Јер, како се оно каже: »Кад грми свак се себи боји«.

Дуго се још расправљало, а одлука да ли да се иде или да се остане — никако није могла да падне. На крају, поново узе ријеч Мрки:

— Другови, иако у почетку нисам био за то, ипак сматрам да треба усвојити ово што Насто предлаже. Како год размислиш — испада да је тако најпаметније... Јер, ми смо и онако, у посљедње вријеме, изгубили много људи. Остати — значило би поново се изложити великом и непотребном ризику. Али, и овдје би, свакако, требало неко да се нађе, неко ко би, док се ми не вратимо, одржавао везу и колико-толико политички дјеловао. Мислим да би за то, у првом реду, могли да дођу у обзир другови који су из овог краја и имају по селима јаке личне и породичне везе. А ако већ одлучимо да кренемо, онда треба имати у виду и оно што Жико каже. Неће то бити баш тако лако пребацити се из Посавине на Озрен. Наилазићемо ми уз пут и на усташке, и на четничке, и ко би га знао на какве

све засједе и препреке. Зато сматрам да би требало прије поласка ослободити се свега што би представљало неки баласт, и колико-толико снабдјети се муницијом.

Вријеме је одмицало. Било је већ близу подне кад је најзад утврђено шта треба да се ради. Одлучено је да се још исто вече, чим почне падати мрак, крене преко Буквика и требавских брда, према Озрену. Одлучено је, такође, да овдје, на терену, остану Радивоје Лукић, Ђорђе Ђојић, Богић Кисић, Симо Томић и још неки, са задатком да се, уз помоћ и подршку најбољих симпатизера и присталица народноослободилачког покрета, прикрију од четника, ухвате везу са осталим партијским активистима и дјелују док у ове крајеве не стигну јаче партизанске снаге; затим, да се скупи све људсвво, да му се објасни стање и издвоје они који не могу или не желе да иду зато што имају могућности да се појединачно код својих кућа скривају, а оружје — како не би пало у шаке четницима — да им се узме и негдје склони, и потом — крене ...

Читаво поподне протекло нам је у очекивању четничког напада и ужурбаним припремама за пут.

Напокон и дан некако прође . .. И тек што је био почео да пада мрак, а испред Максимовића куће је кренула колона од двадесет и неколико људи. Разилазили оу се и остали; жамор гласова полако се стишавао, и — упоредо с првим сутоном — над Попово Поље се спуштао и злослут, стравичан мир. Управо смо излазили из села, кад нас сустиже млад човјек необична изгледа: го, само у панталонама и подераној крвавој кошуљи, разбарушене косе и страхом изнакажена лица. Тешко дишући од умора и узбуђења једва .рече само толико да је био заробљен код Бижићевих четника и да је у посљедњем часу побјегао са стријељања. Саслушали смо га ћутке и, не задржавајући се, продужисмо широким равничарским друмом према брчанској цести. Западајући у локве и каљаве вододерине, једва су нас сустизале саонице са петнаестак пушака и нешто друге спреме. На предњем сједишту, псујући и вичући на ко-

ње, сједио је водник Симо Томић. Пошао је с нама до свога села гдје је, према договору, требало да у потаји остане и сакрије преостале пушке.

Некако пред поноћ стигосмо надомак брчанске цесте. Мјесец још није био изашао и пред нама се једва назирао пуст, једноличан, снијегом прекривен раван простор и широки главни друм који води од Брчког према Тузли. Десно, на свега пет до шест километара даљине, на улицама Брчког, живахно су треперила свјетла. Управо због те близине с градом постојала је опасност од усташких патрола и засједа, па смо, испитујући сваки корак, опрезно прилазили цести. Али је свуда владала мртва тишина коју је једино реметило једнолично шљапкање снијега под ногама, и горе негдје, у мраку, као од додира неке невидљиве руке, тајанствено зујање густих везова телефонских жица.

Претрчали смо зачас цесту и брзим ходом продужили према селу Омербеговачи. Журили смо, јер је до циља било далеко. . . Пред нама је било још неколико села са усташким и легионарским посадама, које је требало заобићи и, што је најгоре: пребродити неколико рјечица и потока .. . Требало је да све то савладамо и прије свануће стигнемо до села Буквика, гдје смо имали намјеру да преданимо и сљедеће вечери наставимо пут.

И поноћ неосјетно прође . . . Пробијајући се кроз облаке ускоро се и мјесец појави; постаце нешто видније, па смо могли много лакше и брже да се крећемо. Жико је врло добро познавао терен и водио нас је неким споредним путевима преко поља и ниских посавских шума, но мени се чинило као да се све ближе граду примичемо, поготову кад би тамо, у његовој близини, одјекнуо понеки кратак митраљески рафал, или усамљен пушчани пуцањ.

Дуго смо ишли неким пољским коловозом, прошли неку проријеђену дубраву, а онда се пред нама указа широка равна пољана, иза које су се, у полумраку, већ назирала крошњаста врбова и јохова стабла, раштркана поред кривудавих обала Омербеговачке ријеке. Брзо смо стигли до обале и запањени стали. Неколико смо

минута без ријечи зурили у масу густе, прљаве воде што се пред нама једва примјетно ваљала носећи муљ и комаде дрвља. Ова мала рјечица, у ствари поток, која љетИ готово пресахне, сад је толико надошла да се излила из свога уског, али дубоког корита. Прећи је газом без чамца или моста било је немогуће!

— Шта сад да радимо? — први проговори Мрки.

— Не знам. Ко би се овом чуду надао?,— одазва се Насто.

— А има ли можда негдје неки прелаз?

— Колико ја знам, — јави се напокон и Жико — један километар одавде, идући низ воду, има неки споредни мост којим се служе сељаци кад иду на своје њиве.

— Врло добро! — сложи се Насто.

— Шта добро? Куд ћеш тамо; нећеш, ваљда, у град на конак? — добаци неко из гомиле.

— Хтјели не хтјели морамо, јер другог прелаза нема — рече Жико и, не чекајући одговора, крену обалом.

Двадесетак корака испред свих измицали су Жико и Срето Србијанац. Ишли смо тако неколико стотина метара, а онда Жико застаде и, пошто нас све сачека, рече:

— Мост је близу. За сваки случај треба бити опрезан, јер ђаволу није вјеровати.

Носећи пушке у рукама и држећи растојање корачали смо полако један за другим. Поред нас је тихо шумјела ријека; осјећао се задах трулежи и муља. Прође још свега неколико минута хода и пред нама се, у сумраку, једва примјетно указаше нејасни облици дрвеног моста. Још само да -пређемо педесет-шездесет корака па да пребродимо ријеку, кад, наједном:

— Стој! Ко је тамо?! — нечији снажан, продоран глас поремети мртву поноћну тишину.

Готово истовремено одјекну један па д^ти пуцањ, а затим сложи учестана пушчана ватра. Меци посуше као град.

За трен ока полијегасмо по снијегу, а затим, побауљке, брзо се свукосмо у неку удољину — шибљем

обрасло старо ријечно корито. Користећи се мртвим углом претрчасмо још стотињак корака и онда стадосмо. Били смо сви на окупу; за чудо — нико ни окрзнут није био. С моста је још увијек грмјела пуцњава.

Неколико минута смо стајали и као заливени ћутали.

— Шта је ово сад? — једва неко упита.

— Засједа.

—- Откуд управо овдје?

— Мора да нас је неко примијетио кад смо цесту прелазили и јавио телефоном у Брчко.

Претпоставка да нас је неко при преласку цесте видио и о томе обавијестио гарнизон у Брчком била је врло вјероватна. Заправо, друкчије се није ни могло објаснити: откуд ту, на тако забаченом мјесту, да нас сачека засједа. Лако се сад могло вјеровати још и то да ће непријатељ — пошто је већ открио правац нашег кретања — одмах алармирати усташе по успутним селима, и да нам преостаје једино да се пробијамо под борбом. А то је управо оно с чиме смо — овако малобројни и без муниције — најмање могли да рачунамо. Требало је брзо одлучити. . . На концу — друге није било него да се вратимо натраг, преко цесте, негдје се склонимо и преданимо, а онда — одаберемо неки бољи, заобилазни пут.

До зоре није било још много остало кад смо, негдје у селу Поточарима, поново прешли цесту. Одмакли смо мало, и убрзо наишли на неки заселак који је — због близине града и честих усташких испада и насиља — зеђ одавно био расељен и пуст. Застали смо . . . Застали смо, јер — даље нисмо знали куд бисмо . . .

Блиједоцрвеним сјајем свитала је зора наговјештавајући влажан и вјетровит дан. Неко вријеме стајали смо неодлучни, а онда — кренули према једној од напуштених кућа. Цестом, од правца града, чуло се већ бректање аутомобилских мотора, а тамо, негдје око Ражљева и Попова Поља, понеки кратак митраљески рафал.

III

У даљини се чула потмула хука планина. Снажно је дувао југ и, необузданом снагом стихије, час јаче а час слабије стењао и урлао по јаругама и потоцима, цвилио и завијао испод стреха нашег скровишта — напуштене сеоске куће у Поточарима. Понекад би изгледало као да се и тај помамни вјетар завјерио против нас, као да и он, тресући прозорима и вратима, хоће да продре у кућу, — да нас открије и прокаже. Притијешњена са свих страна: с једне четницима а с друге усташама и домобранима, утучена неуспјесима и поразом, наша група, као од стабла откинута грана, већ трећи дан борави у опустјелом засеоку и никако да одабере начин и пут којим би се пробила до циља.

Наше скровиште, одавно напуштени сеоски дом, било је врло негостољубиво, хладно и пусто. Ствари свуда у нереду: наћве преврнуте, поред одавно угаслог огњишта испретурани троношци, и свуда се осјећала влага и мирис мокре чађи. У другој просторији — у соби у којој су некад мирно спавала кућна чељад — црнила се у једном углу хрпица неочишћена конопљина сјемена и испуњавала цијелу просторију јаким опојним мирисом; у другом углу гомила неомлаћена граха, а с таванице су висиле густе мреже паучине. Цијела кућа као да је туговала за вриједним домаћичиним рукама, али ње ту није било. Ко зна куд се дјео тај мирни посавски сељак: да ли су усташе и њега и породицу му побиле, или је, можда, напустивши свој скромни дом, побјегао и негдје се склонио?

Ето, у томе напуштеном кутку, текао је сада туђ и необичан, — притајен живот. И једино по чему се могло примијетити да у њему бораве неки људи, била је прти-

на коју смо приликом доласка направили. Но, по читаве дане нигдје никога није било — засеок је ћутао као уклет.

Прва два дана нико из куће није излазио. Али, глад се више није могла подносити, и друге вечери, да би набавио колико било хране — у села на бившој слободној територији, до наших старих присталица и познаника — морао је да иде Жико. С њим су пошла још двојица бораца, такође мјештана: Перо Бумбуловић, онизак, црн, врло живахан младић, и Перо Медић, такође млад, помршав, плав момак. Читаву ноћ смо их нестрпљиво очекивали . . . И тек пред зору вратише се они, али са врло мало хране, а пуно лоших, непријатних вијести.

Обистињавало се управо оно што је Симо при поласку рекао: четници су, као бијесни вуци, јурили на све стране. . . Одмах послије нашег одласка — како је то Жико сазнао — они су стигли у Попово Поље, опколили Максимовића куће, претресли их, опљачкали, а чељад тукли и злостављали. Исто тако су поступали и са свима осталим присталицама народноослободилачког покрета. У селу су царовали страх и неспокојство. Наши активисти који су остали на терену били су се већ строго законспирисали и Жики ништа друго није преостало него да се са Медићем и Бумбуловићем обрати неким њиховим блиским рођацима и затражи нешто хране. Но обојица су били из сиромашних породица, па је оно што су донијели било врло оскудно — свега неколико комада сухе проје.

Тек што се било одјутрило . . . Жико је још причао оно што је у селу чуо. Ослоњен на гомилицу неомлаћена граха у углу је сједио Насто и пажљиво слушао. Поред њега, опружен по поду, лешкарио је Симо, а мало подаље, прислоњен леђима уза зид, замишљен је сједио Мрки.

— Ето видиш, Жико. Шта би сад могле да учине тројке или петорке?! — примијети Насто.

—- А зар ти је овако боље: висиш ко »чардак ни на небу ни на земљи«. Срећа само што нико не помишља

да смо овдје, иначе би нас већ одавно посјетили било четници било усташе — одговори Жико, па и он убрзо заћута.

Наступио је час мучне, непријатне тишине. Људи су нерадо говорили, јер — не знам по који пут се већ расправљало о једном те истом. . . Претресани су разни предлози и комбинације, али поуздане одлуке о томе шта треба да се чини још није било. Рекло се све што се имало рећи и људи су сада некако заморно ћутали и предавали се сваки својим мислима.

Ко зна докле бисмо тако сједили да се уто не очу појачан топот ногу нашег осматрача на тавану. Био је то знак да нешто није у реду, па пошто сам обављао дужност неке врсте дежурног, пођох да видим о чему се ради. На осматрању се налазио Вуко Симић, родом однекле из околице Босанског Шамца, дежмекаст, црн човјек војничког држања, са опасачем преко кратког сукненог капута и шубаром црвеног тјемена, сличном оној што су је некад носили војници краљеве гарде.

— Попни се да нешто видиш, — рече ми он с тавана.

Попех се брзо и кроз размак између цријепова погледах у правцу који ми је Вуко показао. Пред нама се видјела широка удољица, а још мало даље постепено се уздизао сасвим благ брежуљак преко кога се лијепо распознавала цеста оивичена ниском, мјестимично испрекиданом живицом и непрекидним ланцем ријетких телефонских стубова. У дугачком реду, држећи се одређеног растојања, кретале су се цестом неке црне прилике. Није требало никаквог напрезања па да се у њима јасно препозна колона војника-домобрана. Ускоро се из колоне издвоји двадесетак људи и, држећи се и даље прописног растојања, упути према нашем засеоку. Са напрегнутом пажњом пратио сам сваки њихов покрет, али нисам могао да схватим шта то треба да значи.

— Иду овамо. Хоћу ли извијестити другове? — упита Вуко.

— Немој. Чекај још, да видимо . . .

Одмакавши се од цесте око двјеста метара домобрани повише опет удесно и, држећи се истог одсто-

јања, кренуше упоредо с колоном. Била је то, у ствари, лијева побочница неке домобранске јединице која се, ко би га знао с којим циљем, кретала некуда горе у правцу мајевичких брда.

Не задржавајући се више сиђох с тавана. Рекох друговима шта сам видио, но они — очекујући свакако само најгоре — као да се на то нису много ни обазирали. Били су и даље ћутљиви, мирни, и — на све спремни.

Нисам знао шта бих... Неко вријеме послије тога тумарао сам без циља по кући, а онда, од досаде, сјео поред прозора и дуго зурио кроз мутна и прљава стакла. Дуго сам посматрао плаветнило претпрољетног неба које би се, са времена на вријеме, појављивало иза пукотина тамних облака и разгледао простране посавске оранице — поглед би ми, уто, и нехотице застао на зарђалом плугу или обореном јарму у дворишту нашег домаћина, а мисли, одједном, одлутале далеко, врло далеко: сјећао сам се сељачког живота у недавној прошлости, сањао о будућности.. .

И не знам докле бих тако маштао да ме из тога не прену разговор двојице другова који су поред мене сједили, да ме њихова прича не поврати суровој стварности у којој смо се налазили. Онај исти младић што је побјегао из Бижићевог штаба и сустигао нас при поласку из Попова Поља, помало замуцкујући казивао је другу поред себе:

—• Коса ми се на глави диже кад на то помислим. Волио бих да и не причам — говорио је он. — Све ми је то, брате, ко у некој магли. Понешто ми се тако јасно усјекло у сјећање, а понешто, опет, ко да сам сањао. . . Било је предвече. Почео је падати мрак кад су нас извели у неку шумицу. Не знам. . . Чини ми се да нас је било пет или шест. Сви повезани. А онда. . . Ох! Јадни наш Никола, само кад се њега сјетим. Знали су они да је то борац, да је студент-медицинар, знали су да је из угледне куће Спасурића, али — свеједно. . . Окупиле се око њега неке брадоње: неки Тејић, па неки Бруњо, све сами кољачи. Шта су све с њега радили . .. ! Звјерови, па ето ти. Забоду му врх ножа у грло па онда кажу: »Викни: Живио краљ Петар!« А он се само увија

од бола, шкргутне зубима и вели: »Можете ми убити тијело, крвници, али душу ми не можете убити!« Они му поново забоду нож у тијело, шикљају млазеви крви, ево видите, био сам некако најближи, па је и мене попрскало.

Показујући трагове крви по одијелу, младић мало заћута.

— Али умјесто да викне оно што четници хоће — настави он — Никола викну: Живјела Комунистичка партија! Живјела Црвена армија! — Четници да побјесне. »Соли ти њему на рану, соли, па онда да видиш«, — добаци неко. Донесоше со. . . Ми остали везани стојимо и све то гледамо. Гледам и ја и одједном ми се нешто смрачи пред очима; осјетих ко неко гађење — несвијест. Шта даље с Николом би, не знам. Наједанпут се тргох: преда мном је стајао четник брадОња, сав замазан крвљу, и дријешио ми руке. — »Скидај капут!« — дрекну он на мене. Видјех ја колико је сати. Раскопчах се, — и уто ми сијевну мисао. .. Бацих му капут на главу и нагох бјежати. Шта је даље било, право да вам кажем, не сјећам се. Дошао сам себи лежећи у снијегу, поред неке ограде, негдје накрај Малешеваца. Била је дубока ноћ. Ишао сам насумце. Срећом, наиђох на онај пут којим смо често пролазили идући из Вукосаваца у Корениту и одмах га препознадох. Кренуо сам према Коренити и тако, ето, и вас стигох.

— Ама доста о томе! — прекоривши благо младића, јави се Мрки.

— Шта ћеш. . . Умори нас ова чамотиња — одазва се онај други.

Мрки на ово не рече ништа, него устаде и оде на таван — управо је била његова реда да смијени осматрача.

Послије два сата сиђе он с тавана. Пошто прислони пушку уза зид, полако се спусти поред мене и рече:

— Служај, друже! Ова неизвјесност и беспослица просто уби људе. Треба нешто да се предузме, и то што прије. Као што и сам видиш, већина другова је за то да се упркос свему пробија на Озрен. А како — то тек треба да видимо. Па нека иду. Мислим да је то

ипак најпаметније. Ево зашто: неко ће од нас најпослије пред Партијом за све одговарати, а у првом реду за ово што се до сада десило: изгибе нам штаб; а од шест чланова Окружног комитета остасмо нас двојица. . . Да нисмо били неопрезни, као што смо били, можда до свега овога не би ни дошло. Зато нека иду; треба причувати људе. — А ево шта сам ти још хтио рећи: ноћас, док сам био на стражи, негдје горе — чини ми се на Мајевици — дуго се чула нека грмљавина: митраљези, бомбе, шта ли. . . Па не знам — би ли то могли да буду наши, са Бирча или Озрена? — упита на крају Мрки, а очи му живље засијаше.

Слегао сам ћутке раменима.

— Зашто? — додаде он. — Сасвим је то могуће, изузев ако се и код њих не догађа нешто слично. А није, ваљда, свуда наопако. — И још нешто: ја мислим да ја и ти, ипак, морамо овдје остати. Не само зато што би наши могли ускоро да дођу него стога што смо ми партијски руководиоци и што без сагласности Обласног комитета не бисмо смјели да напустимо овај крај.

Слагао сам се у томе с Мрким, и рекох да још видимо шта и остали другови мисле.

Пред вече је поново отпочело савјетовање. Наши Посавци: Насто, Симо и остали и даље су били за то да се, упркос свему, пробијамо према Озрену. Предлагали су да се крене истим правцем куд и раније, само сад што више странпутицама и да се уз пут набави неки конопац, сјекира и тестера, чиме би се у случају потребе на брзину оборило неко високо стабло, повалило преко воде — потоци и рјечице у овом крају обично су врло уских а дубоких корита — и преко њега прешло. Сматрали су да. је то једино рјешење и нерадо су се слагали с Јусуфовим предлогом да нас двојица останемо. . .

Другог излаза свакако није било. На концу је одлучено да се, пошто је ноћ већ поприлично била одмакла, сачека сљедеће вече и онда — крене. Одлучено је, такође, да поред мене и Јусуфа остану и Медић и Бумбуловић који ће нам, као добри познаваоци терена, помоћи да се пребацимо до села Доње Буковице и тамо

повежемо с неким од наших партијских активиста. Сложили смо се, затим, да с нама остану још и Јусуфова другарица Мевла и моја сестра Милена.

Једва сачекасмо да прође ноћ, па и сјутрашњи дан.

А сљедеће вечери, чим су се на западу угасили и посљедњи зраци давно утонулог сунца, изашли смо из напуштене сеоске куће у Поточарима. Подрхтавајући на лаком вечерњем мразу, људи су се журно опраштали, руковали. . .

— Здраво Симо!

— До виђења Срето!

— Срећно Жико!

Из очију свакога од њих зрачило је осјећање другарске искрености и топлине; али, у исто вријеме, многи су били и некако сувише тихи, шкрти на ријечима: као да су већ предо^јећали да се никад више нећемо видјети — да ће их, ускоро, заувијек нестати у овом захукталом ратном вртлогу.

Дуго смо нас шесторо некуда лутали и заобилазили, и једва око поноћи стигли пред кућу нашег друга Пере Медића: неку усамљену трошну зградицу, негдје на неком њиверку поред сеоског пута.

Перо прође и покуца на прозор. Његова мајка — која је у кући сада сама становала — дуго није смјела да се јави, и тек пошто га препознаде, отвори нам врата.

Уђосмо одмах у неки празан али добро загријан собичак. Старица, живахна и кочоцерна жена, била је веома весела и говорљива: срећна што види сина, али — и даље је помало страховала од четника који јој, како она рече, често досађују и распитују се за Перу.

— Још да су они неки борци, па хајде-де, — љутила се бака — већ само лочу ракију, курвају се, да простите, и туку свијет по селу. А јесенас, кад су нападале усташе, њих нигдје, него мој Перо са партизанима брани село.

Пошто јој рекосмо како имамо намјеру да преданимо код Ње у кући, бака се поче снебивати.

— Добро, синко. Склонићу ја вас некако. Не би ја, што 'но се каже, ни крви своје од вас жалила. Али, шта ћеш, сиротиња смо — с храном смо оскудни.

— Не секирај се, бако; етрпјећемо се . .. —- тјешио ју је Мрки.

Перо је такође слијегао раменима; видјело се да му је непријатно, и почешавши се мало по глави, рече:

— Знате шта, другови . . . Ми већ неколико дана гладујемо и ред је да се негдје наједемо. Имам ја овдје у близини једног рођака, мало имућнијег човјека, па идем сада код њега да тражим нешто за храну, а ви мало причекајте.

— Ако је то неваљао и несигуран човјек, немој од њега да тражиш, па макар и даље гладовали, — одвраћао га је Мрки.

— Не, не! Сигуран је и поштен човјек, — увјеравао је Перо и, не оклијевајући много, узе пушку и изађе.

Дуго смо послије тога са баком разговарали, па и задријемали. Ишчекивали смо Перу, али он никако да дође. Поче нешто да ме копка . . . Питао сам се: ко ли је тај човјек коме је он отишао; да ли није четник — поготову ако је имућан . ..?!

Почела је већ била и зора да руди кад се отворише врата и у кућу уђе средовјечан домаћин, у дугом сукненом гуњу, носећи у руци повећи завежљај.

— Опростите другови, — извињавао се он одмах с врата. Нисам имао ништа готово, и морао сам причекати док жена нешто спреми.

Пошто се поздрави с нама, домаћин поче дријешити завежљај. Посматрао сам га за то вријеме: пријазно, отворено лице, без и најмањег трага неке извјештачености. Очито се видјело да је то неки поштен човјек, наш пријатељ, и да нам је то од срца донио. Била је ту кокошка испечена на повећој тепсији пуној исјечена кромпира, добар комад проје и пола литре ракије — управо такав ручак каквом се нисмо надали.

-— А гдје је Перо? — упита уто бака.

-— Задржао се мало и код мене. А сад оде ту у село да се нешто распита, — рече домаћин.

Пошто завршисмо с јелом, домаћин сакупи суђе и при поласку рече:

— Другови, ја бих вам и данас донио хране, али се по селу поваздан врзају четници; знате како је: бојим се, а добро би било да се и ви мало причувате. Вечерас, ако останете, ја ћу опет нешто донијети.

Одавно се већ било одјутрило. Сваки час могао је да нас изненади неки нежељени гост и бака нас поведе у неку другу, још мању собицу: мрачну, без пећи — са мајушним прозорима облијепљеним новинама. По земљаном поду био је већ разастрт дебео слој сламе, а недалеко од врата, у изврнутом сачу, сјактио се тек разгорјели жар који је старица раније била унијела да се мало загрије соба.

Попадасмо одмах по дебелом сламном простирачу. Послије дуге несанице и глади добро смо се најели, и сан је одмах почео да хвата за очи. Бумбуловић и Јусуф већ су хркали, Мевла и Милена такође су спавале. И мене је сан обрвавао; осјећао сам да су ми трепавице као олово тешке, али — заспати нисам могао. Мучио ме је неки унутарњи немир и нека сумња: знао сам да Медић и Бумбуловић нису чланови Партије и мислио сам — откуд то сад да се Перо задржава у селу кад су и четници тамо? Анализирао сам стога све његове раније поступке и понашање, али — ничега није било што би ишло у прилог мојој сумњи. Сиротиња, паупер, но, опет . . . да ли је ту све у реду?

Из мисли ме трже разговор у другој соби:

— Гдје је Перо? — чуо се неки дјечачки глас.

— Откуд ја знам гдје је Перо. Знаш и сам да није код куће. А што ће ти он? — јави се бака.

— Зове га Милорад.

— Који Милорад?

— Милорад Којић.

— А гдје је он?

— Ево и њега и његових четника код ...

Посљедње дјечакове ријечи нисам разумио, али по оном што сам чуо јасно ми је било да се Милорад Којић, позната четничка потркуша, налази са својом бандом ту негдје у сусједству. Пита за Перу! Бака је, истина,

рекла да га нема.. . А хоће ли јој вјеровати? Тражиће њега, а наћи ће нас . . . !

Пробудих Мрког и остале. Докопасмо брзо оружје, искочисмо из куће на врата са супротне стране и, поред неке живице, претрчасмо до првог шумарка око три-четири стотине метара далеко... Уто, однекуд, поче и киша да пада, а затим усуше крупне пахуљице снијега. У исто вријеме чуо се од Перине куће неки жамор и вика.

Шљапкајући по мокром снијегу, готово смо читав сат стајали у шумарку. Шта да радимо? Да останемо ту до ноћи? А можда четници већ знају за нас?! Да продужимо одмах по дану према Буковици, такође није добро. Јер, тек тада би нам ушли у траг.

Управо смо о томе расправљали, кад се негдје у близини чу лавеж пса, али некако сумњив, неприродан.

— То је сигурно Перо, — рече тихо Бумбуловић.

— Па шта му то значи?

— Даје нам неки сигнал.

— Какав сигнал, кад ништа нисмо уговорили?

— Можда не зна како друкчије да нам се јави — да нас пронађе.

— Немој се јављати, — упозорих Бумбуловића.

— Можда су с њиме четници. Треба били на опрезу, — као да је погађао и моје мисли, додаде Мрки.

Лавеж се понови још неколико пута. Откочивши пушке, пажљиво смо осматрали . . . Збиља — сав бијел од снијега — из шибља се ускоро појави Перо. Спази уто и он нас, па крену мало брже. Тек тада спустисмо оружје . . .

— Шта је Перо? Гдје си досад? — упита Мрки.

—• Ах, гдје сам. Умал не награјисасте и ви, и ја с вама.

— Шта је било?

— Ево шта, — поче Перо отресајући снијег са шубаре. — Јутрос, пошто сам наручио код оног човјека храну, пођем до још једнога мог друга. Мало се и задржим. Уто чујем да су четници стигли у село и да су пошли мојој кући. Сјетим се вас. Потрчим крадомице

овамо. Кад сам стигао близу куће, чујем четнике — застанем иза живице, и осмотрим. Срећом, видим — празних су шака; нема вас. Причекам још, и кад четници одоше, свратим . . . Стара се препала. Вели чим сте ви изашли, четници су банули пред кућу, опколили је и све претресли. Тражили су мене. Било их је око двадесет. Питали су стару ко је лежао на оној слами, а она рекла да су ту спавали партизани док су још у нашем селу држали положај. Добро се свршило! Сигурна је моја стара. Ништа она неће рећи, не бојте се, — заврши он мирно.

Читав дан смо престајали у шуми, па у први сутон кренули. . . Путовали смо неким беспутним равничарским тереном, прелазили преко безброј јаркова и живица, и тек смо пред зору стигли у неки густ воћњак, а затим у лијепо ограђено двориште. Већ на први поглед се могло видјети да је то домаћинство прије сиромашног него имућног, али вриједног и радина човјека. Била је то кућа Бранка Симића Сиједог, једног од чанова Партије у Доњој Буковици. Бумбуловић стаде испред прага и поче тихо да дозива. Али — из куће се нико није јављао.

— Отвори, Бранко! Овдје Перо! — викну сад мало јаче Бумбуловић.

— Који Перо?! — једва се у неко доба одазва снажан мушки глас.

Дуго је Перо увјеравао неповјерљивог домаћина, док се напокон не отворише врата и на њима се појави снажан човјек педесетих година — великих просједих бркова, огрнут кратким сукненим копораном.

— Откуд ви сад, побогу брате? — рече он пошто нас препознаде.

Пришао сам му ближе и рекао о чему се ради.

Бранко нас је неко вријеме гледао нетремице.

— Другови, не знам. Ево, па ви сами оцијените — поче он послије дужег размишљања. — Не говорим ја ово због себе; немојте мислити да сам кукавица. Ради се, прије свега, о вашим главама, које ће код мене висити о концу. Овдје, негдје у селу, крије се и Ђорђо Ђојић. Четници су чули за њега и јуре за њим, траже

га, траже партизанско оружје. Мени су већ два пута кућу претресли, чељад ми тукли — шта све нису радили. Тако вам ствар стоји, па ви сами одлучите.

У Бранково поштење и његову оданост Партији и покрету није могло да се сумња. Све што је рекао вјеровали смо да је тачно и истинито; разлози су били снажни и увјерљиви, али — даље се није имало куд.

Ћутали смо сви као заливени. Ћутао је и он, и чешкао се по голој, просиједој глави.

— Знате шта другови, — рече напокон Бранко. — Друго нам ништа не преостаје него да учинимо овако: да пођете доље, у Криваје, до мојих њива поред Гњице. Ту има шумица у којој сам ја љетос, кад су усташе наваљивале на село, под једном колибицом сакривао дјецу. Биће, истина, зима, али је ипак сигурније... Некако се за данас склоните, а онда — видјећемо.. .

Избора свакако није било; сложили смо се, и Бранко пође у кућу да се обуче и обује.

За то вријеме — опростили смо се с Медићем и Бумбуловићем. Нисмо их заустављали... Јер, ни сами нисмо знали шта нас чека. А и код њих је, очигледно, преовлађивала жеља да пођу кућама: вјеровали су да у својим селима, код својих рођака и пријатеља, имају много више могућности да се привремено склоне и некако одрже. Би ми мало жао: хтједох им рећи како сам у њих неоправдано посумњао и да ми због тога не замјере — хтједох им то рећи управо као да сам предосјећао да ће обојица у току времена изгинути и да никад више нећу имати прилике да им ово кажем — но они ме предухитрише па измакоше из дворишта.

Уто и Бранко изађе носећи нешто хране у торби и велико вунено ћебе преко рамена, па — кроз неке шљивике и вртове, заобилазећи куће — кренусмо журно низ село.

IV

Прође и неколико дана, а нас четворо — не губећи нимало вјере у то да ће с Мајевичких брда поново одјекнути грмљавина борбе и да ће наши ускоро однекле доћи — и даље смо као заточени сједили у некој густој, готово непрозирној шикари у Кривајама, недалеко од обале увијек мутне и прљаве Гњице. Веома близу, код Калајџића кућа у Магнојевићу — тако близу да смо одатле могли понекад да чујемо и некакву галаму и повике — налазио се »штаб« Васе Петрића, самозваног команданта четничког батаљона, а на другој страни, бијељинском цестом, свега пушкомет далеко, стално су се кретале усташке и домобранске патроле. Због тога, због сталног присуства непријатеља, ни корака нисмо могли да макнемо испод мале од прз ћа исплетене и.шашом покривене колибе, у којој — осим доброг бремена сламе, неколико свежњева старе кукурузовине и непуне каце окрњеног кукуруза који је Сиједи за сваки случај ту склонио — ничега другог није било.

А зима је споро измицала: хладноће су и даље држале. Истина, Сиједи нас је редовно обилазио. Долазио је само ноћу: доносио храну, причао вијести, али — нимало утјешне. Према његовом казивању четници су чинили све већа насиља: завели су прави полицијски час; забранили свако кретање ноћу; из села у село могао је да иде само онај ко је имао њихову пропусницу, а куће партизанских присталица стално су узнемиривене и злостављане.

Тако у овој пустој осами прође још неколико дана. А' онда, једне вечери, заједно са Сиједим, пред нашу колибу бану и Ђорђо Ђојић.

Те ноћи, јежећи се од хладноће, дуго смо сједили и разговарали. Ђорђо се чудио нашем повратку. Причао нам је, такође, о четничком притиску и терору због којег, како рече, ни сам није могао више да се крије у селу. Говорили смо, затим, и о осталим партијским активистима који су се затекли на терену, интересовали смо се нарочито за другове из бијељинског Среског комитета, али нам Ђорђо — и поред тога што је већ покушавао да с некима од њих ухвати везу — ништа поуздано није могао да каже.

— Ово некако поклопи изненада, као помрчина, — додаде он — па гдје се ко затече ту и остаде, и сада треба да пипаш, тражиш, прикупљаш . . .

— А морамо се прикупити, повезати; иначе — прогута нас мрак, — рече на крају Мрки.

Брда су и даље упорно ћутала; не презајући ни од чега Сиједи је и даље долазио. Али, једне од наредних вечери не стиже нам на вријеме . . . Дуго смо га очекивали; страховали смо да му се није шта догодило, кад се, у близини, чу бат корака и пред колибом се, у мраку, појавише три тамне прилике. Био је то Сиједи с још неком двојицом другова.

У колиби мјеста за оволико људи није било, и кад они уђоше, нису имали куда да се окрену.

— Сједи овдје поред мене, — рекох једноме од њих.

— Не могу, друже, мокар сам као мочионица, — одговори он.

— Изгледа да ми је поквасило и торбу, мајку им њихову бандитску, — псовао је Сиједи скидајући торбу.

— Како поквасило? Што сте мокри? — упита Мрки.

— Газили смо воду — кратко одговори један од оне двојице.

— Што?

— А ето што. Изгледа као да су четници нешто нањушили, као да нас прате. Синоћ, кад сам одавде пошао, спазих некога како се управо код платице .шуња поред воде. Ја застадох, а он, пошто ме примијети, шмугну негдје у мрак. Сигурно неки од четничких доушника. Стога вечерас нисмо смјели да идемо истим

путем, па смо морали да газимо ријеку. Хладна је, ђаво је однио, и још дубока, на плићаку — па готово до појаса. Ево, све ми се прилијепило за тијело — рече Сиједи, спусти се и поче да вади вечеру из торбе. И остала двојица чучнуше гдје је који стигао.

Слабим свијетлом готово дотрајале електричне лампице кратко освијетлих да видим гдје је шта од јела, па при том, летимично, осмотрих и лице ове двојице људи. Један од њих, средњег раста, поткресаних бркова и ситних живих очију, звао се Цвијан Дакић, а други, понизак, мршав и црн, на око жив и окретан, звао се Богољуб Ристић. И један и други били су чланови Партије и заједно са Сиједим сачињавали ћелију у Буковици.

Нас су, као и увијек, прије свега интересовале новости, и одмах почесмо да запиткујемо.

— Не знам шта бисмо вам још казали ... — поче Дакић. — Све ви углавном знате; причао вам је Сиједи. Можемо рећи само то да ће сада свако ко имало поштено мисли, брзо увидјети ко су четници. Али, људи се боје: нема никаква суда ни закона; кад ко омркне не зна хоће ли осванути — ето како вам је.

— Комунисти су и раније бивали ван закона . . . А зар је и прије рата, у илегалности, било лако носити се са полицијом — не прихватајући се још јела, примијети Мрки.

— Право да вам кажем, с полицијом никад посла имао нисам, — чу се глас Сиједога — али, знам, оних неколико мјесеци од окупације до устанка много је лакше било. Усташе у село, ти из села; усташе из села, ти опет у село. Никад ништа — ако је село сложно. А сад. . ? Има их који једва чекају да нешто дошапну Васи Петрићу. Такви су ти гори и од полиције.

Сиједи је говорио тихо; његове посљедње ријечи се брзо изгубише у мрачном простору колибе, а онда, као да заборавља гдје је, мало живље проговори Мрки:

— Наши ће ускоро доћи! Они морају доћи! А дотле — нећемо ваљда овако сједити и чекати ...

— Не говоримо ми ово због себе, друже — опет ће Дакић. — Ми се за себе не бојимо. Кукавице нисмо; видјећете. Али. . . Ето — додуше не знам колико је то тачно — прича се да су у бијељинском срезу неке од наших другова већ похватали и побили ...

Дакић, истина, није имао поузданих обавјештења и није могао да каже о којим се друговима ради, али Мрки ипак упозори:

— Ето, видите, ради чега морамо да се повежемо — да имамо сталан додир са свим нашим најбољим пријатељима и симпатизерима. Иначе, четници могу да нас хватају као зечеве.

— Сад, што се тиче тих веза, нешто ће се учинити — умијеша се Сиједи. — Мука ти је, брате, то што свакоме не можеш вјеровати. Има их који су се, док смо ми били на снази, правили да су партизани, а сада, хм . . . Ето, ко би то рекао да ће Симо Томић постати издајник и предати четницима онолике пушке.

— Симо! — узвикну неко.

У колиби наста тајац.

— Срећом, мање је таквих. А и Србу Глигоровића кажу да је издао неки Голубовић из Тутњевца који је био тобоже наш човјек, — послије неколико тренутака јави се Ристић.

—- Право оно народ каже: »Не пада снијег да помори свијет, већ да свака звјерка свој траг покаже«. А сад ће га заиста показати: брзо ће се видјети какав је ко — спремајући торбу речe на крају Сиједи.

Била је већ прошла поноћ кад смо се растали и Сиједи са Цвијаном и Богољубом поново ишчезао у мрачном шибљаку. Дуго сам стајао пред колибом и зурио за њима кроз помрчину. У појави и држању ове тројице људи било је нечега што је остављало снажан утисак, нечега што је одражавало сирову, али неодољиву снагу нашег народа. Истина помало спори, али постојани, смиони и, што је нарочито важно — веома опрезни. Увјерење да они нису сами, да таквих има много, побуђивало је осјећање сигурности и оптимизма, па те ноћи — поред свих неприлика у којим смо се налазили

— први пут сам задовољан заспао. Заспао сам мирно', и не слутећи каква нас нова искушења и недаће ускоро чекају.

Једнога јутра, убрзо послије састанка са Сиједим, Цвијаном и Богољубом, Мрки освану некако потиштен и нерасположен.

— Прихватидер ме мало за руку. Горим ли ја? — упита он дижући се испод ћебета.

— Чини ми се као да мало гориш. Шта је?

— Са мном није све у реду. Сву ноћ ми се нешто у сну привиђало; стално ми зуји у ушима, у очима пече, ноге тешке и како год их намјестим све ми нешто смета, а у зглобовима струји и пробада. Страх ме је да се не разболим.

— Није то ништа . . . Сигурно назеб. — Не треба се томе чудити, — рекох ја тек да нешто кажем, иако ми је и самом било јасно да се Мрки разболио. Забринуло ме је то, али сам се ипак тјешио мишљу да није ништа опасно — можда заиста само нахлада.

Прошла су и два-три дана, а код Мрког се још нису показивали знаци неке теже болести. Једино што није хтио да једе; лежао је и ћутао; говорио је само толико колико је потребно да одговори на питања која бисмо му поставили. Стога смо још увијек држали да је то само назеб и ништа више.

Тога јутра устали смо као и обично. Ђорђо је ноћу отишао у село с намјером да се види с некима од наших људи и у колиби смо остали само нас четворо. Мевла и Милена, пошто су се мало очистиле и почешљале, настојале су да и наше боравиште колико-толико у ред доведу. И Мрки се бјеше мало придигао; сједио је ослоњен леђима на плетер колибе. Посматрао сам га са стране и учинио ми се некако чудним: лице му је обливало неко необично руменило; очи влажне и мутне; зурио је у нешто под кровом колибе што ја нисам могао да видим.

— Како си Мрки? Како се осјећаш? — упитах га.

— Што, како. — Добро. Не мислиш ваљда . . ? Не . .. Шта је вама? — рече он као иза сна.

— Боље и јесте ако си добро, — рекох у недоумици.

— О свему ви мислите, о будалаштинама, само не о ономе што је најважније, — поче он, сада са призвуком љутње у гласу. — А не мислиш о томе како ћемо ја и ти пред Партијом за све одговарати. То не мислиш.

— Зашто?

— Чуј сад ... Зашто!.. Не знаш? — А ко је крив што изгибе штаб . . . што је устанак на Мајевици претрпио пораз. Ко? — Зашто сједимо' овдје, а ни с ким немамо везе? — Крив је Окружни комитет. Ја и ти. Дабоме.

— Па ако треба да одговарамо, ми ћемо одговарати.

— Ја! Лако је то рећи, али није лако отићи тамо и изаћи пред другове. Како Ирцу и Шпанцу у очи погледати?

— Гдје? Каквом Ирцу и Шпанцу? — упитах ја запрепашћен, јер, све док ово не рече, држао сам да Мрки говори при чистој свијести.

— Гдје! Будало! Патамо... На оном свијету. Тамо...

— Шта је теби, Мрки? — упитах, и пођох да му ставим руку на чело.

— Будало! Ки си ти? Шта хоћеш? — викну он гут рајући ми руку и пође да се придигне.

— Мрки! Шта ти је, болан? — рече Мевла која је пажљиво пратила наш разговор и полако се спусти поред њега.

Мрки као да се нешто замисли и полако пренесе поглед на Мевлу. Дуго ју је гледао мутним, укоченим погледом, а затим капци почеше да му се затварају — глава клону. Прихватисмо га брзо и намјестисмо да легне. Био је сав врео. Тек тада смо схватили да је Мрког обхрвала нека тешка болест и да због тога у ватри бунца. Почесмо га квасити хладном водом по глави и грудима, али вода се тако брзо сушила као да квасимо загријано огњиште.

Све до неко доба дана Мрки је лежао мирно; изгледало је као да спава. А напољу је било ведро и прилично топло. Под благотворним дјејством прољетњег сунца губиле су се и посљедње крпе заосталог снијега; пуцала је и размекшавала се од мраза стврднута земљина кора; раслињем су заструјали животворни сокови — све је почињало да пупа и буја. Негдје сасвим близу одјекивали су ударци сјекире; на другој страни, опет, неко је сјављивао говеда, а у Магнојевићу се чуо неки гласан говор и лавеж пса. Једном ријечи, живот је текао својим токовима, почињали су прољетни радови, па и поред ратне неизвјесности и неспокојства сељаци су ипак нешто радили, обилазили своја поља, кретали се на све стране. И ко је могао да зна шта ко од њих мисли и како је расположен? Понеки је био и четник. Стога сваки шум, сваки покрет који нам је са стране до ушију долазио, изазивао је сумњу и немир — сваког часа смо са зебњом погледали на тешко болесног Јусуфа.

А он је и даље мирно лежао. Наједанпут, као да се из сна пробудио, нагло подиже главу, погледа нас унезвјерено и, прије него што смо могли ма шта да учинимо, збаци покривач, скочи, и јурну на врата од колибе. Скочих и ја и појурих за њим. Знао сам врло добро шта би то значило ако би истрчао из шуме и нашао се у пољу. Сустигох га управо на почетку уске стазице која је, кроз густо шибље, водила из шуме. Настаде рвање. Мрки је био млад, врло лијепо развијен, његове зидарске мишице биле су као од олова изливене, па иако болестан, био је јачи од мене. Рвући се тако он ме лупи песницом по сљепоочници и ја — затетурах. Уто притрчаше Мевла и Милена. Савладасмо га и увукосмо у колибу; положили смо га на сламу и прекрили ћебетом, а рубове ћебета притисли својом тежином и тако га приморали на мировање.

Сједили смо и згледали се тешко дишући од страха и умора. Као укроћена звијер испод ћебета нас је гледао Јусуф мутним и закрвављеним очима.

— Мрки! Шта је теби, човјече? — рекох, чудећи се.

Он на то мало подиже главу и одмјери ме дугим, избезумљеним погледом.

— Кулак! — просикта кроз стиснуте зубе и трже се као да је хтио да скочи на ноге, али га је ћебе спутавало а умор савлађивао, и глава му поново клону.

Би ми жао и тешко. Ко зна шта се све врзло у његовој болесној глави, шта му је све при помућеној свијести долазило на памет. Можда му је у бунилу на ум пало да сам ја сељак, »кулак, класни непријатељ«, па према томе нешто и крив, због чега је, ваљда, у мени гледао непријатеља.

И Мевла је, такође, сједила као укочена: жалост и брига сасвим су је ошамутили.

— Шта је њему, јадна ти сам? — Полудио, је л де? — изусти она шапатом и погледа ме тужним, упитним пОгледом.

Слегао сам ћутке раменима. Нисам био начисто ни сам шта се то с њиме дешава — да ли је у питању лудило или нека друга тешка болест због које у ватри бунца. Ни појма још нисам имао какво је то зло које нас је снашло; нисам знао да је то редовити пратилац свих ратова, велики непријатељ партизана — пјегави тифус, па иако сам, такође, већ осјећао неки замор и тежину у тијелу, далеко сам био и од помисли да ће и мене ускоро снаћи исто то што је Јусуфа.

Мрки је све више малаксавао и послије неколико дана сасвим изнеможе. Више није имао снаге да се диже и креће. Лежао је мирно, очи су му бивале све мутније и крвавије, усне набубриле, модре и испуцане. Понекад би тихо бунцао, изговарајући ријечи без везе и смисла. Није било лако гледати га како се мучи, а не моћи му помоћи: није било ни љекара, ни лијекова; једино што смо могли учинити, то је — да му врело чело и груди расхлађујемо водом.

Тако је било са Мрким. Али та иста болест ускоро и мене савлада. Истина, био сам још при свијести, али ми је тијело сасвим клонуло — с муком сам се дизао и кретао.

Било је то некако при крају марта. Дани већ одуљали и прилично отоплили. На сунчанијим мјестима глог је био већ олистао; ту и тамо бијелио се бехар на џанарикама. Љепота ведрог прољетњег дана.вукла је нео-

дољиво напоље, па су и Ђорђо и Милена изашли мало пред колибу. Извели су и мене, и сједио сам ослоњен на Милену. Сунце је омамљивало — осјећао сам како ми се мути у глави. А Мрки је лежао у колиби, непомичан. Одавна је већ био занијемио, очи му укочене и стакластосјајне, из уста му је избијала мутна пјена; сваки час се погледала његова смрт. Чини ми се да се управо нешто о Мрком говорило, кад се Ђорђо трже и скочи:

— Ко је оно! — викну, и дохвати пушку.

То као да ме освијести, па се и ја тргох. Управо у том часу спазих како се нечија глава, која нас је посматрала из честара, уклони и негдје ишчезе. Шибље му је заклањало лице, и није се могло знати да ли је четник или неки случајни пролазник. Можда је и неки сељак? Али, ко је он? — питали смо се. — Вјероватно четнички доушник, који је и пошао с намјером да нас открије и прокаже! Јер, да је пријатељ не би овако долазио —• не би се склањао.

Али, без обзира ко је и шта је, јасно је било да је наше скровиште откривено! За који час ту ће се наћи четници и, ако желимо да им не допаднемо шака, треба макар привремено, и то што прије, да напустимо колибу. Само, куда? Како? Дан је, а њиве пуне сељака. Четници вршљају на све стране. Шта да предузмемо? Шта да учинимо са болесним Јусуфом. Носити га — немогуће је. Па да је бар само њега! И куда да га носимо? А како опет, и онако полумртвог, да га оставимо. Но, хтјели не хтјели, друго нам није преостајало . . .

Све се то збило необично брзо. Ђорђо с муком одвоји Мевлу од Јусуфа, па кренусмо кроз шибље. Упињао сам сву снагу да се одржим на ногама, али — без туђе помоћи нисам могао да се крећем. Изађосмо тако из шуме и нађосмо се на неком њиверку оивиченом густом живицом; провукосмо се кроз честар и поново избисмо на ливаду. И тек што изађосмо на чистину, спазисмо неког човјека како се — у непосредној близини, одмах поред живице — врзе нешто око неке на сохама подигнуте надстрешнице. Леђима је био окренут према нама, и није могао у први мах да нас види. Спази нас

тек кад му приђосмо на свега неколико корака: изненади се, стаде — заблену се као суманут. Није имао куда -— били смо већ поред њега.

— Шта радиш ту?! — промуклим гласом упита га Ђорђо и откопча футролу на опасачу.

— Ништа . . . Овај . .. Ето . . . муцао је човјек тресући се од страха.

-— Шта си у шуми тражио? А?

Човјек се још више затресе.

— Знаш.... Овај . . . Хтио сам . . .

— Не муцај! Говори шта си хтио?!

— Будак. Знаш.. . Потребан ми је. Знам да га Сиједи држи у колиби. Па ...

— Лажеш! — дрекну Ђорђо и подиже пиштољ.

Човјек сасвим заћута; вилице му се укочише.

Ослоњен на Мевлу и Милену тешко сам се држао на ногама и све то — што се око мене збивало — примао сам некако равнодушно; све ми се врзло као у некој магли. Али ми ипак би јасно да је то неко ко добро познаје Ђорђу и Ђорђо њега, и да смо сасвим случајно наишли управо на истог оног човјека што нас је спазио у колиби. Био је то неки Буковичанин, низак, средовјечан, жгољав сељак, комшија Сиједог, иначе сумњив, несигуран, због чега се Сиједи прибојавао и све од њега крио.

— И тако ти нас прођушка и видје, а?

Буковичанин слеже раменима.

— А сад ћеш, дабоме, у четнички штаб да јавиш Васи Петрићу? Је л де?

— Ја .. ? Васи Петрићу? Убио ме бог. Ђе би ја то . . .

— Ћути! Лажеш!

— Ђеце ми моје!

— Не куни се. Доста! Знам ја добро какав си ти, — настави Ђорђо наизглед мирније. — Него, знаш шта? Видиш, ја би могао одмах сада да те убијем. То би, можда, и требало. Али, ја то могу учинити и други пут. Шта велиш?

Сељаку само што очи јаче затрепташе.

— Добро. Значи: да не говоримо сада о томе, — додаде Ђорђо. — А како ћемо се други пут разрачунати,

зависиће од тебе. Боље је да до тога и не дође, да останемо пријатељи, је л де? — Е, ако је тако, онда ти треба да учиниш ово: иди код Сиједог у Буковицу и реци му да је остао у колиби један наш друг тешко болестан. На умору је, можда ће умријети за који сат. Нека дође што прије, вјероватно да ће га наћи мртвог, и нека га сахрани.

Ђорђо мало застаде и још једном одмјери оштрим погледом свога саговорника, који се сав тпесао и климао главом, а затим, стављајући полако пиштољ у футролу, додаде:

— А сад, запамти још и ово: Ако ма шта ланеш четницима или не извршиш ово што сам ти рекао, главе ти нема. Гдје си да си, наћи ћу те .. . Можда ја и погинем, али наћи ће се неко ко ће то учинити. Сигурно. Има нас, партизана, још доста, не бој се. Јеси л запамтио. Е, сад — до виђења.

Кренули смо и прешли на другу страну њиве, а сељак је и даље као укопан стајао, још се ни с мјеста од страха није могао да макне. Ђорђо се још једном обазре и рече:

— Кукавица је. Неће смјети ни зуцнути. Ал, бадава . . . Открили смо се . . .

подбрађено црном марамом испод које су се помаљали праменови еиједе косе, изгледало ми је светитељски лијепо и благо.

— Ej, рано моја, свеједно ко да гледам свога Милорада — шапутале су старичине усне.

— Ја . . . Милорад... — отхукну чича Вид и диже се с троношца на коме је до малочас сједио, крочи неколико корака преко собе, а онда, као да се нешто предомисли, стаде, окрену се и додаде: — Лудо га упустисмо, лудо, аах .. .

Старцу задрхта глас и не изрече оно што је хтио рећи. Подбочивши се објема рукама зурио је негдје у тамни угао собе. Црте његовог мршавог, грубог, сељачког лица с кога је увијек зрачило и нешто пркосно и жустро, постадоше сада мекше; ријетки просиједи брци објесише се тужно. Не толико због година колико због бриге и жалости, иначе чврста и жилава, чича-Видова леђа почела су се у посљедње вријеме помало да савијају, и сада, одјевен само у кошуљу и гаће, изгледао је старији него што је у ствари био. Стајао је тако неколико часака, а онда као да се прену из неких дубоких мисли, усправи се и окрену, а очи му живље сијевнуше.

— Нека! Доћи ће вријеме кад ћемо им, свима тим изродима, вратити жао за срамоту; нећемо им дужни остати — нека, — рече он и пође према вратима, а глас му, као поломљено стакло, оштро и јетко зазвони.

А старица је и даље мирно сједила и гледала ме тужним и благим погледом, и миловала по знојној коси. Шта је она тада мислила, шта се збивало у души те добре старице — тешко је знати. Може бити да је она тога часа у машти гледала свога Милорада, и, његујући му друга-комунисту, дочаравала да мази и милује свога првенца; можда је увиђала да тиме и она даје свој прилог великом дјелу за које је он пао, и тако тражила одушка својој материнској тузи и болу?

— Јеси ли живно мало, болан? — упита она, спазивши да сам се пренуо из бунила.

•— Подај му, Цвијо, ако имаш мало меда. То је добро. А ја идем рећи Сави да изађе и мало разгледа око

куће, — рече Вид и промаче у другу собу гдје су, са осталом чељади, спавали Саво и Митар.

Пошто Вид изађе, старица се диже и живахним кораком приђе неком сандуку у углу собе, извади из њега неколико јабука и повећу чашу меда; скиде пажљиво чисту крпицу којом је чаша била повезана и спусти се поново на своје мјесто.

— Хајде, узми мало. Мед је здрав, узми, — нудила је она приносећи ми кашичицу с медом.

— Узми, узми — подстрекивао је и чича Вид који се очас нађе поред постеље.

Старица је још дуго наваљивала и нудила ме час медом, час јабукама . . .

Послије један сат или можда мало више времена у собу уђе млад, лијепо развијен момак, с копораном овлаш набаченим на рамена и опанцима на босим ногама.

— Како му је, је ли боље? — упита он пшшавши постељи.

—- Боље му је мало, боље, — одговори старица.

— Шта је Саво? Чује ли се шта? — упита Вид.

—• Нема ништа. Помрчина. Ишао сам и доље, према цести. Нигдје се ништа примијетити не може.

— Добро, сине. Хајде ти лези, а ја ћу изаћи и мотрити. Треба добро припазити; није душманима вјеровати.

Да ли због тога што је догорјевала лампа, или што ме поново поче да притиска ватруштина, све више сам тонуо у неки бездан, све ми поново ишчезну у неку таму и необухватну даљину.

Падајући често у бунило једва сам разликовао дане од ноћи, и не знам колико сам тако лежао. Стари Вид и његова Цвија и даље су бдјели над болесничком постељом, па сам се некако — захваљутући њиховој бризи и његовању — одупирао овој тешкој напасти.

Али — непријатељ није давао мира.

Колико се сјећам — и тада је била ноћ . .. У соби се чуо тих разговор, а онда ми приђе Ђорђо и рече како се усташе и домобрани — према обавјештењима која је чича Вид добио од неких својих пријатеља мусли-

мана из Брезова Поља — спремају да сљедећег дана претресу Букваре, па да због тога морамо да идемо из куће. Кренули смо одмах, батргали се некако кроз помрчину, и осванули у Каичини — чича-Видову забрану — под истом онаквом колибом као што је била она у Кривајама.

Априлски дани, зна се, одувијек су варљиви и поомјенљиви, али то јутро, као ријетко кад, било је хладно и веома тмурно; изгледало је као да поново наступа зима. Од Саве поче да дува јак, хладан вјетар, а онда, наједном, осу и густ снијег. Вјетар је бивао све јачи и оштрији, шибао бијесно кроз грање скоро олисталог дрвећа, стругао и брисао посавском равницом, титрао и витлао густим прамењем снијега, нагонећи га кроз ријетки плетер колибе. По разастртој слами и ћебету под којим сам лежао бијељео се већ танак слој сњежних пахуљица. Подрхтавајући од зиме сједили су ћутке Ђорђо, Мевла и Милена и с времена на вријеме квасили ми сирћетом сухе, испуцале усне. У грудима ме је гушило и притискало, глава била тешка као оловом наливена.

Дан се отеже као зла година, тмуран и мучан, пун неспокојства и злих слутњи. Али, ноћ ипак дође с миром; од претреса не бјеше ништа, и чим се спусти мрак, вратисмо се чича-Видовој кући.

Послије лоше проведеног дана пријатно је било гријати се и одмарати у топлој соби. Стара Цвија била је већ спремила чај. Лежећи у лијепо спремљеној болесничкој постељи сркао сам из шоље у старичиним рукама ову топлу, пријатну текућину. Ђорђо се управо бјеше изуо и, поред пећи, сушио мокре чарапе; Милена је крпила подерану блузу. У кући је владала права домаћа атмосфера: сви су били на окупу, изузев Саве, који се још задржао негдје у селу. Али се уто отворише врата и он упаде у собу.

Већ се на први поглед видјело да је нешто забринут. Збиља, чим уђе, поче он да прича како је, од неког домобранског официра из Брезова Поља, сазнао да ће цомобрани и усташе наредног дана одиста претрести Букваре и да ће, поред кућа, претрести и шуме.

Обавјештења су овога пута била сигурна и провјерена, па друге није било лего да што прије напустимо гостољубиви Микановићев дом и још у току ноћи пронађемо неко друго склониште.

Улажући и посљедње остатке снаге могао сам, зачудо, мада уз туђу помоћ, ипак да се држим на ногама. Истина, чинило ми се као да се пода мном све угиба и таласа, зидови клате и помјерају, али — држао сам се . . .

Тужна и забринута лица, вазда некако ужурбана и као да се боји да ће пропустити, заборавити, да нам још нешто учини или каже, опраштала се с нама стара Цвија. Још ми је зашушкавала шал око врата и, пошто ми тутну у џеп неколико коцки шећера, рече:

— Добро ће ти ово доћи. Нема, мој синко, свуда шећера, а треба негдје да ти скувају чај. Како ћеш, не знам . ..

— Држите ви њега чврсто за мишице, и пазите добро. Њему се сада вртоглави и може вас преварити и пасти, -— савјетовао је чича Вид моје сапутнике, пратећи нас преко дворишта.

— Ти знаш, Ђорђо, куд треба . . . Држи се десно, преко њива, немој да упаднеш међу куће. А кад ова фртутма прође, рекао сам ти, ви опет дођите, — додаде он тихо, затварајући иза нас врљике на богазу.

Све док нисмо сасвим замакли у помрчину, код богаза се још увијек црњела ситна старчева прилика.

Читаву ту ноћ у кући чича-Видовој нико није спавао. Јер, све што би код усташа могло да изазове неку сумњу, као и све важније и драгоцјеније ствари, требало је на вријеме склонити. Па и чељад су се растурила: код куће су остали само чича Вид и Цвија.

Већ у зору, тјерајући пред собом говеда, Саво се нашао у Каичини. Понио је и пушку, бомбу и нешто муниције — код куће није смио нИшта Да остави — и журио је да их негдје на вријеме склони.

Убрзо се и сасвим раздани. Саво се управо налазио у колиби: пажљиво је копкао и зашушкивао испод крова од шаше и старог корова и тек што је био сакрио

оружје и хтио још да поправи и среди сламу на којој смо нас четворо дан раније лежали, кад, уто, чу како негдје запуцкета грање. У први мах је мислио да то ходају и брсте говеда, али се шум и пуцкетање опет поновише. Да би се увјерио о чему се збиља ради, приђе он излазу, прозири, и — пренеражен застаде. У развученом стрељачком строју, колиби су прилазили домобрани.

Саво се у први мах нађе у недоумици, а онда се сјети торбе, приђе дрвету на коме је била објешена, скиде је и сједе — тобоже да доручкује. А домобрани, пошто мало осмотрише, потрчаше и опколише колибу. Неколицина њих, са једним који је имао неке звјездице на јаки од шињела, држећи пушке у рукама, приђоше Сави. Он је и даље мирно јео, — правећи се невјешт.

— Шта радиш ти ту, а? — упита онај са звјездицама.

— Ништа. . . Ето, чувам говеда, па узех мало да доручкујем, — одговори Мирно Саво.

— Каква говеда? Шта ће ти говеда овдје?

— Нема сијена, господине, нестало, па сам их дотјерао да брсте шуму.

— А ко ти овдје спава? — упита дошљак, и пође у колибу.

— Ја, знате, кад чувам стоку . . . склањам се ту од кише.

Домобран уђе и поче да разгледа . . . Саво га је пратио са запрепашћењем. Али, домобран још мало постаја и онда изађе.

— Како можеш од зиме да сједиш овдје по читав дан? — упита он помирљиво; извади кутију са цигаретама и, пошто запали, понуди и Саву.

— Па, ето . . . Наложим понекад и ватру, — одговори Саво сад много куражније, па пошто запали понуђену цигарету, захвали се и брзо додаде: — Изволите. Хоћете ли јести? Имам мало и сланине, — понуди он, размотавајући папир са повећим комадом сланине.

—• Хвала, хвала, — захвали се учтиво домобран и пође; за њим пођоше и остали.

Саво је стајао пред клибом и са олакшањем гледао домобране како се, један за другим, удаљавају кроз шуму.

И тек што они измакоше иза честара, а пред колибом се појави чича Вид.

— Одоше ли? — упита он полугласно.

— Одоше, — рече Саво.

— А гдје си пушку сакрио?

Саво му руком показа на кров од колибе и исприча како га је страх хватао док је домобран претраживао по колиби.

— Добро је. Добро се свршило. Срећа што људи одоше, иначе ништа не би ваљало, — рече он и, пошто још мало постаја, пође и додаде: — Идем ја, а ти још мало сачекај, па прикупи говеда и пођерај кући.

Од Микановића у Букварима па до куће Цвијана Дакића у Буковици није тако далеко, али те вечери мени се чинило као да је преко свијета. Све до близу Дакићеве куће некако издржах, али — даље нисам могао. Ноге су ми клецале, у ушима звонило и зујало, а уста горјела од неиздржљиве жеђи.

Посједали смо у неком шљивику ограђеном врљикама; требало је да се мало приберем и одморим. Свјежина априлске ноћи расхлађивала ме је и умиривала, али, снага ми се тешко и споро враћала. Чинило ми се да смо тек сјели, а Ђорђо је већ звао да идемо.

Пола сата касније, опрезно смо ушли у двориште и тихо покуцали на прозору Цвијанове куће. Зачудили смо се мало кад он истог часа изађе: одјевен, обувен — управо као да нас је очекивао. Само што се с нама тихо поздрави, па — не питајући ништа — поведе нас према некој зградици на десној страни дворишта, сличној уџерама или вајатима у којима се преко љета спава, држи постељина, рубље и друге ствари. Иза пажљиво навучених застора на прозорима зградице једва се и тек изблиза могло назријети свјетло. Цвијан полако отвори врата и без ријечи нас пусти унутра.

Застали смо као обезнањени.

Пред нама, у зградици, на лијепо уређеној постељи, још жив, лежао је Јусуф!

Заклањајући собом свјетло Цвијан брз^ затвори врата, па — сачекавши док се мало снађемо — тек онда нам све објасни.

— Рекао нам је онај човјек све онако како сте ви казали — поче он шапатом. — Пођемо ми и понесемо будаке и лопате. Мислили смо да ћемо га одмах сахранити, па смо тако и поручили у Букваре. Кад тамо, у колибу, а човјек још жив. Шта да радимо? Нећу, вала, мислим се ја, оставити таквог човјека да се сам ту пати, па макар ми због тога и кућа изгорјела. И тако га понесемо. . . Носимо ми њега у ћебету, кад, чујем ја како говори, бунца нешто: »Ко сте ви? Гдте је моје оружје? Четници.. .« — онда опет занијеми, а био сам се обрадовао, мислио сам: дошао је себи — лакше му је. И, ето, од тада овако лежи, никако да се освијести.

Стајали смо још неко вријеме као укочени и буљили час у Цвијана час у полумртвог Јусуфа, а онда изашли да се и ми негдје склонимо.

Упркос опасности од четничких репресалија Цвијан је и даље чувао Јусуфа. Али, његова животна жижа сасвим је већ догоријевала.

Једне од сљедећих вечери — преминуо је.

Те ноћи над село се био спустио густ, црн облак, па је помрчина била гушћа и тежа него обично. Свуда је владао тугаљив мир: нигдје ни гласа ни покрета, па се ни четничка цика и пушкарање нигдје нису чули. И тек у неко доба, кад пијетли огласише поноћ, из Цвијанова дворишта, тихо и полако, изађоше тројица људи. Један од њих, носећи будаке и лопате, ишао је напријед, а доуга двојица, укорак за њим, повијала су се и грбила под носилима на којима се, увијено у ћебе, клатило мртво Јусуфово тијело. Били су то Цвијан, Бранко и БоТољуб. Сишли су полако низбрдицом, прешли благу удољицу кроз коју је вијугао поток и, на другој страни, у некој шумици, зауставили се и спустили но-

сила. Около је и даље владао дубоки мир и само што су се неко вријеме чули тупи ударци будака и притајена звека лопата. Помрчина их је ометала, а земља била тврда и испреплетана жилама. Почели су се већ и замарати, али нису успоравали рад; зора је близу, журили су, док, наједанпут, напрегнуто ослушкујући, сва тројица не стадоше. До ушију им је допирао неки сумњив шум: чуло се како негдје крцка и ломи се сухо грање. Али, то потраја само часак-два, па се утиша; људи одахнуше и поново наставише посао. И кад се у селу поново огласише пијетли они су већ затабавали сипку буковичку прахуљу, заобљавали сиву земљану хумчицу под којом је, све док не дођу боља времена, остало да лежи мртво ЈусуФово тијело.

Било је то десетог априла 1942. године.

Послије Јусуфове смрти Мевла се нерадо задржавала код Дакићевих, одвојила се од нас, прешла кући чича-Видовој и тамо се крила.

Једног јутра чича Вид је био отишао негдје послом а остала су чељад, као и обично, пословала нешто око куће. Мевла тек што је била опрала своје рубље и преобукла се у обичне сељачке хаљине. Не надајући се ничему она се још задржавала у кухињи; причала је нешто са Цвијом, па нису ни примјећивале шта се пред кућом догађа. Наједанпут се, негдје сасвим близу, чуше неки туђи гласови. Обје се на то тргоше, али, било је доцкан. На вратима је већ стајала крупна риђобрада л^дескара. Није се имало куда, и Мевла поче, тобоже, да нешто послује по кухињи.

— Гдје су ти партизани? Говори! Србин, а Турке чуваш, мајку ти . . ! — викао је неко у двориштy.

— Какве Турке? Нико ... — чу се Савин глас и одмах умуче, јер га неко удари и прекиде у пола ријечи.

Тукући га тако, неколико четника догура Саву до кућњег прага. Цвија- је стајала као окамењена и гледала шта се ради. Мевла је и даље чепркала нешто око шпорета.

— Јаоој мени, јадна ти сам, убише га душмани! — зајаука стара и потрча према Сави.

•— Ћут, баба! Не дери се! Говори гдје су ти Турци? — викну онај што је стајао на прагу и гурну Цвију у кућу.

— Какви Турци, Васо, болан! — узвикну старица, дижући се са прљавог патоса.

Забачене главе уназад и раширених ноздрва, као во кад њушка, у кућу уђе Васо Петрић.

— Велиш, какви Турци, а ево — Турчин ти у кући . . . — разгледајући около, додаде он.

Мевла није знала шта да ради. Стајала је окренута леђима према четницима и сваки час погледала кад ће је неко шчепати за косе.

— А гдје вам је партизанска ракија, је ли? — чу се опет Петрићев глас.

— Каква партизанска ракија? — Ааа, ја. Ево ракије! — јави се старица, једва дочекавши да разговор окрене на другу страну, дохвати литрењачу са полице и пружи је Петрићу.

Петрић прихвати флашу, помириса, потеже добро и пружи је другом четнику, а затим поче претурати по кући.

— Ааа, видиш ти. Кажем ја, има ту још партизанских ствари, — рече он и скиде са вјешалице Савин кожни капут.

Четници се више нису распитивали ни за »Турке« ни за партизане, него претурали по кући и узимали оно што им се свиди.

— А гдје су ти паре што си узео за ону партизанску ракију, — упита на крају Петрић.

— Какву ракију? — Немам ја никаквих пара, — одговори Саво чудећи се.

— Немаш . . . Добро. Онда хајде с нама. — Створићеш ти њих, створити. . . милу ли ти.. ! — зарежа на њега Петрић и гурну Саву напрИјед.

Саво се затетура, погођен кундаком у леђа. Четници се склепташе око њега и за час се изгубише из дворишта.

Цвија задуго није могла да дође себи: дуго је као укопана стајала и гледала за четницима.

Али, послије сат-два, Саво се вратио кући. Петрић га је пустио с тим да му одмах сакупи и донесе двадесет хиљада динара за некакву, тобожњу, партизанску ракију.

Исте вечери, и Мевла је морала поново да се врати Дакићевој кући.

Бујни посавски лугови полако су се заодјевали у своје зелено рухо — прољеће је непримјетно освајало.

Наступали су топлији, сношљивији дани. Па и од тифуса — нико се више није разболијевао. А Сиједи и остали партијски активисти нису за то вријеме сједили скрштених руку. Веза с неким друговима из бијељинског среза, па и са Бијељином, била је већ успостављена, и једнога дана — док сам се још опорављао на тавану Цвијанове штале — пријатно сам се изненадио пакетићу са лиј#ковима и неким другим стварима које су ми послали наши симпатизери из града. Али су с те стране, путем истих веза, стизале и многе немиле вијести: знали смо одређеније како су у томе крају — као жртве четничког дивљања — већ пали неки наши другови.

VI

Све се збивало друкчије, а не онако како смо то ми — при растанку у Коренити, двадесет осмог фебруара — замишљали и претпостављали. О главнини Мајевичког партизанског одреда ништа се није знало; н>егове снаге, изузев неких заосталих појединаца, нигдје се нису појављивале, а од помоћи са Бирча или Озрена није, такође, било ни помена. По селима су се препричавале свакојаке вијести: говорило се да партизана нигдје више нема — да су сасвим уништени. Због тога су се и активисти и присталице народноослободилачког покрета, који су се у то вријеме затекли на терену бијељинског среза, нашли у веома тешкој ситуацији.

Она неколицина бораца Мајевичког партизанског одреда: Борика Станчић, Миле Пајкановић, Адем Адемовић и остали — одвојивши се од нас у Коренити и стигавши срећно до села Глоговца, на око десет километара јужно од Бијељине — брзо су се, истина, повезали са Славком Мићановићем, једним од чланова Бијељинског среског комитета, Андријом Благојевићем, чича-Луком Зеленовићем и другим; али, шта даље да се ради, шта да учини групица слабо наоружаних људи у крају који су будно контролисале јаке непријатељске снаге — то они још нису могли да знају. Наиме, у то је вријеме широк појас поред Дрине, њеном лијевом обалом, почев од Раче па даље према југу, представљао гранични сектор узмеђу НДХ и Недићеве Србије. Стога су читав тај појас, па и околица Бијељине, били начичкани честим домобранским посадама, тако да су на све стране, уздуж и попријеко тога појаса, непрекидно крстариле домобранске или усташке патроле. Осим тога — још и четници. У Бањици, код мана-

стира Тавне, поставио је свој »штаб« Боро Богдановић, у Барама — неки Петар Русић, а у Ченгићима, опет, окупљао је дружину и заводио некакву своју команду — познати сеоски ђилкош Перо Станић.

Управо ради тога, ради договора шта даље да се ради, ту је — исто као и у Попову Пољу — по доласку ове групе бораца одмах одржан састанак. Требало је да се одлучи, прије свега, шта да се учини па да и то мало партијског кадра не постане жртвом фашистичких џелата, а затим, како да се ти људи распореде и организују, како да се у новонасталој ситуацији живље ангажују, једном ријечи: шта да се предузме па да у томе крају народноослободилачки покрет са што мање потреса претрпи кризу, — да се што прије среди и консолидује.

И на томе састанку — како сам то касније сазнао — било је такође разних мишљења и предлога, али су се сви учесници у једном сложили, а то је: да се на стари начин, јавно, више не може дјеловати и да треба у напријед поменутом циљу, и то што прије, да се свк истакнутији активисти народноослободилачког покрета поново законспиришу. Стога је на крају и одлучено да се л>уди — у мањим групицама или појединачно — ра~зиђу по семберским и подрињским селима, да пођу тамо гдје ће имати највише могућности да се код најбољих присталица покрета, или пак користећи се личним и породичним везама, привремено склоне и обезбиједе. А притом да сваки од њих одржава конспиративно везу са истакнутијим патриотима и свим антифашистички расположеним људима из своје околице и на тај начип одржава морал у масамај да објашњава издајничку улогу четника; укратко — да наставе што живљи и интензивнији рад у народу све док се не појаве неке партизанске снаге, или док шума не олиста, када ће се моћи поново да окупе. Тако је одлучено, јер — многи су сматрали да је то једини пут којим у таквој ситуацији треба поћи, да је то једино правилно и цјелисходно рјешење. С таквим претпоставкама и намјерама група се разбила и људи су, још исто вече, кренули на разне стране.

Тако је Ђојо Трифковић-Штабац, одмах послије састанка, кренуо у село Међаше некој својој родбини, а Борика Станчић и Адем Адемовић се састану са чича-Савом Јовановићем из Ченгића, такође првоборцем народноослободилачког покрета, и неколико су дана, заједно с њиме, крстарили на простору између Глоговца, Трнове и Ченгића.

Међутим послије извјесног времена и ова је тројка морала да се раздијели: Борика, заједно са чича-Савом, крене у село Дворове да се тамо, код своје родбине Станчића, неко вријеме сакрије и мало опорави, а Адем остане са Миљаном Лукићем, једним од партизана Мајевичког одреда који се такође ту нашао, и одлучи да с Миљаном пође у његово село Ченгиће — да се тамо обојица склоне.

Али је и познати четнички насилник Перо Станић био родом из Ченгића; ту се често задржавао и са својим четницима около врзао, па стога, једно вече, негдје осмог или деветог марта, Адем и Миљан се поново врате у Глоговац.

Негдје на средини села, у Глоговцу, на око два километра далеко од главне цесте Бијељина—Зворник, у омањем дворишту, налази се кућа Јованке, или како су је у селу звали — Јоје Госпавић. Јојин муж Благоје интерниран је још у почетку рата, и она је сада живјела са свекром Василијем и троје ситне дтеце.

И раније, за вријеме мира, Јоји није било лако, а поготову сада, у ратно доба кад је, поред свих недаћа, и сав кућни терет морала да прими на своја плећа. Али је и поред свега тога Јоја увијек била међу најактивнијим присталицама народноослободилачког покрета. Кад год је то требало, без обзира на опасност и посљедице, она је радо примала теренске партијске раднике и склањала их у својој кући. Па и то вече Јоја је без поговора примила Адема и Миљана; била је одмах вољна да овој двојици младића, бораца партизана који су се послије неуспјеха на Вуковсавцима нашли у тешкој ситуацији, пружи што већу помоћ и сигурно уточиште.

Иако су се тек недавно били упознали, Адем и Миљан су се брзо спријатељили и постали добри другови. Адему тада ако је било свега осамнаест година: још голобрад, плав, пуна округла лица, понизак, али снажан и темељит момак. Управо тога љета, 1941. године, требало је да заврши типографски занат, али су га догађаји, који су ускоро услиједили, спријечили да то и оствари. Извршавајући као скојевац неки партијски задатак у своме родном мјесту, Бијељини, Адем падне у шаке усташке полиције. Али, захваљујући својој довитљивости, он ускоро послије тога успије да побјегне из затвора, докопа се Мајевице и ступи у партизане.

А Миљан? — Миљан је био сељак и нешто старији од Адема; могао је имати око двадесет година, и он такође плав, али висок и мршав, брзих, нервозних кретњи, сушта супротност Адему и по темпераменту и по изгледу. А то управо као да их је још више зближавало и међусобно надопуњавало.

Смјестивши се удобно у чистој и загријаној Јојиној собици, Адем и Миљан су се по читав дан мирно одмарали. За то вријеме Јоја би се врзала по двориштy или нешто пословала по кухињи, пазећи будно да их не изненаде неки нежељени гости — било четници, било домобрани С времена на вријеме свратила би она и у собу, донијела гостима нешто за јело или им рекла коју лијепу ријеч.

Било је то управо тринаестог марта. Тога дана — према Јојином казивању — младићи су били некако невесели, а увече су се још зарана распремили: пушке прислонили уз кревет а одјећу повјешали по чивилуцима, и кад им Јоја донесе вечеру они су, лежећи на кревету, још нешто тихо расправљали.

— Па ви сте се, богме, добро намјестили; као да сте сметли с ума Перу Станића ... — прекори их она благо, ређајући суђе с вечером по дрвеном сточићу смјештеном у углу собе.

— ^ајте, вечерајте, док се још види, — додаде Јоја помирљиво, и полако изађе у кухињу.

Четнички харамбаша Перо Станић, истичући се између свих осталих својом окрутношћу и злобом, био се већ увелике прочуо по читавој Семберији и Подрињу. А и раније, њега су многи познавали као картароша и пијаницу. Био је то човјек четрдесетих година, крупан и веома снажан, управо по спољашности наочит и, ко би га знао откуд, увијек лијепо одјевен. То му је вјероватно и помогло да се, иако сиромашан, ожени богатом миражџиком. Али, да ли због љубоморе или због нечег другог, Перо убије своју жену и заслужи робију. Одлежавши робију врати се поново у Ченгиће и почетком устанка, 1941. године, јави се у партизане. Међутим, нешто касније, пребјегне у четнике, окупи дружину и формира неку четицу, или, како ју је сам називао »батаљон«. Пошто Ченгићи нису далеко, Перо је са својим четницима често залазио у Глоговац и остала села око Бијељине; читав тај крај био је њему врло добро познат. Стога је Јоја и страховала, стога је и приговарала Адему и Миљану због њихове младићке лакомислености и неопреза.

Хладна мартовска ноћ, веттпа и без мјесечине, одавно се била спустила над село. Мраз је све више стезао па се, у трошној Јојиној кућици, и поред наложене пећи, осјећала хладноћа. Адем и Миљан, замотани у ћебе, лежали су у кревету, али још нису били заспали. Стари Василије, заједно с дјецом, такође се био смјестио на широкој сећији поред пећи и већ увелике хркао; само је Јоја још нешто по кући пословала. Управо се и она спремала да легне, кад јој се причини да у двоништу чује бат нечијих ногу. Јоја боље ослушну. Кораци се, збиља, чуше сасвим разговијетно и то пред самим вратима.

— Отвори! Јојо! — чу се ускоро нечији мушки глас.

Јоја оћута. По гласу је препознала бившег партизанског одборника Мику Перића. У његовом гласу није било ништа ни страшно ни сумњиво. »Али шта ће Мико у ово доба и ко би то могао да буде с њиме? Сам није сигурно, јер — из двоништа се јасно чује бат нечијих ногу, и то не једног него више људи. Четници! Сигурно четници. И шта ће сада са Адемом и Миљаном? Гдје

да их склони? На таван. Једино на таван« — све јој то за трен ока прострује кроз главу и Јоја брзо пође према собним вратима, али не стиже да ма шта учини.

— Отвори, мајку ти.. ! Шта чекаш?! — загрми сад неки други, јак мушки глас и у истом се часу кућна врата, под снажним ударцем споља, с треском отворише. Како се врата отворише, на прагу се појави снажна људина с пиштољем у руци, а иза њега у полутами засвјетлуцаше још неколике четничке кокарде. Био је то главом Перо Станић.

— Што не отвораш, кучко! — дрекну он и крочи у кућу. За њим уђе још неколико четника.

Јоја је стајала као укопана.

— А гдје су ти комунисти, а? — унесе јој се у лице Станић.

— Какви комунисти, људи, шта је вама? — једва проговори она.

— Не лажи! Говори! — дрекну поново Станић и, измахнувши својом тешком руком, у којој је чврсто држао пиштољ, удари Јоју по лицу.

Жена затетура. Из уста јој потече крв,'а неколико здравих зуба, крупних као зрње од кукуруза, просу се по поду. Један за другим паде још неколико удараца, али се Јоја, ипак, одржа на ногама.

— Казаћеш, распијо, казат, — проциједи Станић кроз зубе, и, одмјеривши је још једном злобним погледом, окрену се и пође према собним вратима.

Чувши четничку вику и галаму дјеца се нагло избудише и спазивши шта им се с мајком догађа, поготову кад примијетише крв, све троје падоше у грчевит ври•сак. Али, врисак дјеце као да се није ни дојимао Јоје. Јер, сва њена пажња била је усмјерена на једно мјесто, на црни оквир собних врата, —V тамо гтпе је Станић смјерао.

Држећи и даље пиштољ у десној, Станић лијевом руком ухвати за кваку. Врата се отворише, а слаба свјетлост из кухиње разли се по унутрашњости собе.

Јоја се скамени.

Али, као за чудо, пошто неколико секунди постаја на вратима, Станић се окрену и рече:

— Гдје ли су, мајку им, овдје их нема.

—•. Можда су на тавану — примијети црнпураст четник који је стајао одмах иза Станића.

— Мердевине дај! Гдје су ти мердевине?! — продера се на Јоју онај црнпурасти.

Тек тада Јоја дође себи. Зрачак наде освијетли јој Душу.

— А, мердевине. Ево их, — јави се она као из бунила и пође према углу.

Чим Јоја прислони мердевине уз оквир таванског отвора, неколико четника истрче из куће.

— Чувај се! Бациће бомбу! — викну један од њих.

Станић и онај црни, такође се мало склонише.

— Пењи се! Пењи се ти прва! — викао је црни.

Јоја пође уз мердевине. Пекло ју је и бољело од задобијених удараца, али је она била у стању да ма шта учини само да пажњу четника сврати од собних врата. Пошто Јоја подиже капак на отвору и горњи дио тијела провуче на таван, четници тек онда прискочише.

Не нашавши никога на тавану, Станић се поново разгоропадИ.

— Бештијо! — сиктао је он тукући немилице Јоју. — Говори гдје су комунисти! Убићу те!

— Убиј, разбојниче! Лако ти је убити голоруку жену и над њоме се јуначити. А гдје ти би . . . — провали наједанпут из Јоје дуго уздржавани бијес и пркос, али ударац по устима прекиде је у ријечи. Немогући више ћутке подносити ударце и понижења, а охрабрена надом да четници, ипак, неће постићи свој циљ, хтјела је да им се одупре, да им пркоси. Но, пошто доби још неколико удараца кундаком, Јоја упола онесвијешћена заћута и скљока се на под.

Тек послије извјесног времена Јоја дође свијести. Четници су већ били изашли. Она се полако придиже и пође према вратима. Заклонивши се за довратак, загледа се кроз отворена врата и посматраше како се четници окупљају у двориштy. Било је прилично тамно, али су се њихове силуете распознавале лијепо и могло се ^становити колико их има. Набројала их је седам-

наест. Пошто неки изађоше из дворишта и изгубише се у помрчини, Јоја тек тапа схвати *па* четници, напокон, одлазе. Међу задњима налазили су се Станић и онај црнпурасти. Нешто су живо расправљали.

— Ту су они, у кући, ја што теби кажем, — чуо се глас црнога.

— Па гдје су? Није их, ваљда, у њедра сакрила.

— Чекај! — јави се поново црни, и Јоја, ужаснута, видје како он откачи с паса џепну електричну лампицу, упали је и пође према прозору.

— Стани мало, хеј! — викну Станић, и колона која је већ била кренула — стаде.

— Ево, их! Сакрили се иза пећи! Овамо! — повика црни испод прозора и, угасивши лампицу, измаче се натрашке.

Чувши вику, четници се у трку повратише.

Али — тек што се црни одмаче свега неколико ко~рака — с треском се сломи прозорско стакло, а нешто засвјетлуца, зашишта.

— Бомба! Лези! — викну четник и за тили час, као вук, скочи за угао куће.

Јака експлозија бомбе затресе трошне зидове кућице. Петролејка се угаси. Јоја осјети како је запљусну вал усталасаног ваздуха и баци је у кухињу.

Четници отворише ватру. Бачена бомба, иако им није причинила никакве штете, упозорила их је на опасност; дала им је до знања да се партизани без борбе не мисле предати и приморала их да на вријеме хватају заклоне.

Адем и Миљан, такође, отворише ватру. Отпоче неједнака борба: с једне стране плотуни, а с друге, ријетки, појединачни пуцњеви.

— Не пуцајте бадава! Предајте се! Хеј! — чула се кроз пуцњаву четничка вика.

У кући као да нису на то ни обраћали пажњу: из партизанских цијеви и даље су свјетлуцали пламенови.

— Напријед! Удри их, мајку им! — продера се Станић однекле изблиза и, у исто вријеме, из помрчине зашишта бомба; но, не упаде кроз прозор у собу као

што је то Станић намјеравао, него удари у зид, одби се и паде крај темеља на -земљу.

Снажна експлозија, као пуцањ грома, поново се разлеже у ноћи. Али, трошни зидови Јојине кућице овога пута не издржаше и тамо, гдје је експлодирала бомба, отвори се велика рупа.

— Пази добро! Опколи! — чу се поново Станић.

Из куће одјекну још неколико кратких, појединачних пуцњева, а затим, с те стране, пуцњава сасвим престаде. Јер, и посљедње метке партизани су били испуцали.

Примијетивши да партизани више не дају отпора, четници с виком и галамом навалише унутра.

А један сат касније, кад је већ поодмакла ноћ и мраз ;још више стегао, — барице се по путу следиле, а блато претворило у тврд, оштар чачак — из Јојина дворишта крену гомила четника. Међу њима, упоредо везани један за другога, израњављени, голи и боси, онако како су се у соби затекли и посрћући под ударцима кундака, корачали су Адем и Миљан.

Готово читаву ноћ четници проведоше у селу трагајући за партизанима; залазили су у куће, пљачкали и злостављали Глоговчане; тукући их уз пут, Адема и Миљана су и даље испитивали и тражили да им кажу гдје су Славко Мићановић и Војин Бобар; али, узалуд — никога више нису могли да нађу. И уколико је ноћ више одмицала, бивали су све пијанији, непрекидно празнили боце са упљачканом ракијом и немилице •тукли и, мучили ионако измрцварене заробљенике.

Сунце је било већ одскочило кад Станић и његова дружина, — како причају Ченгићани — са пјесмом и подвикивањем, стигоше у Ченгиће. Задовољни сами са собом четници су држали да ће читаво село изаћи да види похватане комунисте, али се мало ко појављивао; људи су се склањали с пута да би избјегли сусрет с њима.

Послије сат-два задржавања у Ченгићу, Станић крену у Бањицу. Имао је ваљда намјеру да се јави

Бори Богдановићу, командату четничког батаљона, под чију је команду и он потпадао; хтио је да му одведе Адема и Миљана — да се похвали како их је похватао.

Од Ченгића до Бањице пут води преко планине Лазаревице. У томе крају Лазаревицу називају планином, иако је она, у ствари, повећа, некад шумовита коса, један од многих сјеверних огранака Мајевице који се, у сјеверозападном смјеру, недалеко од Дрине, постепено спушта наниже све док, одмах испод Трнаве и Ченгића, сасвим не ишчезне, — не утопи се у птзострану семберску равницу. С њених коса, с Лазаревице, види се читава Семберија и питома дринска котлина, а тамо, преко Дрине, — Мачва и читава Поцерина.

Некако око пола дана, пењући се вијугавим, џомбастим коловозом, искидана четничка колона примицала се врху Лазаревице. Дан је био необично лијеп, ведар, сунце је пригријавало па је мраз сасвим попустио и доскора сув пут постао је блатњав и клизав. Међу првима налазили су се Адем и Миљан. Од непрекидних мука, мраза и удараца били су толико изобличени да би их и добар знанац тешко могао препознати: лица модра, натечена, са израњављених, готово нагих тијела висили су само драњци покиданих кошуља, кожа са босих табана згуљена, — видјело се да напрежу посљедње снаге да се крећу. Па и четници су, ваљда мамурни и уморни од пута и неспавања, ишли полако, немарно, нису их пожуривали ни злостављали. — Миљан је често застајкивао. Колико ли је само пута он прошао тим коловозом, било још као дјечак гонећи стоку на пашу, било касније, као одрастао младић, возећи кола дрва из шуме кући, колико ли се пута на тим мјестима задржавао и посматрао дивну слику свога родног краја?

Па и сада, на једном заокрету гдје се пут повија удесно, Миљан и нехотице застаде. Застаде и Адем. Доље, испод њих, обасјани сунцем, црвењели су се кровови ченгићанских кућа, а још даље, у лакој сумаглици, назирала се Бијељина. Нетремице, као занесени, обојица се загледаше тамо. И ко зна докле би они тако стајали и посматрали ову познату и толико

драгу слику роднога им краја да их један од четника не муну у леђа и не присили на полазак.

Четници без журбе прођоше Лазаревицу. — Управо су се почели спуштати према Брђанима и Бањици кад се негдје лијево, на неколико километара даљине, зачу неко пушкарање: прво неколико кратких митраљеских рафала, а затим се отвори и пушчана ватра.

Колона застаде.

Пуцњава се чула око Почивала, благе брдске узвисине, тамо гдје цеста што води из дринске долине избија на врх брда и почиње да се спушта према манастиру Тавни у Бањици.

— Ко је оно сад, мајку му? — упита Станић усплахирено.

— Турци. Сиглтно Турци из Шепка, пошли на наше у Тавну — рече неко од четника.

— Нису то Турци, какви Турци. Откуд њима толики митраљези. То су прије домобрани, граничари из Брањева, — додаде други.

— Крећи! Крећи брже! — викну Станић и колона крену журније.

Стигавши у Брђане Станић убрзо сазнаде шта се на цести догађа; сазнаде, наиме, да је нека повећа група домобрана, која је тога дана пошла из Брањева према Бањици, наишла на Почивалима на четнике Боре Богдановића и да се, у ствари, између њих води пушкарање. То се, истина, и раније често догађало. Јер, граница је близу, и управо су на томе сектору, око Шепка и Брањева, четници радо прелазили Дрину, хватали везе у Србији, преносили из ње оружје и муницију, или пак неке друге шверцоване ствари, па је због тога, понекад, долазило и до чарки између њих и домобрана који^су чували границу на Дрини. Станић је у почетку рачунао да се и овог пута ради о томе, али је пуцњава бивала све жешћа и жешћа и све се више помјерала према манастиру Тавни. Домобрани су, очито, имали озбиљније намјере; хтјели су да потисну четнике из Тавне и очисте залеђе, јер је Тавна важила као прва прихватна станица за оне који се пребацују из Србије у Босну, или као посљедња полазна станица за оне

који се пребацују из Босне у Србију. Осјетивши да се ради о озбиљнијем сукобу, Станићу се није тамо ишло и он одлучи да се што прије врати у Ченгиће.

Сунце се примицало западу кад су Станићеви четници, враћајући се у Ченгиће, стигли надомак шумарске куће на врху Лазаревице. Током дана земља се била сасвим откравила и пут је био веома блатњав и клизав. Мрк и зловољан, одмах иза Адема, корачао је Станић. Били су стигли већ и до мјеста званог Курјачија вјешала, омиљеног игралишта лазаревачких чобана, недалеко од раскпшћа гдје се од пута који води у Ченгиће одваја пут према Трнави, а доље, у Бањици, још увијек се чула пуцњава. Ослушкујући пажљиво, Станић није ни гледао пред ноге и наједанпут се оклизну и умало не паде, али се брзо уврну и дочека на десну руку, но не избјеже да се укаља — његово десно кољено дубоко утону у каљугу. Псујући нешто кроз зубе стресао је блато са својих ђилкошки скројених панталона, подигао затим главу и, као да му је неко други крив што је он пао, одмјери дугим крвничким погледом изубијаног и већ сасвим изнемоглог Адема, који је недалеко од њега стајао.

— Шта ме гледаш, а? — просикта он на њега.

— Ко те гледа? — упита Адем тихо.

— Не говори! — Ама, докле ћу ја с тобом, мајку ти балинску?! — Па тако ти, је ли? Кад те питам, ћутиш; а сад . . . Комуниста! Пркосиш, а?

— Јесте. Комуниста сам, — додаде Адем сада пркосно.

— А знаш ли ти шта комунисти сљедује?

— Знам, и не бојим се.

— Не бојиш! — Е, де да видимо да ли ћеш се, ћосо, бојати, — промумља Станић и дохвативши пушку, подиже је и упери право у чело Адему.

Миран и сабран, баш као да се то не тиче њега, стајао је Адем и нетремице гледао у гарави отвор пушчане цијеви. Око њих су се већ били окупили и остали четници и посматрали шта се дешава. Станић је дуго нишанио и — пушка напокон пуче. Метак звизну по-

ред самог Адемовог ува, али је он и даље мирно стајао — само се видјело како му мишићи на лијевом образу живо заиграше.

Станић је намјерно дуго нишанио, намјерно је пуцао поред главе; хтио је по сваку цијену да види Адемов смртни страх, хтио је да чује његове молбе и јаук, али кад свега тога не би, он се још више разјари.

— Клекни! Клекни, сунце ти твоје жарко, сад ћу ја теби. . . Клекни! — рукну он као бијесан и скочи према Адему; одбаци пушку из руку и потеже каму.

— Нећу да клекнем. Коме . . .

Адем не стиже да до краја изрекне оно што је наумио. Јер, у том трену Станић га шчепа за косе и, избацивши напријед своју десну ногу, потеже га преко кољена наниже. Адемово већ измрцварено тијело лако се свали на земљу. Станић му клекну на груди, кама сијевну и по разгаженој каљузи пљусну врела крв.

Збијени у уском кругу, мрки и накостријешени, стајали су четници и посматрали чин свога харамбаше. Само двојица-тројица, мало по страни, бавили су се око Миљана. Један од њих, брадат и разбапушен, држао га је за јаку и, трзајући њоме час напријед час назад, покушавао да га свали на земљу. Уто се и Станић усправи и, обрисавши каму, примаче се Миљану.

— А шта ћемо сад с тобом, Србине, а? — упита га он, уносећи се у лице.

— Кољи! Кољи и њега, — викну брадоња.

— Дај га мени! — прискочи други.

— Е, чекај. Нећемо тако. Зар да се измијеша српска и турска крв. Не! Овако ћемо ми њега, — рече Станић, тобоже мирно и, пошто стави каму у корице, дохвати пушку па њеном цијеви, накомице, удари Миљана под ребра. У исто вријеме по Миљану се сложи још неколико кундака и он се, као завезана врећа, скљока у блато.

Полако и једва примјетно на брегове се спуштала прохладна мартовска ноћ. Четници су већ одавно били отишли и над Лазаревицом је завладала мртва тишина. Тада се из полумрачног храстовог честара, недалеко од

шумарнице, појави један човјек и, обзирући се на све стране, изађе на пут. Био је то Мирко Тодоровић из Ченгића. Он је читав дан издалека пратио четнике; хтио је да сазна шта ће бити с партизанима, па је, на крају, видио и шта се с њима збило. Сачекао је да падне ноћ и пошто се увјерио да никога у близини нема, упутио се према мјесту злочина. Погледао је обезглављено Адемово тијело, а затим пришао Миљану. Увјеривши се да је још жив, упртио га на леђа и, спотичући се по џомбастом путу, кренуо према Ченгићима.* А нешто касније, у зору, стиже на Лазаревину други један Ченгићанин. Имао је намјеру да сахрани Адема, али његовог тијела ту више није било. Како га је нестало, шта се с њиме збило, — то нико није умио да каже.** Чобани су причали како су у папратњачама око Курјачијих вјешала често виђали нечију лобању, а да ли је она Адемова или неке од многих жртава четничког бијеса, тешко би било утврдити.

* Миљана су Ченгићани излијечили и склањали га све док, у љето исте године, поново није кренуо у партизане. У току седме непријатељске офанзиве, 1944. године, Миљан је у једној тешкој ситуацији као борац Мајевичког партизанског одреда, усљед неспоразума, из засједе, пао од метка својих другова.

** Неки људи веле да је те ноћи пронашао Адема и сахранио га Лазар Мићић из Трнове. Али, пошто је и Лазар касније погинуо, нисам могао провјерити да ли је то тачно, нити ико посигурно зна гдје је Адемов гроб.

VII

ОДВОЈРШШИ се од Адема и осталих, Борика Станчић се нашао, заједно са чича-Савом Јовановићем, већ неколико дана касније у Дворовима — великом, богатом и лијепо уређеном семберском селу које се, недалеко од Бијељине, простире с обје стране рачанске цесте. Пошто кроз Дворове пролази и жељезничка пруга Угљевик-Рача, окупаторске су власти у њима ради обезбјеђења пруге, а и ради спољне одбране града, одмах по избијању устанка, поставиле мању домобранску посаду. Али, за разлику од других, та посада није задавала Дворовљанима великих брига. Јер, њен командир је био Осман Грухоњић, учитељ из Јања, човјек који се силом прилика нашао на томе положају — иначе присталица народноослободилачког покрета.

Управо те чињенице — близина града и стално присуство такве домобранске посаде — сметале су четницима да слободно залазе у Дворове. Имајући то у виду Борика је и одлучио да пође у .Дворове, до своје фамилије, Станчића, и ту, како-тако, поправи своје веома оронуло здравље.

Из сличних разлога у Дворове је — како каже Борика — пошао и чича Саво. Поред осталог, имао је он тамо и јаке породичне везе. Живио је, истина, стално у Ченгићу, али је родом био из Дворова, из сиромашне породице Јовановића, или како су је у селу звали — Тривића. И он је, такође, имао намјеру да се код те своје родбине неко вријеме прикрије и тако забаци траг Станићевим четницима.. Стога се они, дошавши у Дворове, одмах раставе и крену сваки на свој бивак.

Станчићи су познати као једна од најбогатијих фамилија у Семберији, и њихове куће, све лијепе и велике, заузимају читав један дворовљански заселак, звани Љесковача. Борика се, истина, због својих схватања и политичких увјерења која је стекао као ђак, а поготову као студент на Београдском универзитету, није ни раније слагао са већином својих рођака. Али сада није имао гдје, па, иако му није било драго да се у таквој ситуацији појављује међу Станчићима, дошао је оцу, чича-Милану Станчићу, и смјестио се на неку шупу У његовом пространом двоништу,

Веома често, тобоже послом, у шупу би наврађао чича Милан, гојазан и крупан човјек. Понекад би сину и храну донио. И, док би Борика јео, он би мирно сједио по страни и пажљиво посматрао сина. Тек тако, само да нешто каже, проговорио би с времена на вријеме понеку ријеч, али по свему се видјело да тиме не изражава оно што тренутно мисли и осјећа и да има нешто сасвим друго што га тишти и боли.

— Што зебеш овдје, болан? Ко је то још видио да човјек неће у своју рођену кућу? Поготову болестан и изнемогао тако као ти? Хајде у кућу, човјече, па тамо лези као и остали људи —- прокиде чича Милан једном приликом.

— Какву кућу, забога, шта је теби. Хоћеш да бану четници или домобрани, па шта онда ... — љутну се Борика.

Чича Милан хтједе још нешто да каже, али оћута, и разговор се на томе заврши.

Неколико дана касније, било је некако пред само вече, заједно са чича-Миланом, на шупу дође и Рађо Станчић, један од даљних Борикиних стричева, иначе задрти реакционар и неуморни четнички проповједник. Борика се с њиме нерадо гледао, и чим спази стрица, одмах му би јасно да не долази с добром намјером. Стога не хтједе ни да се дигне — чекао га је лежећи.

—• Шта си се завукао ту, болан, као јазавац, — поче одмах с мердевина Рађо, тобоже шалећи се, иако се по свему видјело да за шалу није расположен.

— Тише, чича, чуће нас ко, — опомену га Борика.

— Шта је кога врага, шта се бојиш?

— Како шта се бојим, а домобрани, тако рећи ту, пред кућом?

— Хајде, бјежи болан, какви домобрани.

-— А четници? Зар не могу и они сваки час банути?

— Чуј. Четници. А шта би се ти њих бојао? Срби су то, болан.

— Шта ти то велиш, стриче? Срби . . . Ама јеси ли ти при себи, или . . .? -— упита Борика и нагло подиже главу.

— При себи сам ја, мој синко, при себи — прекиде га Раћо и, пошто искорачи на таван, сједе на даске, па, и не поздравивши синовца, отпоче — При себи сам ја, само би и ти, чини ми се, требало већ једном да дођеш себи. Мани се ти својих будалаштина. Видиш —-то ваше пропаде, пропаде вам и Русија; Нијемци ће ускоро и Москву заузети, а ти, као будала, још увијек тјераш своје и тако болестан зебеш по шумама. Слушаш ти голог Тривића, Саву из Ченгића и њему сличне, а не слушаш паметне људе, праве домаћине. Ето видиш, болан, докле сте дотјерали. Него, де ти послушај мене...

— А шта би то требало да те послушам? — упита Борика, схватајући на шта Раћо циља.

— Па, ето, видиш и сам — какве има вајде да се и даље мучиш и злопатиш, да бадава главу у торби носиш. Него, брате мој, иди ти па се јави људима, нису ни они.. . Срби су то, човјече, наши људи, а и ти ниси не знам ко, Станчић си ти, — ама све се то да удесити.

— Коме ти то говориш стриче, богати? — упита Борика и сасвим се усправи на лежају.

— Па, ето, коме; теби. Чуо си шта говорим, — додаде Раћо, па се и он некако нарогуши.

— Ти би хтио да постанем издајник, је ли? Хоћеш да се предам четницима . . . да сачувам главу! Не, чича, не брини се ти за моју главу! Боље ти је да мислиш о својој — да мислиш шта ће бити с тобом кад дођу наши, кад дође Црвена армија!

— Ко? Ваши? Црвена армија? — Ево, што ће икада доћи! — загалами Рађо и изазивачки одмјери лактом. — Избиј ти то себи из главе, избиј, боље ти је, и слушај ово што ти ја кажем, а ако нећеш, онда гледај . . .

— Јами, Рађо, богати, — упаде му у ријеч чича Милан, тобоже непристрасно и помирљиво.

— Добро, добро, чича. Доћи ће вријеме кад ћеш ти гледати куда ћеш, а ја ћу моћи некако и без вас, — одсјече Борика љутито, па скочи и поче да се спрема.

— Шта је? Куда ћеш? Одмах се ти наљутиш. Па ко те гони; човјек ти каже само шта мисли; свјетује те као свога, а ти . . . Сједи . . .

•— Нека. Хвала, — рече Борика сухо и, пошто се обу и опаса, тек онда сједе.

Прође тако неколико минута у недоумици и мучном ћутању. Ријечи за разговор више није било. Рађо се напокон диже. Диже се и чича Милан, па пошто покупи суђе крену полако низ мердевине. За њим се упути и Рађо.

— Па до виђења, синовче, до виђења. Немој ти ово за зло да узмеш. Сједи ту гдје си и ништа се не бој. Своји смо ми, болан; и ја то теби тек онако. — А ниси ни ти, фала богу, дијете, — рече Рађо на поласку, тихо и помирљиво, као да ничега није ни било.

Под изанђалим и паучином искићеним кровом Станчићеве шупе полако се хватао мрак; негдје у дубини дворишта ишчезавао је топот корака двојице људи, а Борика је још увијек сједио непомично и зурио у тамни таванског отвор, крој који су се, малоприје, спуштали чича Милан и његов рођак Рађо. У грлу га је нешто стезало, гушило. Знао је он добро на шта је све спреман Рађо; знао је да му због тога нема више мјеста у Станчићима и да ће, и то што прије, морати да потражи боравиште негдје на другој страни.

Али гдје, куда? Тек тада се Борика сјети да он, по несрећи, због дуготрајног боравка у другим мјестима на школовању и не познаје добро путеве и људе у околици. Једва је чекао да падне ноћ, да одмах пронађе чича Саву и куда било с њиме крене, — само што даље од подметања и приговора својих богатих рођака.

Напокон се и сасвим умрачи. Борика се већ био спремио да пође кад, уто, примијети неког човјека како се пење уз мердевине и у њему једва — пошто се овај јави — препознаде Виђана Мирића из Попова. Знао је Борика Виђана и од раније, али откуд он сада ту — у први мах није могао да се сјети. И тек пошто му Виђан рече како би, ето, ако хоће, могао да пође и он с њиме у Попове, Борики постаде јасно о чему се ради —- би му јасно да је чича Милан, управо с тим циљем, и послао Виђана овамо. Неколико тренутака је ћутао, оклијевао, али пошто је свакако требало некуда да иде, он се послије краћег размишљања диже и крену низ мердевине, па, и не обзирући се, брзо напусти пространо очево двориште.

Попови су близу — управо граниче с Дворовима — али те ноћи, пробијајући се странпутицама и презајући на сваком кораку, Виђан и Борика су оставили више од два сата док су прешли у Попове и, заобишавши домобранску посаду у средини села, стигли Виђановој кући.

Уз Виђанову помоћ Борика се у Поповима брзо нашао са Миланом Буриђем и Илијом Бабиђем-Шепом, члановима Партије из истог села, али пошто су и Милан и Илија стално били на опрезу и сваки час се склањали било од четника било од усташа, то се они договоре да Милан сљедеће ноћи преведе Борику до неке колибе изван села гдје су се, чим би нека опасност запријетила, и њих двојица скривали.

Бабића колиба, у којој је идуће вечери требало да заноћи и Шепо, налази се мало подаље од Попова — забачена, пуста, у адама и шибљацима поред саме Дрине — и док су Борика и Милан тамо стигли, ноћ је поприлично већ била одмакла. У близини је тајанствено шумјела ријека, иначе се нигдје ништа није чуло. Борика још мало ослушну и, пошто се увјери да никога у близини нема, полако закуца на врата.

— Хајде! — чу се крупан глас изнутра.

Борика пође да гурне врата, али нешто га такну. Би му чудно што се Шепо тако слободно јавља. Застаде

стога за тренутак, а онда отвори врата и полако уђе у колибу. У пећи је буктала ватра, а треперaво свјетло пламена, пробијајући се кроз рупице и пукотине, расипало се по мрачној просторији. Загледавши се боље, Борика прво спази Шепу како сједи поред пећи, а затим, на другом крају, још неку двојицу људи. Ликови им се нису могли да раепознају, али на капама су се лијепо примјећивале кокарде, свјетлуцали су реденици. Тек тада Борики би јасно у каквој се ситуацији нашао.

— А гдје си ти, бре? Хоћеш, ваљда, да те свуноћ чекамо, а? Сједимо овдје као на жеравици; сваки час могу да бану домобрани, а ти као да си у земљу пропао, — проговори уто један од четника.

Борика је стајао запањен.

— Није,- вала, нешто да кажеш . . . разбуцао би ја њих па да их је сатнија, него ми је због овог човјека, може и он џаба настрадати, — чу се сада онај други.

— А камо ти она битанга? Јеси ли га нашао? — упита опет онај први.

— Јесам. Сад ће он, — промрмља напокон Борика, стукну натраг преко прага и судари се с Миланом који је иза њега у недоумици стајао, те обојица зачас прескочише ограду и замакоше за неку живицу.

Борика и Милан дуго нису могли да се снађу. Нису могли да схвате, да одгонетну: откуд то сад, и како је уопће могло да дође до тога да у Бабића колиби затекну четнике? Уто су стигли и Мирића кући, и тек сјутрадан, кад су се поново видјели са Илијом, ствар им је постала јасна. Ево како је до тога дошло.

Те ноћи, сасвим случајно, банули су у Бабића колибу злогласни четнички кољачи Жарковац и Лимуновић; не ради Шепе или Борике, — Шепу нису чак ни препознали — него ради неких својих сасвим других послова. Наиме, путем неких својих људи у Поповима држали су они везе са шверцерима с оне стране Дрине, из Србије: помоћу њих набављали ексерчиће за опанке, шибице, цигарете, батерије за џепне електричне лампице и разне друге ствари које су биле на великој цијени, препродавали их и тако долазили до великих

зарада. Пошто је Бабића колиба пострани, то су они прво на њу набасали, пробудили Шепу, ушли у колибу и одмах послали једног од својих људи да им некога на тој вези пронађе и доведе . . . И таман кад су највише погледали тога човјека, на врата бане Борика. Четници у прзи мах нису знали ни ко је ни шта је, држали су да је он онај њихов човјек, али кад се овај касније вратио, тек су онда видјели да је то био неки незвани гост. Наваљивали су на Шепу да им каже ко је то долазио, али се Шепо правио као да ништа не зна. Тако је Борика сасвим случајно упао у замку и опет се срећно из ње извукао.

Послије овог случаја са четницима Борика се не хтједне више вратити у Бабића колибу, него у договору са Миланом и Илијом пређе код Тоје Тошковића, такође члана Партије из поповљанске партијске организације, и код њега се привремено склони.

Код Тојине куће Борика се брзо опорављао. Ту се он ускоро нашао и са Ђоком Маринковићем, студентом из Бијељине који је, на томе терену, и од раније радио као секретар Среског комитета СКОЈ-а. Неко вријеме обојица су остала код Тоје, понекад заједно по послу одлазили па се опет враћали, све док једног дана, бјежећи испред некакве усташке рације, нису набасали на четнике. Тада Ђоко погине, а Борика и даље остане у Поповима.

Прилике су још увијек биле тешке . . . Догађаји су се необично брзо смјењивали, а нарочито ови посљедњи — Адемово и Миљаново страдање, погибија Ђоке Маринковића и других — присиљавали су партијске активисте из околице Бијељине да се како-тако састају: да се договарају и изналазе могућности за даљњи опстанак и дјеловање.

Један такав састанак — према причању Борике Станчића и Милана Пантића Тенка — требало је, некако половицом априла, да се одржи код куће чича-Цвеје Трифуновића, у Поповима. Могућности за то — иако су у селу логоровали домобрани — било је тамо ипак

највише. Јер, велики број Поповљана је и од раније симпатисао и помагао комунисте, а осим тога: ту су и простране дринске аде прошаране шибљацима и избраздане многим јаругама и старачама у које би се, у случају потребе, могло лако склонити. Управо у тим адама, недалеко од ријеке, налази се и кућа чича Цвеје Трифуновића, угледног поповљанског домаћина и једног од најоданијих присталица народноослободилачког покрета.

Већ од неко доба ноћи почели су се окупљати учесници. . . Дошао је Светолик Госпић Брко, Милан Пантић Тенк, Борика Станчић, Ђоко Суботић, Милица Андрић, Раде Илић и Брано Стојаковић. Док су и посљедњи од њих стигли, почињало је већ и да свиће, па пошто је вријеме било доста лијепо и могло се, за нужду, и напољу боравити, то је одлучено да се — ради сигурности — састанак одржи у неком честару недалеко од Цвејине куће.

Убрзо се и сасвим разданило. И тек што је сунце било мало одскочило људи су — у влажном и хладном честару, јежећи се и лако подрхтавајући — већ сједили и тихо разговарали.

Борика је управо причао шта се, прије неколико дана, десило с њим и Ђоком Маринковићем. Било је то петог априла. Тога дана њих двојица се задесе код Тојине куће. У неко доба кроз село се пронесе глас да ће злогласни усташа Алија Шишка из Бијељине вршити претрес Попова, и то по свој прилици одмах — сљедеће ноћи. Стога Борика и Ђоко не хтједну остати у селу, него се, чим се спустило вече, упуте према Дрини, у Станчића шуме, да тамо преноће у некој колиби Борикиног стрица Раће. И тек што стигну и смјесте се, а пред колибу бану четници. Настане пушкарање. Ту Ђоко погине, а Борика некако жив измакне.

— Не могу никако да схватим како се то могло десити. Колиба је на забаченом мјесту и мало ко за њу зна. Поготову, ко би могао знати да се ми ту налазимо. Чини ми се да је то испало сасвим случајно. Четници су, вјероватно, због шверца туда вршљали, па су тако и на нас набасали, — објашњавао је Борика.

Откуда то да четници набасају на Станчића колибу — да ли случајно или намјерно? — тешко је било рећи. Али, како год се то узело: људи су гинули и нико није знао шта га сјутра чека. Очигледно је било да се, уколико и даље тако потраје, ништа неће постићи. Стога су неки другови сматрали да би — пошто је прољеће близу, па ће и шума ускоро да олиста — много боље било да се поново сви окупе и заједно дјелују, да је то пут којим би се много лакше могло да одупре овој фашистичкој хајци.

У договору је и вријеме пролазило . . . Сунце је све више пригријавало, па је и у честару било нешто топлије. Разговор се и даље водио тихо, све док негдје у близини не одјекну неколико пушчаних пуцњева.

— То је негдје пријеко, на србијанској страни, — дижући се полако на ноге рече Милан Тенк и, пошто још мало разгледа около, сумњичаво одмахну главом и тихо додаде: — Ето ти, видиш, белаја. И не знам како нам то чича Цвејо не рече? Па ви и не знате да ми, по свој прилици, сједимо на самој граничној линији.

— Каквој линији?!

— Каквој . . . Не знате. — Овуда, гдје ми сједимо, мора да иде права међа између Босне и Србије. Ту негдје мора да је и стаза куда пролазе финанци и домобрани-граничари.

Људи су се међусобно згледали.

Милан је, истина, био родом из Зворника, али је, као геометар, дуго радио на премјеравању терена око Бијељине, па је, у Поповима и још неким селима, познавао тако рећи сваку стопу земље. Отуда је он и знао да је туда некада текла Дрина, да се временом помјерала удесно, према србијанској страни, тако да је на томе мјесту остала сува међа између Босне и Србије. Земљиште између те суве међе и Дрине припадало је сељацима из Мачве; али су га они слабо обрађивали и пуштали да обрасте у коров и шибље. Пошто се налазило на самој граници, то на њега, поготову у току рата, нико није залазио. То је сигурно и чича Цвејо знао, па је вјероватно с тога, не рачунајући на граничаре, и одабрао то мјесто за састанак.

Пуцњеви се нису више поновили. . . Савјетовање је опет настављено, али сад много тише и опрезније. Граничари су, збиља, сваког часа могли однекле да наиђу, па нешто касније, с намјером да пронађе неко сигурније мјесто, Милан се диже и пође према ријеци. Рачунао је да управо тамо, на простору између суве међе и Дрине, нађе неки густ подесан шумарак гдје би се могли сигурније склонити, тако да их бар до ноћи нико не узнемирује. Ишао је опрезно, с муком се пробијајући кроз густо шибље. И тек што је одмакао неколико десетина метара, Милан испаде на неки дугуљаст њиверак, преко којег је водила једва примјетна стазица, и ту нагло застаде. Учини му се као да се тамо, на десној страни њиверка, нешто у живици креће, па загледавши се боље — јасно распознаде плаве униформе финанаца НДХ.

— Стој! Стој, пуцаћу! — готово истог часа чуше се повици.

Милан се окрену и свом снагом потрча натраг. Шибље му се заплитало око ногу, шибало га по лицу и рукама, и кад је стигао на мјесто састанка и остали су већ били поустајали: и они су чули вику па су се на вријеме спремили. Двојица финанаца, сами по себи, не би представљали никакву опасност. Али, ако дође до пушкарања, сигурно ће чути домобрани из околних села: Попова, Дворова и Међаша, настаће узбуна, претреси и потјере, а то би, без сумње, створило још тежу и неподношљивију ситуацију. Зато је најпаметније било да се што прије некуда крене и што прије им се с очију изгуби па читав скуп брзо изађе из заклона и крену пут Попова. И тек што су одмакли стотињак метара, поново се чу вика финанаца:

— Стој! Стој, не бјежи!

Убрзо затим одјекну и неколико пуцњева. Меци оштро зафијукаше ...

Измичући испред финанаца Брко, Милан и остали, убрзо стигоше и до стараче; ишли су неко вријеме поред њеног шашом и трском обраслог корита, а онда — застали. Даље: нису знали куд би. Јер, испред њих су се већ простирале широке поповљанске оранице, бјеласале

куће у вођњацима, и сваког су се часа, већ алармирани пуцњавом, могли да појаве домобрани.

Настаде тренутни мук и недоумица. Погледи су се и нехотице отимали према селу, а затим заустављали на устајалој, прљавој старачи.

Ћудљива је Дрина; мијењала је она често своје корито. Ту негдје, близу Цвејине куће, повијала је она некад лијево, текла у сјеверозападном правцу, а затим се правећи велики лук поново враћала удесно и тек онда усмјеравала свој ток према сјеверу. Ко зна када, можда прије неколико десетина година, набујала ријека прелила је своје кривудаве обале, пресјекла лук и створила ново корито, а старо, пуно мртве устајале воде, оставила као успомену на њену плаховиту ћуд. Та мртва ријека, старача, некадашња Дрина, дубока је на мјестима и по неколико метара, тако да ју је могуће било прећи само пливањем или чамцем.

— А куд ћемо сад? — упита неко.

— Не знам ни сам, — први се јави Борика, па, размисливши мало, додаде: — Знате шта . . ? Добро би било кад бисмо могли да се пребацимо до Станчића шума. То је недалеко одавде, али забачено и прилично склонито мјесто ...

Времена за двоумљење није било; сви су се прећутно сложили с тим, али пошто се Станчића шуме налазе такође лијево од стараче, и пошто им се том страном без опасности од домобрана не може доћи, друго ништа није преостајало него да се старача гази и пресијече лук који она овдје описује. Не оклијевајући много Борика и Милан загазише први: брзо утонуше до главе, а затим почеше да пливају. Запливаше и остали.

Из наквашене одјеће вода је цурила цурком и како је ко излазио на обалу журио је, не обазирући се, за Бориком и Миланом .. . Журећи тако били су већ готово стигли и до пута који из Попова води према Дрини. Од моста на старачи, којим овај пут прелази и наставља се до навоза на ријеци гдје се, такође, налазила једна група граничара, дијелило их је још свега неколико стотина метара. Требало је, управо, да тај пут пређу и продуже даље, кад, наједном, — Борика застаде:

— Видите ли ви оно? — упита.

Осматрајући пажљиво, застадоше и остали. Путем од моста на старачи, па према навозу одмицала су брзим ходом двојица војника-стражара с моста, а друга двојица, опет, журила су равницом према Поповима.

— Одоше . . ! И што ли онако журе? — јави се неко од другова.

За свега неколико минута нађоше се они на мосту, који је сада био слободан, и поново прећоше на лијеву обалу стараче, затим одмах наставише према Станчића шумама, и тек што су мало од моста одмакли, а негдје напријед, према Међашима, чуше се прво неке пиштаљке, затим отпоче грохот пушака, па сви, као укопани, опет застадоше. Нешто се у близини догађало, али се од густог врбака ништа није могло да види.

Не губећи времена Борика брзо искочи на неку узвисину од старог ријечног наноса и зачас нестаде у честару; остаде минут-два, и онда се поврати.

• — Војска! Домобрани! Има их подоста. Трче некуд овамо и пуцају, — рече он и скочи у удољицу.

Настаде пометња. Напријед се више није имало куд. Једино натраг — поново преко стараче. Али, како . . ? До моста само што нису стигли домобрани, — можда су га већ и држали на нишану — а вода је овдје још дубља. ЈБуди почеше да тумарају обалом тражећи газ или неко друго мјесто подесно за прелаз; но узалуд: десно и лијево, куд год се погледа, само се бљескала вода устајале стараче.

— Овамо! Брже овамо! — наједнапут се, из врбака, зачу притајен глас Ђоке Суботића.

У трен ока сви се око њега окупише. На томе мјесту, однекуд, Ђоко бјеше пронашао неки прикривен чамчић, одвезао га и одмах у њега сјео.

Не часећи ни часа, двојица по двојица, партизани почеше да се пребацују на супротну страну. Потискиван снажним захватима весала, чамчић је лако и брзо клизио по глаткој површини воде. За врло кратко вријеме сви су већ били на десној обали, извукли чамац на

суво и покрили га грањем, а затим се склонили у неки честар поред стараче.

Пуцњава, вика и звиждуци пиштаљке примицали су се све ближе . . . Али, о чему се ради? — још увијек је било нејасно. —• »Потрчи десно! Гађај! Гађај боље!« — чуло се сада већ из непосредне близине. Одјекну још неколико пуцњева, а затим неко рече: »Готов је! Не пуцај више!« — и пуцњава сасвим престаде.

Очигледно је било да су некога убили, или рањена ухватили. Само — кога . . ? И шта ће сада да буде? Хоће ли домобрани почети да претражују. . ?

У неизвјесности и мучном ишчекивању вријеме је веома споро одмицало. Истина, на супротној обали стараче све се већ одавно бјеше утишало; али — шта је са домобранима? Можда су још ту и около се шуњају. Нестрпљење је расло; више се није могло чекати па Брко — с намјером да извиди шта се около збива — диже се и зачас нестаде у врбаку. И тек што је он мало био измакао, а тамо, преко стараче, чуше се поново неки гласови, заклопоташе и точкови на осовинама нечијих кола.

Прошло је, након тога, још пола сата, можда и више, док се једва у неко доба и Брко поврати . . . Размичући рукама шибље, за њим се, однекуд, провлачио и један од Међашана, неки Којо, звани »Рођени«.

И тек сада, послије свега што је испричао »Рођени«,. који је такође био побјегао из села и случајно се нашао са Брком — ситуација је постала јаснија. Ево шта се десило.

Финанци, који су раније наишли на Милана и остале код Цвејине колибе, нису сједили скрштених руку. Одмах су се вратили у своју караулу и о томе телефоном обавијестили заповједника најближих домобранских посада натпоручника Шепла, иначе познатог и окорјелог усташу, чији се штаб налазио у селу Трњацима, недалеко од Бијељине. Његове јединице су биле распоређене у селима: Поповима, Дворовима, Балатуну и Међашима. Добивши извјештај о појави партизана на граничном сектору поред Дрине Шепл одмах нареди претрес читавог терена.

Тако је дошло и до претоеса Међаша, гдје се, тога дана, код своје тетке Анђелије Исић, затекао и Ђојо Трифковић Штабац. Сазнавши да домобрани врше претрес села, Ђојо помисли да траже управо њега, па, да би спасао Тетку и њену породицу од нежељених посљедица, изађе из скровишта и — с намјером да се склони негдје у шибовима — крене према Дрини. У први мах му пође за руком да завара очи домобрана и подалеко измакне од села, но они га у томе спазе и натисну се у потјеру. И управо кад се примакао старачи, надомак мјеста гдје су се налазили Борика, Милан, Брко и остали, домобрани га сустигну и убију. А оног тренутка кад је Брко изашао да извиди о чему се ради, домобрани су управо долазили с колима да одвезу његово тијело.

Уто је, напокон, и тај дан прошао. Све се опет стишало, притајило, осим што се — сад већ тамо негдје иза Међаша — једва чуло клопотање точкова на осовинама домобранских кола. Не задржавајући се више, »Рођени« се поздрави и оде, а Брко, Милан и остали — мокри и прозебли, али одлучни и спремни да до краја истрају и увјерени да неће дуго остати усамљени и неповезани — стајали су и даље у влажном врбаку, и чекали да падне ноћ ...

VIII

Четничка насиља уопће, а посебно прогони комуниста, из дана су се у дан настављала ... Оно што се догађало око Бијељине, негдје мање а негдје више, догађало се и у осталим крајевима —- по читавој Мајевици и Семберији.

Шта га сјутра чека, — мало је ко могао да зна, а поготову они што су се, у почетку устанка, истакли као присталице народноослободилачког покрета. То нису могли да знају ни чланови Партије из Буковице: Бранко, Цвијан и Богољуб. Али, упркос свему, они су — савјесно и без устезања — и даље извршавали своје задатке. Обилазећи ме редовно на таван^ Цвијанове штале — гдје сам се послије болести још увијек опорављао — извјештавали су ме о свему што се у међувремену збивало, као и о акцијама које су они предузимали. Везе са одређеним бројем активиста и симпатизера биле су већ успостављене, па се и о расположењу народа могло нешто више да сазна. Четничко издајство и насиље — према њиховим запажањима — наилазили су већ на све оштрију осуду, а, насупрот томе, углед и ауторитет Партије почињали су још више да расту.

Бивао сам све нестрпљивији и једва чекао да приберем још мало снаге па да кадгод изађем из скровишта и некако се нађем и са осталим партијским друговима.. .

Једнога дана сједио сам, тако, са Ђорђом на тавану Дакићеве штале. Наш домаћин Цвијан, као и обично, донесе нам око подне ручак, а уједно и пор^к\' од Сиједога . . . Бранко нам је јављао да је — како смо се били споразумјели — ухватио везу с Радивојем Лукићем и, за сљедећу вече, уговорио с њиме састанак.

Обрадовао сам се као дијете . . . Лежање ми је већ свакако било досадило, па, иако су *ше* другови од тога одвраћали, одлучих се да пођем и видим с Радивојем.

Те вечери, још зарана, Сиједи се нађе код Цвијанове куће. Ђорђо, такође, није хтио да изостане, па, сачекавши да се још мало уноћа, пођосмо сва тројица. Ударили смо одмах неким странпутицама, јер смо водили рачуна да не набасамо на некога од Петрићевих четника, који су се, на тако лијепом времену, по сву ноћ некуд скитали .. .

Убрзо смо изашли из села и наставили пут преко неких шумарака и ливада. Свуда, куд год бисмо кренули, осјећао се дах тек пробуђене природе: мирисале су ледине и тек расцвјетале џанарике, а около, на све стране, чуо се неки тајанствени шапат и брујање, па ме и то — онако слабог и исцрпеног — још више опијало и замамљивало. Корачао сам полако испред Ђорђе, једва сустижући Сиједога. Прелазили смо преко неког травњака и управо се приближавали живици иза које се налазио широк колски пут, кад, наједанпут, Сиједи нагло застаде, тако да се сударих с њиме.

— Пст! — изусти он једва чујно и гурну ме мало у страну, у неко трње поред живице.

Још нисам стигао ни да се снађем од изненађења, а истог часа, свега неколико корака испред нас — на путу — чух прво бат нечијих корака, а затим притајен мушки глас: ». . . и каже дођи ти, а ја ћу свакако изаћи. Одем ја и чекај, чекај, кад . ..«.

Три тамне прилике промакоше ми уто испред очију и зачас ишчезоше у мраку, тако да их више нисам могао ни чути ни видјети.

— Четници! — јави се Ђорђо.

— Да, — одговори Сиједи кратко и, не оклијевајући, скочи кроз просјек на живици; пођосмо и ми, претрчасмо пут и поново се нађемо на некој пространој ливади.

— Срећа, — чу се опет Ђорђо.

Сиједи ништа не рече и, као' да ништа није ни било, продужи мирно напријед. Пут ми се учини дугачак и одавно сам већ ишчекивао кад ће да застане и рекне како смо близу, али је он и даље ћутке ишао напријед,

водио нас неким беспућима, — преко многих ограда и шанчева, све док нас опет не уведе у неки шумарак.

— Гдје ми ово забасасмо? — упита Ђорђо.

— Ту смо близу; не брини се — одговори Сиједи.

Шума је била тако густа и мрачна да смо се с муком пробијали напријед. Дуго смо се батргали по мраку и тек што прођосмо на њену другу страну, кад се пред нама испријечи нека од грања исплетена ограда; одмах иза ограде појави се омален њиверак, оивичен такође шумом, а на његовој средини, једва примјетно, указаше се нејасне контуре неких стогова, вјероватно старог сијена или сламе.

— Ево нас управо гдје треба: на уговореном мјесту, — рече Сиједи пипајући поред ограде.

Рекавши то прихвати се опрезно за коље и стаде на ограду, но сухо грање запуца и попусти, а Сиједи промрси нешто кроз брке и скочи на другу страну. Прођосмо и ми и сва тројица се ускоро нађосмо под неким гранатим стаблом.

Ноге су ми клецале од слабости и умора; једва сам чекао да негдје сједнем, и ја се спустих на неку дебелу жилу испод стабла. Одмах поред мене застаде и Сиједи и загледа се у тамни простор њиверка. Дуго је тако мотрио, али узалуд: нити се шта могло чути ни видјети. Свуда је било тихо и мирно, само нека сањива птица, преплашена нашим присуством, залепрша негдје у грању. Сиједи постаја још мало и онда удари два пута дланом о длан. Био је то уговорени знак. Ослушкивали смо с напрегнутом пажњом, али никаква одговора није било. Сиједи понови јаче. Тек онда, однекле од стогова, чуше се два слична ударца, па се потом, с те стране, убрзо појавише у мраку силуете двојице људи. Примицали су се полако, застајкујући.

— Хајдете слободно, хајдете, — опомену их полугласно Сиједи.

Људи приђоше ближе. Дигох се полако и тек тада, кад ми први пружи руку — препознадох Радивоја Лукића. Други је био неки младић кога нисам познавао.

— Гдје сте побогу . . ? Ми се уплашили да нећете ни доћи, — проговори Радивоје рукујући се.

-— Пошли смо вала давно, али, шта ћеш: човјек још болестан, па једва иде, — правдао нас је Сиједи.

Било је ионако мрачно, а поготову под широком крошњом стољетног стабла, па једва некако одабрасмо мјесто и посједасмо. Скривајући је шакама Радивоје опрезно припали цигарету, повуче неколико димова и одмах започе:

— Све до прије неколико дана ни појма нисам имао гдје сте. За Мрког сам рачунао да је — уколико уз пут није настрадао — већ одавно негдје на Бирчу или Озрену. И, ето . . . ко би рекао . . .

Радивојев глас се наједном изгуби, замуче . . . Неколико тренутака смо сједили ћутке, а затим он опет настави:

— А и с а мном и са Богићем свашта се збивало у овом кратком времену. Послије оног састанка у Попову Пољу склонимо се ми мало подаље од села, на некој Максимовића штали. И поред тога што су их четници стално злостављали и пљачкали, Максимовићи су се и даље добро држали; бринули се о нама и редовно нам доносили храну. Захваљујући томе могли смо, у пољима, упркос хладноћама које су још увијек држале, и дуже да останемо. Али, једнога јутра, десетак дана касније, док смо још лежали и дрхтали умотани у сијено пред шталом се чуше кораци а затим неко викну: »Хеј, Богићу! Не бој се ништа, овдје Никола!« — Ја скочих и погледах кроз рупицу на крову. Кад, имам шта и видјети: пред шталом четници, — има их око тридесет. Међу њима и наш домаћин-Марко. Шта да радим? Дадох Богићу знак очима, па одврнух бомбу. Скочи и он те погледа с тавана: »Чекај! Немој . . ! Никола је ту«, — рече, и повуче ме за рукав. Уто и четници упадоше у шталу; неки почеше да се пењу на таван. . .

Нема се куд. . . Сиђосмо. Неки покрупан млад човјек приђе Богићу и загрли га. И тек тада сазнадох ко је . . . Био је то Никола Максимовић, четник из Тобута, кога су — због тога што је био потомак познатог мајевичког хајдука Јовице — звали и Хајдуком. Он Богићу дође неки рођак од ујака, те су одувијек, па и У току рата, без обзира на различита схватања, одржа-

вали присне родбинске везе. — »Гдје си, рођаче, побогу? Кога се ти то бојиш и због чега се кријеш док је твој Хајдук жив! Са мном ћеш ти, па нек се нађе неко ко ће те дирнути« — вели он њему. — Ја никако себи да дођем; тек сада нисам могао да знам: дођоше ли ови људи са неким добрим намјерама, или нас преварише и заробише. Али, било како било . . .

— Добро. А како вас нађоше? Ко им рече гдје сте? — пресијече га у ријечи Ђорђо.

— Па, ево како. Никола је чуо да смо тих дана били код Маркове куће. Наваљивао је на Марка да му каже гдје је Богић, јер је, вели, дошао да му се у овом метежу нађе при руци и да га спасе од Лекиних и Керовићевих четника, а Марко је знао да су они рођаци, па, и не питајући нас, повјерује му и каже гдје смо. . .

Пошто повуче још један дим Радивоје одвоји од уста већ догорјелу цигарету и згњечи је прстима; неколико ситних свијетлих честица паде на земљу, он их притиште опанком, па затим продужи:

— Шта можеш . . ? Голооук си, а у њиховим шакама, па хтјели не хтјели пођемо ми с њима — веле, горе — у Тобут. Но, да видиш сад јада. Наиђемо ми, уз пут, и на Милана Марића и Ратка Дојчиновића. Почеше они да реже на нас као бијесни пси: хоће одмах да нас побију, али, — Хајдук не да, те уто, некако, стигосмо и до његове куће у Тобуту.

Останемо ми ту, код Хајдука, неких десет до петнаест дана. За то вријеме Леко је неколико пута слао своје људе да нас воде у његов штаб, но Хајдук ни да чује: »Кажите ви Леки да је ово моја држава и нека ми се не мијеша у моја посла!« — одговарао је он падајући обично у ватру и псујући што му на језик дође. Очигледно је било да он много не зарезује ни Леку ни Керовића, да води некакву евоју »државу« — у ствари: не зна се ту што народ каже ни ко пије ни ко плаћа. Главну ријеч су, и овдје, водиле којекакве лоле и убојице.

Али, за то кратко вријеме нашег боравка међу четницима могли смо да запазимо и друге — врло инте-

ресантне ствари. Наиме, као у другим крајевима тако и по мајевичким селима, велики број поштених али необавијештених људи повео се у почетку за официрима-четницима и запао у издају. Међутим, бар како се мени чини, многи од њих се већ полако освјешћују, долазе себи: увиђају куд их воде онакви као што је Леко. Отуда и то да се поједини сељаци, ситније четничке старјешине, углавном они поштенији, почињу да одупиру официрима-командантима. Има ту, истина, и болесних амбиција, има и личне суревњивости, али, вјерујте — има и супротстављања издаји и капитулантству које проводи четничко вођство. Јер, велики број сељака-четника, изузев оне голе барабе и пропалице, не воли Швабу, не трпи окупатора, али је, ето, свјесно или несвјесно, доведен у такву ситуацију, — заведен.

Иако, истина, с још многим накарадним схватањима, такав је, отприлике, и Хајдук. За читаво вријеме док смо боравили код њега он је стално^ био у акцији, стално се чаркао са домобранима из Угљевика или легионарима из Теочака . .. Леко му је често поручивао да се окани тога посла, али он се на то није ни обзирао, и обично би говорио: »Господа, мајку им њихову! Веле да се не тучем. А шта би то они хтјели . . ?«

Па, ето, и за нас је он врло добро знао ко смо и шта смо, замјерио се због тога са Леком и Керовићем, али нас је и поред тога чувао и бранио, и никад ниједне ријечи није рекао да останемо с њима, — да пређемо у четнике. По свему томе мени се понекад чинило да би се тај човјек, уколико би се с њиме радило, могао да одвоји од четника и преведе на нашу страну* Свакако да смо у томе смислу нешто и покушавали . . . Али, било је крајње вријеме да се вратимо у Ражљево.

Срећом, нађемо згодан изговор. Хајдук и његови четници оскудијевали су у много чему, нарочито у соли, петролеју, шибицама, батеријама и томе слично. Обећамо ми њему да ћемо понешто од тога набављати у

* У прољеће 1944. године, док је Хајдук лежао тешко болестан од тифуса, дошли су Керовићеви људи и убили га у постељи.

Брчком и слати му путем везе. Пусти он нас, али с још неколико својих људи који ће нас допратити до Ражљева.

Тако се ми вратимо . . . Међутим, за вријеме нашег одсуства, у Ражљеву се већ доста којечег измијенило, — десило се штошта ново што ми нисмо знали. Затекнемо ми ту нешто као четнички батаљон, који је већ био формирао неки Богдан Маркановић.

А тај Богдан — то вам је сељак из Поребрица, пука сиротиња. У почетку је био у четницима код попа Саве Божића на Требави а онда се, због неке свађе, одвоји и дође у Ражљево и ту формира тај свој »батаљон«; дабоме, амбиција, — жеља да буде командант. Окупило се ту око њега некога свијета, што се оно каже — с коца и конопца. Иначе, Богдан је позната пијаница, бараба и убојица, — да те бог сачува.

Пошто смо дошли, као што рекох, јавно и с Хајдуковом пратњом, не хтједнемо се ми — изузев од Лекиних и Керовићевих четника — много ни да кријемо у Ражљеву. И, одмах по доласку, сусретнемо се са Богданом. Иде ти он кроз село, мој брате, накинђурио се као дивљи пијевац. На њему нека помалена гардијска официрска блуза са оним гајтанима и керефекама — а он и јест покрупан — па му она хоће да пукне на плећима. Поче он одмах да нас увјерава како нас обојицу поштује и цијени и како се, док је он у Ражљеву, не треба никога да бојимо. А једнога дана, ускоро послије тога, позове он нас у свој штаб, — вели онако, да мало поразговарамо. Хтјели смо да видимо шта хоће, и — одемо . ..

Сједимо ми тако код њега, разговарамо, кад ће ти он: »Ех, Богићу, Богићу. Мало је таквих људи као што си ти. Сјећаш ли се кад оно једном, прије рата, нестало мени муниције од пиштоља и нигдје не могу да је купим. Знаш, крију од мене, веле: »Богдан је лола, бараба, убиће некога«, — боје се па не дају. Упитах ја тебе, а ти ни пет ни шест потеже и даде ми својих пет метака. Никад ти то заборавити не могу. Отад ја видим да си људина — сиротињски човјек. Такце ја људе хоћу, али господу, брате, не подносим«. — Слушам ја

Богдана и одмах помислих: ево га, и он не трпи официре, — други Хајдук.

— И тако ви останете код Маркановића, — примијетих.

— Јест, врага, сад ћете видјети шта би, — настави Радивоје. — Није прошло неколико дана, кад — опет нас траже четници. Зову нас да дођемо у њихов штаб, у школу. Пођемо ми и управо пред самом зградом наиђемо на Богдана. Видим, нешто нас очекује. — »Знате шта?« —рече нам, у повјерењу, прије него што смо се и поздравили. — »Зло вам се пише; ево прочитајте« — и пружи нам неки папир. Погледам, а оно допис капетана Леке у коме саопћава Маркановићу да је овластио активног поручника Ристу Јањића да, уз његову помоћ, »ислиједи« мој и Богићев случај, те наређује да нас њему спроведу или одмах у мјесту стријељају. Ја и Богић само што се згледасмо. — »Јесте л видјели? — рече Богдан и затрепта нервозно очима — Господин поручник је ту, и сад ћете њему на саслушање. Али, ништа се ви не бојте, мајку ћу ја њему господску!«

Уђосмо . . . Поручник се већ био смјестио у једној соби бившег учитељевог стана: сједи за столом и само што стријеља очима; пред њим је и писаћа машина. На клупама, около, сједи још неколико четника. Богами, мене спопаде страх и покајах се што дођосмо. »Долијасмо«, — помислих. Почеше прво да испитују Богића. Ја сједим, слушам и чудим се што и мене ту држе док њега саслушавају. Сједи и Богдан, ћути, и само што понекад баци мрк поглед по присутнима.

Гледам ја, а Богића облијева зној. Јањић га заокупио, испитује, а он околиши, врда и, дабоме, ништа не одаје, — говори само оно што је и иначе сваком познато. Кад, уто, скочи један од четника и викну: »Лаже! Лаже све! Ако ви, господине поручниче, не побијете комунисте, не побијете овакве као што су ова двојица, партизани ће опет доћи. И шта ће онда бити?! Зашто их мазите; што их смјеста не стријељате? Дајте их мени, па ћу им ја зачас пресудити!«

Мени поче да расте капа на глави, па и нехотице погледах у Богдана. А он, видим, ко вук се накострије-

шио. — »Кога да стријељаш, мајку ти кокошарску! Зар Богића? Богић је поштен човјек, — то свако зна, а поштен не може бити комуниста. А ко си ти? Битанга . . !« — дрекну он, и полеће на оног четника. — Ја, мало охрабрен, хтједох рећи да управо поштен и може да буде комуниста, али нити је то у томе часу било подесно, нити сам имао времена, јер се ухвати гужва. Богдан је већ лијемао оног четника, — тукао га као вола у купусу. Узврдо се и поручник — гледа како ће да ухвати маглу, па га, богами, убрзо и нестаде. И ми, такође, искористимо прилику те побјегнемо.

Па тако, ето — тим чудним стицајем околности — извучемо ми главе; од тада се боље кријемо и сналазимо како знамо и можемо. Богић се, додуше, разболио — узеле му се и ноге и руке — лежи код куће и не знам шта ће бити с њиме. А ја гдје осванем, ту не омркнем, и гледам да штогод учиним са оно нешто наших људи што је, послије вашег одласка, а према оном договору у Попову Пољу, остало на овом терену. Друге нема... равнамо се према приликама.

Као да се заморио од дугог причања Радивоје зађута и поново се прихвати дуванске кутије. И остали почеше да се помјерају на својим мјестима.

Ноћ је тихо одмицала . . . Ћутали смо и чекали Радивоја док савије и припали цигарету.

— Као што рекох, — проговори опет он — прва ми је брига била да се након повратка из Тобута повежем са друговима који су овдје остали. Неки од њих, поготову они од којих смо онда одузели оружје, одлазили су било милом било силом у четнике. А они који су остали са оружјем довијали су се којекако и неко вријеме се сакривали по селу. Тако су се довијали и Кићо Михајловић, Гојко Лукић и још неки, — углавном чланови Партије. С њима се крио и Симо све док их једног дана не издаде, те их четници не похваташе и разооужаше.

— А Кићо, Гојко .. ?

— Е, то и јест оно о чему сам мислио с вама да поразговарам, нешто што ће вас, бојим се, мало и зачудити. Наиме, у тежњи да макар неко остане под оружјем;

у ствари ради слободнијег кретања и непосреднијег додира са свијетом, одлучили смо да и они, привидно, пређу у четнике.

— У четнике?

— Да . . . Можда то изгледа и чудно; али у оваквој ситуацији мислим да је ипак умјесно. Јер — као што рекох — међу четницима се осјећа некакво превирање, сукоби. Капетан Леко, очигледно, настоји да са свих важнијих старјешинских положаја смијени сељаке и на та мјеста постави официре. Тако је и наш Богдан Маркановић, одмах послије оног случаја са мном и са Богићем, смијењен, а на његово мјесто постављен Ацо Медунић. А ти официри, опет — колико чујем — стално реже један на другог.. . Ето на примјер, и у овом Ацином батаљону, штоно се каже, крв и нож. Ту ти је и Ратко Дојчиновић, ту је и неки Миодраг Сарајлија . . . сваки хоће да буде старјешина . . .

— Добро. А шта ће ту комунисти да раде? — упитах.

— Зна се шта . . . Прије свега они су са мном у сталној вези и раде само оно што се договоримо на састанку њихове партијске ћелије . . .

— Какве ћелије? — прекиде га Ђорђо.

— Чекај, Ђорђо. Као што рекох, они раде само оно што се договоримо. А ево шта им је задатак: прво, они ће у тој средини и политички да дјелуту; настојаће да што више добронамјерних, а заведених људи отргну испод четничког утицаја и преведу на позиције нашег покрета, а затим ће, користећи се раздором међу четничким старјешинама у згодном тренутку и сами понеког да ликвидирају. Ето, на примјер, Ацо једва чека да се курталише Сарајлије . . .

— Ја. Добро си ти то смислио; само хоће ли шта од тога и да буде, — умијеша се и Сиједи.

— Е, то ћемо видјети.

Глуво поноћно доба одавно је већ било наступило, — свуда је владао само дубок и ничим не ремећен мир. У мраку под стаблом једва примјетно је и даље свјетлуцала Радивојева цигарета. Ћутао сам и размишљао . . . Кићин и Гојков прелазак у четнике — па макар и привидно — нимало ми се није свиђао. Али, са друге

стране, нисам могао напречац ни да га осудим и одбацим: осјећао сам да и Радивоје умногом има право. Стога му рекох да с њима одржаје везу и даље, а да ли ће се на тај начин нешто и постићи или не, збиља ће тек вријеме да покаже.

— А чујеш ли шта о оној петнаесторици Посаваца? — упитах на крају.

— Да . . . Умал што не заборавих да ти и ово кажем: управо смо прије неколико дана успјели да поново ухватимо везу са друговима у граду, — повезали смо се и са Драгољубом Марковићем Палентом. Ти већ знаш ко је Палента . . . И, не знам колико је то тачно — не зна, додуше, ни он о којим се људима ради — али, ето: дознао је да су негдје у Посавини похватани неки партизани и, ваљда прије десетак дана, доведени у Брчко.

Радивоје, истина, ништа више о томе није могао да каже, али пошто нисмо знали да ли су Насто, Симо и остали заиста успјели да се до циља пробију, то ова вијест, иако успутна и непровјерена, изазва немир и тешке слутње.

— Докучићу ја то преко Паленте. — А и међу четницима у Ражљеву има неколико Посаваца, добрих људи, наших симпатизера, па се и преко њих може нешто сазнати, — додаде Радивоје и полако се диже.

Са грана стољетног стабла — однекле изнад наших глава — откинула би се понека кап росе и са шумом пала на земљу. Вријеме је пролазило, а ми смо још увијек стајали: договарали се о везама и осталом. И тек се у неко доба поздрависмо и кренусмо свак на своју страну.

I X

У рану зору шестог марта — оставивши далеко Иза себе Омербеговачку ријеку коју су некако прегазили, и мост на Брки преко кога су случајно неопажени прешли —- њих.петнаесторица су се журно примицали Буквику, великом посавском селу и једном од најјачих партизанских упоришта у томе крају. О свему томе: како су дотле стигли, а посебно о њиховом злом удесу који их је убрзо послије тога снашао, сазнао сам тек неколико мјесеци касније.

Још прије свануће Насто и његови другови размјестили су се тога јутра неупадљиво и тихо по кућама буквичког засеока Витановића. Тек ту, у Буквику, гдје су познавали тако рећи сваку кућу и сваког човјека, Посавци су се осјетили мало сигурнијим, па пошто су пресвукли или просушили наквашена одијела и обилно доручковали, одмах су полијегали тамо гдје се ко затекао и поспали тврдим сном.

Једино што Насто и Симо нису лијегали нити се одмарали. Они су читав дан провели у разговору с људима и прикупљању података. Ситуација је, очигледно, и овдје била неизвјесна, тешка, а Буквичани као ријетко кад престрашени и забринути. Сазнавши да се управо ту, у селу, налазе прикривени и Петар Кауриновић и Стево Живковић, партијски активисти из тога краја, Симо и Насто предложе им да се још исту вече негдје сакупе и договоре шта даље да се ради. Састанак је заказан на тавану неке простране штале у истом засеоку.

Дан је прошао у миру, и чим је пала ноћ на уговорено мјесто су међу првима стигли Насто и Симо. Одмах иза њих дошао је и Петар Кауриновић, средовје-

«

чан, онизак али]ак човјек, и тек што се поздравцо и сјео, почели су да пристижу и остали: Жико Ћускић, Мехо Ахметовић, Сафет Салихоџић, Вуко Симић, Хасан Требинчевић, Мустафа Синанагић, Ратко Војиновић, Вјекослав Туњић, Хамид Бербић, Боро Поповић, Саво Живковић, Срето Србијанац и Миливоје Стојчевић Брзина. Кад је и посљедњи из групе искорачао на таван и смјестио се поред осталих, проговорио је Насто:

— Па, ето, Петре, сигурно си већ чуо шта се, горе, на Мајевици десило . . .

— Да. Чуо сам ...

— И шта сада да радимо?

— Ама, рекоше ми да хоћете на Озрен.

— Јесте. Мислили смо .. . Стога смо се, ево, и састали да се договоримо.

— Не знам ни сам, другови, шта бих вам на то казао, — колебао се Петар. — Чују се свакојаки гласови, додуше непровјерени — проносе их углавном четници — али, послије онога што се догодило на Вукосавцима, тешко би се могло рећи да у њима нема и истине. Прича се како је по горњим крајевима била некаква велика њемачка офанзива; тврди се да је Чича на Романији погинуо — да тамо, у ствари, више и нема партизана него да су, послије тога, сасвим преовладали четници; а онда ... да је и на Озрену дошло до некаквих превирања и расцјепа, да се некакав Сојић одвојио, и — не знам шта још . . .

— Значи, — боље да не идемо . . .

— Да не идемо ... — настави Петар. — А како да останемо . . .? Усташе су вам, то и сами знате, ту, усред села, — код цркве; вјечито се смуцају около. Сваког часа могу да нас нађуше. Ево, нас је овдје била неколицина, па смо се с муком крили. Народ је преплашен, — боји се свако себи. Такво вам је стање у читавој Посавини. Па бар да није овог проклетог поводња; можда би се, још некако и могло . . . А и горе опет поћи, онако у маглу, прије него што би се сазнало каква је ситуација, — мислим да не би било паметно ...

Људи су ћутали, слушали; и кад Петар заврши, настаде напрегнута мукла тишина.

На овакав стицај околг!ости и овакав ток догађаја нико није рачунао . . . Због ионако слабих веза, *л* поготову у посљедње вријеме, Насто и остали још ништа нису знали о многим актуелним збивањима, па су стога и ова Петрова обавјештења оставила на њих веома тежак утисак, изазвала пометњу и забринутост. Али се ни натраг није имало куда.

Тек послије краће станке разговор је опет настављен. Неки од другова, и поред вијести о нејасној ситуацији на Озрену, сматрали су да би пут требало одмах продужити, док су други — можда и стога што су се тешко одвајали од свога завичаја — упорно стајали на становишту да се не иде у неизвјесност, него да се прво упути патрола према Озрену која ће испитати какво је тамо стање, а за то вријеме да се ипак остане у Посавини, макар толико да се људи мало одморе, а онда да се крене .. . На концу је тако и одлучено. Да пођу у патролу која ће ухватити везу са озренским партизанима добровољно су се јавили Срето Србијанац, Мустафа Синанагић и Хасан Требинчевић Хакан.

До поноћи није било још много остало кад је Срето са друговима, провлачећи се кроз буквичке шљивике, кренуо горе према требавским брдима, а остали се тихо разишли и вратили свак на своје раније боравиште.

Даље задржавање у Буквику убрзо се показало немогућим. Јаке усташке патроле, ваљда стога што су нешто примјећивале, поваздан су крстариле селом и читавом околицом. Буквичане је спопадао страх. Стога наши Посавци, треће вечери по Сретином одласку, заједно са Петром и Стевом, непримјетно изађу из села и — с циљем да се до поласка на Озрен негдје склоне — крену према Жабарима и Обудовцу, великим равничарским селима у којима је њихова Посавска чета и прије одласка на Вукосавце често боравила. И тек кад су прошли хрватски заселак Витановиће, пошли су мало лакше и слободније. На зачељу колоне, заједно са Петром, ишли су Симо Петровић и Боро Поповић. Симо је нешто изостајао; био је некако потиштен, увучен сам у себе.

— Шта је Симо; што си се уђутао? — упита га Петар.

— Не знам ни сам шта ми је. Све ми нешто титра пиед очима, а ноге — тешке као маљеви. Страх ме да се не разболим.

— Држи се. Не треба увијек мислити на најгоре, — тјешио га је Петар и не сањајући какво их је зло већ снашло и шта их све ускоро чека.

Од Буквика до Жабара није далеко. Али, што се пут више спуштао према Посавини, утолико је бивао све чешће пресијецан тихим разливеним потоцима или широким и дубоким барама, па су људи, хтјели не хтјели, морали на више мјеста да газе воду до изнад кољена. И тек негдје пред поноћ стигли су надомак првих жабарских кућа. Недалеко напријед — поред цесте која од Брчког води према Градачцу — налазио се већ и центар села: црква, школа, и још неколико зграда, па колона настави опрезније. Убрзо су тако наишли и кроз Шашњату Бап^, један од многих жабарских заселака, у којој је била и кућа старог чича Живка, оца Саве и Стеве Живковића.

— Хеј, Саво, Хајте ви полако, а ја идем мало брже да узмем муштулук од старог . .. — рече уто Миливоје Брзина и прође испред осталих.

— Добро, хајде, — сложи се Саво, па колона без задржавања продужи за Миливојем.

У пространом Живковића дворишту било је тихо и мирно; чуло се само како под ногама крцка пртина. Миливоје ступи одважно и, пришавши под прозор, тихо закуца:

—- Чика Живко! Хеј, чика Живко! -— викну он полугласно.

Из куће се нико није јављао, само поспане гуске у живинарнику, чувши нечији глас, нагло се избудише и почеше гакати.

— Чика Живко! Отвори! — викну јаче Миливоје.

Но, Брзина је узалуд викао. Изгледало је као да у кући чича Живковој ни живе душе нема. Уто пристигоше и Саво и Стево.

— Тата, отвори! — јављали су се наизмјенично час један час други.

Тек у неко доба отвори се прозор и из куће се чу пригушен мушки глас:

— Ама јеси л' то ти, Саво?

— Јесам, отвори.

— Откуд још и ви сада, ако за бога знате, — зачуди се човјек и прозор се полако затвори.

Прође још неколико минута у нестрпљивом ишчекивању, а онда зашкрипа кључаница и на вратима се појави старији, повисок човјек, сасвим одјевен, као да и није лијегао да спава.

— Добро вече, чика Живко, — поздрави Брзина домаћина.

— Добро вече, тата, — јавише се готово у исти мах Саво и Стево.

— Тише, тише забога; каква вас несрећа донесе сада овамо, — завапи старац и наслони се на кућни довратник.

По Живковом гласу и необичном држању видјело се да нешто није у реду, те сви заћуташе и мало устукнуше.

— Што откуд, тата? Шта се десило? — јави се први Саво.

— Па ви као да и не знате шта се овдје збива?

— Не знамо. Шта?

— Ех, мој синко. Не знате. —- Зло, па ето ти. У селу је читава узбуна. Усташе — то ваљда знате — и даље држе посаде по нашим селима. Ево одмах ту, код цркве, има их око шездесет. Па онда у Лончарима, Трамошници . . . И, те су усташе, пошто сте ви отишли, а нарочито ових дана, отпочеле праву хајку: хватају људе и одводе у логор. Досада су, које из Жабара које из Обудовца, одвели око четрдесет људи. И ја их сваки час погледам, питам се куд ћу и шта ћу, па сам управо од вас мислио да су они. Срећом, познадох вас. — Ето,

тако вам је . . . А повод, овога пута, био је онај несрећни Мартин, да од бога нађе.

— Који Мартин? Зар онај из Грбавице? — упита неко.

— Да. Он, — одговори старац.

Сви су они знали Мартина, јер је и он раније био борац Посавске чете. Управо онога дана кад је чета кренула на Мајевицу, Мартин је пошао кући да се преобуче и спреми за пут. Знали су и то да су га при томе усташе изненадиле и жива ухватиле; али, шта је даље било, то нису могли знати, јер — чета је одмах кренула на пут. Тек сада су сазнали да је Мартин одао све партизанске везе, да су у јеку хапшења и прогони, тек сада су схватили у чему је разлог таквог Живковог држања.

— Ето ти видиш. Па шта сад да се ради? — јави се Насто, који је такође био пристигао.

— Не знам. Као што рекох, — усташе ходају по селу. Сваки час могу избити и овдје. Није ми због мене, стар и јесам, али откуд и ви да дођете гији на рупу!

Старчеве ријечи дјеловале су поразно. Људи су ћутали и гдје се ко затекао ту је и стајао.

— Дјецо, како год знате, — послије дужег размишљања додаде стари. — На срећу. Останите. Мени је драго да вас видим. Само, не можете се овдје сви смјестити. А не би то било ни добро. — Уђите.

Ноћ је брзо одмицала. . . На другу страну — и поред свега што је чича Живко рекао — није се имало куд. Стога, послије краћег договора, људи кренуше збиља на срећу: неко родбини, а неко старим пријатељима и познаницима.

Страх од злогласног Јасеновачког логора био се увелико завукао и у све остале куће, — у душу сваког човјека. Знало се већ и о догађајима на Мајевици . . . Али, љубав Жабараца према њиховим људима, усташицима, ни овога пута није попустила. Тога дана — ко би знао зашто! — усташе уопће нису залазиле у село, па су на миру остали и мјештани и партизани.

А сљедеће вечери, према договопу, требало је да се — негдје на супротној страни села, код куће Пере Станковића — поново сви сакупе, а одатле пребаце до Обудовца.

Кућа Пере Станковића, иако препуна људи, ничим те вечери није одавала оно што се у њој скрива, изузев тихог топота ногу двојице стражара који су у дворишту шетали и будно пазили на сваки шум и покрет у околици. Домаћин Перо, као и увијек, постарао се и овога пута да на вријеме нахрани и угости партизане.

Требало је већ да се крене. Али су Симо и Боро били готово сасвим неспособни за покрет; па и Жико Ћускић, који се доскора истицао својом снагом и окретношћу, тресао се сад у гпозници. А пошто се тога дана усташе нису појављивале у селу, Брзина је наваљивао да се још ту ноћ и наредни дан остане у Жабарима, како би се болесни другови бар мало поткријепили и одморили. На концу је Миливојев предлог усвојен, и покрет обустављен.

Ниску и добро загријану собу — застрвених прозора — освјетљавала је притуљена петролејка. Послије вечере, сједећи онако одјевени и под ор\'жјем, борци су брзо подријемали. Домаћин Перо такође није спавао. Иако већ у годинама, био је то још увијек снажан и окретан човјек. Док су се гости одмарали, он је стално дежурао, — час шетао по дворишту час опет у собу навраћао.

И уколико је ноћ одмицала, људи су се све теже од сна отимали. У једном углу собе лежао је Симо и нешто тихо бунцао, а одмах до њега, клатећи се на троношцу, сједио је Насто. Један до другог поваљали су се и остали. Страже су се редовно смјењивале. Вријеме је пролазило. А Перо се још увијек негдје око куће налазио. Тек у неко доба чуше се кораци и он се појави на вратима. Прође тихо преко собе и продрма Насту за раме:

— Насто! Хеј, Насто! Пробуди се.

Насто се трже.

— Знаш шта има нова, — поче Перо пригушеним гласом. — Не знам да ли је тачно, али ћу ти свједно рећи шта сам чуо. Сад ми један човјек у селу рече да је синоћ био тамо, код цркве, и да је видио како усташама пристиже неко појачање. Има их, каже, око стотину. Изгледа, по свој прилици, да су нешто о вама сазнали, — да вам иду по трагу. Чуо је и то како ^сташе пријете нама, Жабарцима, што чувамо комунисте; преврнуће, веле, сваку лиску по селу, и тешко ономе код кога се нађе партизан.

— Ко је тај човјек, и што нам то није раније рекао, — љутну се Насто.

— Ђаво ће га знати . . . Додуше, није он ни знао за вас . ..

— Па шта да радимо сада? Зора је близу, — рече Насто и придиже се са троношца.

— Не знам, — одговори Перо.

Уто се и Петар диже. За тили час поустајаше и остали и Насто им укратко исприча шта је од Пере чуо. Вијест, истина, није долазила из поузданих извора, али, да ће усташе поново претресати Жабаре — у то није било тешко вјеровати, па су се сви брзо сложили у томе да што прије треба напустити Перину кућу и потражити неко сигуоније мјесто. До зоре није било далеко и о пребацивању у Обудовац није могло бити ни говооа. Стога је послије краћег договарања одлучено да се пође према Тињи и да се тамо, у некој шуми поред ријеке, проведе дан.

Тек што се било почело да развиђује, а партизани су се већ приближавали ријеци, остављајући иза себе ћутљиво и буновно село. На челу је опет ишао Брзина. Под ногама им је хрскала танка скрама леда која се у току ноћи нахватала по барицама. И уколико су се више примицали Тињи, барице су бивале чешће, шире и дубље, све док се на концу нису слиле у читав сплет великих баруштина, па је требало често заобилазити, тражити пролаз. Али је у равници постајало све видније и ускоро су се почели лијепо распознавати гранати

храстови и тополе у шумарцима и живицама, који су се, ту и тамо, провлачили између пространих ораница потопљених водом. У једној таквој живици Миливоје застаде и заустави колону.

— Шта, зар овдје да преданимо? — упита Насто Брзину.

—• Него гдје?

— Па овдје ће нас видјети са километра даљине.

— Можемо једино да идемо ближе ријеци. Тамо су шуме нешто гушће. Само — требало би преко воде. .. Да газимо?

Нико се с тиме није слагао ... Отпоче опет нагађање куда да се иде и шта да се ради. И ко зна докле би то потпајало да негдје у селу, око Станковића куће, не одјекнуше први пушчани пуцњи. Људи се само згледаше. Био је то сигуран знак да су усташе већ у покрету, да је претрес отпочео. Не оклијевајући више ни часа Насто се само окрену, загази први у воду и пође према неком шумарку који се, на три-четири стотине метара даљине, црнио на поплављеној равници. Не говорећи више ни ријечи, за њим загазише и остали.

Лака бјеличаста маглица полако се дизала са шумарака. Не потраја дуго па се и сунце појави. Мокри и прозебли људи су тапкали у мјесту да би се колико толико загријали и пажљиво осматрали околицу. На гомилици сухог грања и неке старе кукурузовине у грозници су дрхтали Симо и Боро. У селу су се неко вријеме чули појединачни пуцњи, а затим се нешто утишаше.

— На кога ли су оно ђавола пуцали? — упита Брзина Насту.

— Ко ти га зна. Можда шуме претресају ...

— Нешто се уђуташе.

— Да, — одговори Насто нехајно као да и не слуша Миливоја; поглед му одлута некуда у даљину, склизну преко водоплавних ораница и заустави се на болесним друговима.

Брзина такође заћута. Ослоњен о стабло неког младог дрвета и он се нешто загледа; осматрао је пажљиво неколико тренутака, а онда се наједанпут трже:

— Пази! Пази оно . . .! — викну он и одвоји се од стабла.

Насто се прену и погледа. Тамо, према селу, у непосредној близини, управо на оном мјесту гдје су се јутрос препирали, видјело се лијепо како се по живици врза неколико усташа, како нешто траже, посматрају. Партизани, као по команди, полегоше по земљи и још се боље склонише иза дрвља, а пажњу усмјерише само на једно мјесто: на живицу са супротне стране. — Усташе су пристизале. Чуло се како нешто живо међу собом расправљају; час би долазиле до воде, час се опет повраћале и разгледале.

— Богами ће овамо. Наишли су нам на траг, — чу се Петров глас.

— Пст. Тише, — опомену га Насто.

— Може бити... Само, изгледа, не иде им се у воду — јави се Брзина.

Тек што то Миливоје рече, а са усташке стране заштекта митраљез и комади искиданог грања са дрвећа посуше по главама бораца.

— Спазили су нас, припремите се, — упозори Жико.

Кочнице на пушкама тихо зазвонише.

Све се то одигра за тили час и у шумици завлада напрегнута тишина. Људи су чекали. . . Видјело се само како тешко, суздржано дишу, како прибијају главе уз хладне кундаке карабина.

Минути су били дуги као године.

Прође тако још неко вријеме, а онда усташе почеше један за другим да излазе из живице и одлазе натраг, одакле су и дошле.

Усташка потјера је одавна била негдје ишчезла, али опрез у шумарку није попуштао. Тако је и дан пролазио. А кад је пала ноћ малобројна партизанска колона, оптерећена носилима, поново је прегазила бару и крен^ла према селу Обудовцу.

Исто оно што у Жабарима, дешавало се тих дана и у Обудовцу. Није, тако рећи, било дана а да трамошничке усташе нису упадале у село, вршиле претресе,

тукле, пљачкале, одводиле у логор. У таквој ситуацији опстанак малобројне и за борбу неспособне партизанске групе био је готово немогућ. Али и поред тога Насти и друговима ипак пође за руком да ту остану дан-два, а затим, да не би излагали још већој опасности и себе и Обудовчане — и у нади да се Срето већ вратио, или нешто поручио —- крену они поново према Буквику. Бору и Симу, који више нису могли да иду, оставе на срећу у Обудовцу да ту, код својих породица, некако преболе и мало се опораве.

У Буквику су — поред сталног усташког притиска — Насту сачекале и веома непријатне вијести. Сазнао је, наиме, да се Срето Србијанац — не могавши се пробити преко четничке територије на Требави — убрзо повратио у Буквик и да је, пошто никога ту није нашао, управо дан раније неким другим правцем поново отишао према Озрену. Даље се није имало куда, па Насти и осталима ништа друго није преостајало него да се опет врате натраг, у Жабаре.

Па и тамо ништа боље није било: ситуација иста, чак и гора него раније. Прво што су сазнали по доласку у Жабаре било је то да је Симо ухваћен у Обудовцу и негдје одведен, а да и за Бором трагају усташе.

Управо у то вријеме, у доба најжешћег усташког насиља, и четнички су агитатори у томе коају развијали и појачавали своју активност: проповиједали смиривање и лојалан однос према окупатору, позивали ~Србе у четнике . . . Посавски сељаци су постепено губили перспективу и, да би сачували главу, све више их се одазивало овом издајничком позиву. Пометња и страх су спутавали људе, и мало ко се усуђивао да под својим кровом скрива присталице народноослободилачког покрета. Стога партизанима ништа диуго није преостајало него да се и даље пребацују тамо-амо, да бораве по шумама и пољским колибама, да очекују неће ли стићи неке повољније вијести с Мајевице или Озрена. И, збиља, све би то некако друкчије изгледало да није било тога проклетог тифуса. Болест те узимала све више маха. Жико је већ толико био изнемогао да су га, двојица по двојица, на носилима морала носити; а

Мехо Ахметовић, Сафет Салихоџић и Ратко Војиновић могли су само уз туђу помоћ да се крећу. Па и Насто је био тешко болестан, тако да су сада Петар и Саво, као мјештани и искусни људи, морали о свему да воде рачуна.

Пролазио је у томе дан за даном, а од Срете ни трага ни помена.* Даље се није могло чекати. Требало је да неко поново покуша срећу, не би ли се пробио до Озрена. Овога пута, као добровољци, јавили су се Вјекослав Туњић и Хамид Бербић. Било је већ крајње вријеме да се нешто учини, и њих двојица су се управо спремали да крену.

Једнога дана, крајем марта, вријеме се нагло погоршало. Снијег је поново прекрио земљу и у шуми се више није могло издржати. Требало је пронаћи каквотакво склониште, бар за болесне другове. Стога, чим је пало вече, Миливоје Брзина уз помоћ још једног друга пренесе Жику у жабарско поље и смјести га у колибу на Лиснику — имању сеоског богаташа Алексе Видаковића; Саво и Стево склоне Насту, Меху, Сафета и Ратка у станари Стеве Лујића у Горњим Жабарима, а Хамид Бербић, заједно са Вјекославом, оде свом некадашњем познанику Стеви Тривуновићу, одакле је имао намјеру да продужи према Озрену. Пошто су смјестили болеснике Петар и Саво крену у село да испитају стање и припреме нова склоништа, тако да се то вече група разишла на више страна.

Пошав из центра села према југозападу, па око три километра далеко од цркве и око километар лијево од цесте која кроз Жабаре води према Градачцу налази се кућа Крсте Јовића, сиромашног жабарског сељака; а одмах до Крстине куће, свега неколико стотина метара удаљености, налази се и пољско имање са станаром сеоског богаташа Стеве Лујића из Доњег Жабара,

* Срето се никад није вратио. Сва тројица су, и он и двојица његових пратилаца, пали у шаке четницима и поубијани негдје на Требави.

у којој је повремено неко од Лујићевих боравио, хранио стоку и надгледао имање.

Крсто Јовић, домаћин већ у зрелим годинама, припадао је оним људима које много не занима шта се у свијету збива и брину се само о себи и својој кући; ријетко је куда одлазио, па је и тога јутра устао као обично и нешто око куће пословао. Осванула је управо недјеља, тридесети марта. Снијег је ноћу престао падати; наступао је чист ведар дан, и први сунчеви зраци разлијевали су се по танкој бљештаво бијелој пресвлаци позног снијега, тек ту и тамо прошараној нечијим траговима. Крсто је већ био посвршавао послове у дворишту и пошао у кућу, кад чу како га неко дозива:

—• Крсто! Крсто, чекајде!

Крсто застаде.

У двориште је улазио и ишао према њему један од Лујића, Ђорђија, младић од својих шеснаест или седамнаест година, који се те ноћи затекао у станари. Одмах се видјело да му се нешто догодило; био је блијед и усплахирен.

— Шта је Ђорђија? — упита га Крсто.

— Шути, брате, не питај. Ево ми у станари неких непознатих људи. Има их четворица и не знам шта ћу с њима.

— Како не знаш? Ко су?

— Не знам. Доведоше их ноћас Живковићи, Саво и Стево.

Чим дјечак помену имена браће Живковића, Крсто одмах заћута; знао је да би то могли бити само партизани.

— Па, нека. Ако су дошли и отићи ће, — рече он послије краћег размишљања.

— Хоће врага. Како ће отићи кад су болесни, једва собом владају. Траже нешто топло да пију, питају има ли млијека.

— Па, подај им.

— Богами нећу, не смијем! Идем сад да јавим усташама, — одсијече дјечак и крену.

— Не, не шали се! — викну за њим КБСТО.

Дјечак застаде:

— Велиш немој, не шали се. А шта ће бити ако су усташе већ нешто примијетиле?

—- Како знаш? Ваљда нијесу.

— Опет ти .. . Ево како знам: јутрос, кад сам полагао говедима, спазих тројипу усташа како изађоше из шуме, пођоше преко њиве према станари, а онда окренуше десно и одоше према цркви. Све се бојим да им нису ишли по трагу и открили гдје су. И шта онда . . . и ја с њима. Ех, мајко моја!

— Па кад су открили, што су отишли?

- — Не знам, — рече дјечак и сав се некако стресе.

— Ништа. Ћути.. . Хајде ти тамо, а ја ћу мало касније донијети млијека.

Млади Лујић одмахну на то немоћно руком и оде према станари.

Крсти се није дало да уђе у кућу. Шетао је по дворишту и чекао док жена помузе краву; рад је био да однесе нешто и окријепи болесне партизане, али с ума му није силазило оно што је дјечак о усташама рекао. »Можда су усташе, збиља, ову четворипу по трагу гониле, откриле их гдје су, и отишле да доведу појачање. — А ако је тако, онда . . . не ваља . . .«, — размишљао је он и управо пође према кућним вратима да од жене прихвати посуду с млијеком, кад му се учини да негдје чује неки шум и неке пригушене гласове. Крсто се окрену и застаде као скамењен. -— Имао је шта и видјети: колона усташа прилазила је његовој кући опрезно и полако, користећи се заклонима. Било их је око двадесет. Пришавши до саме куће усташе се нагло растурише и у стрељачком строју, заобилазећи је, потрчаше према станари.

Шта се код станаре дешавало, Крсто није видио. Неизвјесност му није дала да се смири; час би улазио у кућу, час опет излазио у двориште. А тамо, код станаре, прво се чуше неки повици, а затим, ускоро, Крсто видје како с те стране крену гомила усташа гонећи пред собом четворицу људи. Били су то Насто Накић, Ратко Војиновић, Мехо Ахметовић и Сафет

Салихоџић.* Пролазили су управо путем који поред Крстине куће води према цести, примицали се потоку Липовици који протиче између Крстина дворишта и Лујића имања. Дошавши до поточића Насто, као да оклијева, застаде, но усташа га удари кундаком и он се свали у мутну љигаву воду. Вика и пријетње ништа нису помогле, — Насто није могао да се дигне. Видјевши то двојица усташа загазише у воду, ухватише га испод пазуха и повукоше напријед, па, прошавши поред Крстине куће, скренуше мало удесно и упутише се према цести.

Дан је већ био поодмакао и снијег се почео нагло топити; вода је квасила подерану обућу, али то Крсто није осјећао, још увијек је стајао у дворишту — пратио погледом усташку колону која је мучећи и злостављајући четворицу ионако већ изнемоглих и болесних партизана одмицала према цести.

*

* *

* Заповједник Пете оружничке пуковније, пуковник Павић, у своме извјештају Ј. С. Број 878 од 7. априла 1942. године, упућеном поводом тога случаја усташкој надзорној служби у Загреб, поред осталог је писао и ово:

»... оружник Авдија Дугоњић, причувни оружник Идриз Гуштеровић, легионар Фрањо Ламешић и Илија Краљевић, пригодом службе сазнали су да се у кући-пустари Стеве Лујића из Доњ. Жабара, у Гор. Жабару налазе 4 непозната лица и то наоружана.

Опходњи је било сумњиво да су то четничко-комунистичке банде и неопажено су се до куће привукли и наједном у кућу са препадом на непознате навалили тако, да непознати нису могли употребити бомбе или оружје које су код себе имали и тако се опходњи предали, након чега је установљено да су то: комунистички вођа за Посавину Насто Накић из Зовика котар Брчко, стар 27 год. дипломирани правник . .. Комуниста Радивој Војиновић, чиновник рачуноиспитивач, стар 27 год., из Тузле, вјере грчко-источне. — Комуниста Мехмед Ахметовић, кафеџија из Брчког, стар 51 год. вјере исламске и комуниста Сафет Салихоџић, дрводјелац из Брчког, стар 36 год., вјере исламске.. «

Пуковник Павић, у поменутом извјештају, вјероватно да би истакао успјех својих оружника, није рекао ни ријечи о томе да су партизани били неспособни-болесни, и да их је нападао далеко већи број усташа него што је он напоменуо.

Хамид је познавао Стеву Тривуновића још од раније, док је Стево радио у гостиони код Косте Нешковића у Брчком, знао је отприлике гдје му је и кућа, али, као за пакост, ту ноћ није могао да је пронађе, па је био принуђен да, заједно са Вјекославом, још један дан проведе у неком шумарку. Тек сљедеће ноћи, послије дугог лутања, пошло му је за руком да стигне на одређено мјесто. «

Тривуновића кућа, омања, трошна зградица, без воћњака и гоеподарских зграда, налази се мало по страни од осталих кућа засеока Четнице, на једној ливади око пет до шест километара југозападно од жабарске цркве. Хамид је држао да ће Стеву затећи код .куће, али је он, застрашен усташким терором а мало подгријан и четничком пропагандом, био већ отишао у четнике. Код куће је оставио само двојицу млађе браће, Перу и Глигора. Сазнавши за то, Хамиду није било драго; али је ипак вјеровао у старо пријатељство, знао је да га из те куће нико неће намјерно одати, а осим тога није имао куда и, хтио не хтио, морао је остати ту, гдје се и затекао.

Пошто су неко вријеме провели у шуми сами и без везе са људима из села, Хамид и Вјекослав нису ни знали шта се дан раније десило са Настом и осталима, а већ до крајњих граница изморени, гладни и прозебли, тога јутра су знатно Попустили у будности и опрезу. Сједили су мирно поред шпорета и сушили мокру одјећу. Перо је некуд послом изашао. Само је мали Глигор стајао поред прозора, шарао нешто прстима по замагљеним стаклима и, тобоже, пазио да неко изненада не бане у кућу. За сваки случај у углу су стајале прислоњене мердевине и подигнут капак на отвору кооз који се пролазило на таван. Вријеме је полако одмицало, било је већ око десет сати прије подне.

— Хеј, друже, пазиш ли ти? — једва у неко доба, уморним гласом, упита Вјекослав.

Дјечак као да се тек тада присјети ради чега ту стоји, брзо обриса дланом стакло и загледа се напоље.

— Ха, ево некога; чини ми се Саво Мркоњић, -— рече он.

Вјекослав се на то трже, па, погледавши значајно Хамида, брзо скочи на ноге и приђе прозору. Преко богаза на ниској, оштругом обраслој огради која је одвајала сеоски пут од Тривуновића окућнице, прешао је био неки човјек и, као да оклијева, полако прилазио кући. Познавали га нису, али, ко је да је, није му се могло вјеровати, те њих двојица један за другим кренуше уз мердевине на таван. А Глигор, као да се ништа није ни десило, стајао је и даље поред прозора и равнодушно посматрао изненадног посјетиоца.

— Добро јутро! — чу се глас пред прагом, а одмах затим, и не чекајући позива, човјек отвори врата и уђе У кућу.

— А гдје ти је Перо? —- упита он разгледајући по кући.

— Не знам, — одговори дјечак.

— Аха! А чије ти је оно? — рече, и показа руком на вјешалип^ поред прозора.

Глигор тек онда примијети Туњићев капут који је он у журби заборавио; из џепа је вирила цијев голог »маузера«, те он не знаде шта ће рећи и само слеже раменима.

— Добро. До виђења, — додаде на то дошљак кратко, изађе полако на врата, а затим убрзаним кораком крену према сеоском путу.

Ради чега је Саво долазио — да ли с неким добрим или злим намјерама — тешко је било знати; али, његова изненадна посјета и те како је узнемирила Хамида и Вјекослава. Пошто затражише од Глигора капут, они — држећи и даље одшкринут капак на отвору — почеше нешто тихо да се договарају.

Тек ако је било прошло нешто више од пола сата . . . Капак на таваници и даље је стајао одшкринут. Испративши незваног госта мали Глигор је још неко вријеме стајао поред прозора, а онда се сјети ватре у пећи. Дуго је спотицао готово угасле угарке, распиривао жеравицу, — сасвим се био занио тим послом, а онда се наједанпут

* Стево Тривуновић изродио се касније у опасног противника партизана, — афирмисао са као истакнути четнички функционер.

трже и подиже главу. Учини му се као да чује нечије кораке. Глигор мало ослушну. Али, пошто ништа не чу, поново се прихвати посла. И управо што се ватра распалила, притворио он вратица на пећи и пошао да се придигне, кад се кућна врата стресоше од нечијег снажног ударца.

— Отвори! — чу се страшан глас.

Глигор задрхта и неодлучно крочи према вратима. Али, прије него што је стигао да ухвати за кључаницу, врата се сама отворише под ударцима споља и тројица се усташа, као да из земље изникоше, појавише на отвору.

— Гдје су ти комунисти, а? Говори! — загрми један, гледајући час у Глигора час у унутрашњост куће.

— Н-нема никога ... — промуца дјечак.

— Лажеш! — прекиде га усташа и, простријеливши Глигора оштрим погледом, уђе у кућу; прво разгледа по кухињи, а онда пушчаном цијеви гурну врата од друге просторије. Пошто и тамо ништа не нађе, усташа приђе мердевинама.

— Кога имаш на тавану, је ли? — упита, па и не чекајући одговора пође уз мердевине. И тек што је био закорачио на прву пречагу, са тавана се проломи Туњићев глас:

— Глигоре! Глигоре, склони се!

Видјевши шта усташа намјерава, Глигор је већ био побјегао у другу просторију, те чувши уто и Туњићеву опомену, брзо се завуче под кревет. А усташа, свакако свјестан шта га чека, скочи с мердевина, па користећи се Туњићевим оклијевањем, у трен се ока склони за довратник. Готово у истом часу испод подигнутог капка на отвору испаде бомба, тресну на патос, зашишта и свом силином се распрште пред вратима; стакла се поломише, кроз отворе покуља густ дим.

Над каљавом Тривуновића ливадом још нису били ишчезли одјеци оштре детонације, а ограде и грмови око ње као да оживјеше. Близу осамдесет пушчаних цијеви поче да сипа ватру на усамљену тоошну згра-Дицу.

— Предајте се! Хеј, комунисти, предајте се! — довикивао је неко из близине.

Мјесто одговора кроз проваљене рупе на крову кућице одјекивали су пуцњи двају карабина.

Усташе отворише још жешћу ватру. Тривуновића кућа тресла се и пушила. С тавана су се неко вријеме чули пуцњи па се онда сасвим утишаше. — Под чађавом прашином и поломљеним цријепом готово огољелог крова видјела су се два већ непомична и сасвим беживотна тијела, а усташе паљбу нису прекидале. Тек у неко доба поскакаше оне иза живица и сјатише се око куће.*

Сунце је већ повисоко било одскочило и његови топли зраци пробијали су се кроз многобројне рупе на зидовима и крову Тривуновића куће, разлијевали се по њеној крвљу попрсканој унутрашњости, кад уским и клизавим путем који поред куће води гтема цести кренуше расклиматана сеоска кола натоварена необичним теретом, а одмах иза кола, уз вику и галаму, крену и гомила усташа.

Пушчани плотуни из Четнице одјекнули су и над Лисником.

Тога дана Жико је лежао у колиби на имању сеоског богаташа Алексе Видаковића из Доњег Жабара, па; чим

* У извјештају пуковника Павића од 7. априла 1942. године стајало је и ово:

»Именовани су признали да су још имали 2 друга који су отишли према Озрену ради пренашања извјештаја, на ово је одмах ова пОстаја са станичном момчади и легијом у сарадњи са постајом Дубраве, њеним оружницима и легијом организовала службу и претрес терена и овом приликом су сазнали и наишли на ову двојицу њихових другова у кући Стеве Тривуновића из Четнице и на позив да се ова двојица предају, а они су из куће одговорили и бацили двије бомбе на оружнике и легију, нато је оружништво отворило борбу и како је кућа била слабе конструкције обојица су одметника у кући погинула... У убијеној двојици горе наведени комунисти познају своје другове комунисту Вјекослава Туњића из Бистарца, котара Тузла и Хамида Бербића, котар Брчко ...«

(Цитирани документ налази се у пријепису у архиви Војноисторијског института у Београду под К 64, бр. рег. 55/1-3)

би га мало попустила ватра, одмах се распитивао шта се то у селу догодило. Поред њега, све до неко доба, задржао се и Миливоје Брзина, али, пошто ни сам ништа није знао о ономе што се у Четници збило, то ни на Жикина питања није могао одговорити. Домаћин, Видаковићев станар Илија Радуловић, такође узнемирен пуцњавом, често је излазио из колибе, разгледао и ослушкивао, па се опет враћао и заједно са Миливојем сједио поред провизорног кревета на коме је болесник лежао. Из разговора ове двојице, иако су то они тобоже крили, Жико је могао лако разабрати шта се догодило с Настом, Мехом и осталима. А пред вече, кад је у Лисник дошао и Илијин млађи брат Марко, докучио је зашто су пушке у Четници пуцале, — дознао је да су Хамид и Вјекослав изгинули. Послије тога ништа више није питао, ћутао је; видјело се да га је то сломило.

Чувши ову немилу вијест, Миливоје Брзина, и сам потресен њоме, чим је пао мрак крену у село да види шта је са осталим друговима. У Лиснику су, поред Жике, остала браћа Марко и Илија. Болесник је ноћу често падао у ватру и бунцао: помињао Насту, Меху, Вјекослава и, као да су они ту, поред њега, нешто са њима разговарао, препирао се. Тек кад се сасвим разданила Жико је дошао себи: очи су му постале бистрије, ријечи разговјетније, разумније, и прво што га је заинтересовало био је Миливоје.

Али, вријеме је пролазило а Миливоје се није враћао. Било је јасно да, кад већ до то доба није дошао, неће ни доћи док поново не падне мрак. Па и поред тога Жико се нервирао и почесто запиткивао. Поготову кад негдје иза подне у селу поново припуцаше пушке Жико поче наваљивати на Марка да иде у село и види шта је са Миливојем.

Марка није требало дуго убјеђивати; одмах се спремио и, управо кад је хтио да изађе, пред колибом се изненада појави Миливоје. Брзим кораком прилазио је он улазу, и, сав усплахирен, наједном упаде на врата.

— Шта је Миливоје? — готово у исти мах упиташе обојица Радуловића.

— Не питајте .. . Једва умакох, — с напором одговори Миливоје.

— Од кога? Како?

— Наврати ме враг — настави он — да осванем код својих, у Стојчевићима. А усташе, као да су ме оњушиле, право — па у Стојчевиће. Похапсише ми тројицу комшија, наших људи, а ја, — једва измакох. И сад, не знам . . . Спазили су ме, свакако, могу ме по трагу гонити, па, ето . . . шта да радимо?

— Шта да радимо . . . Зна се. Нећемо, ваљда, и овог човјека на ватру наложити кад је и онако, видим, враг све понио, — умијеша се сада и Жико, који је овај разговор пажљиво слушао и полако се придиже с кревета. Његово блиједо, измршавјело лице осипале су ситне капљице зноја.

—[1] Жико, ти не можеш, — примијети Миливоје.

— Нема ту можеш не можеш, мора се, — рече и сасвим се диже с кревета.

Миливоје и браћа Радуловићи само што се згледаше. Жао им је било Жике, тешко им је било гледати га како се напреже и мучи, али — није се имало куда. Усташе су сваки час могле стићи до Лисника па је требало напустити колибу и негдје се привремено склонити, а тек онда промислити куда даље да се иде и шта да се ради. Стога, не губећи времена, Марко и Миливоје помогоше Жики да се обуче па заједно с њиме кренуше из колибе.

Напољу је била права лапавица, снијег и блато, те је и за здрава човјека ходање било веома отежано. Жико се с муком кретао: заносио се, посртао, видјело се да напреже посљедње снаге, али и поред тога ни Марку ни Миливоју није дозвољавао да га воде. Одмакли су тако нешто мало од колибе, дошли до неког јарка преко кога је требало прећи и онда се хватати живице, а Жико је већ попуштао, малаксавао.

Јарак је био прилично дубок и пун воде. Миливоје приђе први и прескочи на другу страну, а Марко заостаде да придржи Жику, да му помогне; али он то не даде и пође сам да пређе; снага га при том сасвим издаде и он се скљока, а једна му нога, све до кољена, упаде у

јарак. Спазивши то Миливоје брзо прескочи натраг, те с једне стране он а с друге Марко придигоше Жику, пренијеше га преко јарка и, носећи га тако на рукама, продужише журно даље.

Иако већ исцрпен и омршавио Жико је, онако на рукама, без носила, ипак био тежак. Час би се сапл&о и спотакао Марко, час Миливоје; под ногама им је клизило, пљуштало, а они су журили и понекад се обазрели према колиби и ослушнули. Жико се неко вријеме био примирио, ћутао је и само гризао усне, грчио се у немоћној срџби, а онда се наједном почео отимати, — викати:

— Пустите ме! Пустите . . .! Идите ви!

— Жико, не буди луд. Носићемо те, — тјешио га је Миливоје.

— Зар и ви због мене да страдате? — Не! Нећу! оставите ме, — настави он још јаче, трже се и склизну с руку.

Сваки минут био је веома скуп, требало је журити, а Жико се упорно отимао, нећкао, — тјерао их силом. од себе. И тек кад су му рекли да ће ићи још само мало, до неке колибе у близини, да ће га онда оставити и отићи, Жико се мало смири и пристаде да га носе.

— Марко, гдје је мој пиштољ? — наизглед мирно упита наједном он.

— Ево га, А шта ће ти, — рече Марко.

— Дај ми га. За сваки случај .. .

Марко са себе скиде пиштољ, објеси га Жики о врат и они поново кренуше. Ишли су преко неких живица, јаркова, бара; брзо се заморише, те Марко и Миливоје понОво застадоше, а болесника спустише на неко шибље поред живице. Обојица су дисали убрзано и брисали зној с лица.

Ох, докле ћемо, другови, овако, — завапи Жико и опружи се по шибљу.

— Још мало. Још само мало. Ено, — рече Миливоје и, дигавши главу, показа руком према колиби, а онда се још јаче усправи, загледа; лице му се наједанпут промијени, проблиједи, а руке се немоћно спустише низ тијело:

•— Усташе! Ево усташа! — једва прозбори он.

— И Марко се такође усправи и погледа. Збиља, недалеко од њих, преко поља, кретала се гомила усташа.

— Усташе . . . Опет усташе. — Одлазите! Одмах одлазите. — А ја . . . ја им жив у шаке нећу — рече Жико, придиже се и поче откопчавати футролу од пиштоља.

— Чекај. Полако. Можда неће овамо — стишавао га је Миливоје.

— Ако неће они, хоће други. Свеједно . . . Одлазите одмах кад вам кажем.

Не обзирући се на оно што Жико говоои Миливоје је и даље посматрао кретање усташа; било му је нејасно да ли су то они који су пошли у потјеру за њиме, или можда неки други који су, ко зна с којим циљем, преко поља наишли. Посматрао је тако неко вријеме, а онда му се лице наједном разведри:

— Одоше! Одоше на другу страну! Хајдемо, — рече он, окрену се и тек тада погледа у Жику. *

— Хајдемо! — прихвати Марко, па се и он, такође, окрену.

А Жико, као да није ни слушао шта они говоре. Сједио је на шибљу; лице му је било блиједо, издужено, а очи освијетљене неким чудним- сјајем. Дрхтавим рукама откопчавао је дугмад на капуту, а пиштољ, као да се боји да му га неко неће отети, ставио је испод лијеве бутине.

— Жико, шта то радиш? — упита Миливоје.

Жико ништа не одговори. Скиде мирно капут, спусти га на шибље поред себе и онда се обрати Марку:

— Марко. Слабо си одјевен. . . узми ово. А ти, Миливоје . . . Теби пиштољ. Требаће ти.

— Жико! — јекну Миливоје.

— Узми га и држи се; не буди кукавица. Здрав си, а сам бити нећеш. Држи се . . . — изговори Жико и дохвати пиштољ.

Миливоје и Марко стајали су као укопани и у чуду посматрали друга. Држали су да га поново ухватила ватра, да он то све ради у бунилу, али он наједном подиже руку и, прије него што су ма шта могли учинити, пиштољ плану и Жико се немоћно свали наузнак.

Напокон је и дан прошао. Полако се спуштао мрак. Кроз голо грање шибљака једва што се назирала свјежа и брижљиво затабана хумчица од сипке посавске земље, а Миливоје Брзина, отпративши Марка, још увијек је неодлучно поред ње стајао.

Од петнаесторице остала су још само четворица! На Озрен се више није имало куда.* Оно што се раније догодило на Мајевици, догађало се сада и у том крају. А уз то — не рачунајући на овакав исход догађаја — Посавци, приликом одласка из Попова Поља и Поточара, ни на овој страни никакве везе нису оставили. Стога Боро, Саво, Вуко и Миливоје, заједно са Петром, Стевом и још неколико партијских активиста — оставши овако усамљени, одсјечени — ништа друго нису могли него да се, све док не настану боље прилике, и даље потуцају по посавским селима, бјегају испред усташких потјера и да се, како могу и умију, сами сналазе и боре.

* Четничка побуна и преврат услиједили су и на Озрену половицом априла 1942. године. Криза устанка била је захватила читаву источну Босну.

X

Од оне вечери кад смо се у шуми код Попова Поља нашли са Радивојем Лукићем прошло је више од мјесец дана. За то вријеме, упркос несмањеном усташко-четничком притиску, прилике су се ипак нешто мало измијениле. Приближавало се љето и — ако ништа друго — боравак је сада био могућ и под ведрим небом: о већ озелењелим луговима поред Гњице, од Криваје па све до њеног ушћа у Саву.

Управо ту — гдје Гњица, провукавши се испод најнижих падина валовитих мајевичких брегова утиче у Саву, гдје ишчезавају брда и настаје плодна семберска равница — простире се село Вршани; а негдје накрај села, у засеоку Новом, недалеко од пута који води према Црњелову, налази се кућа Вује Марковића, једног од неколицине вршанских комуниста.

Био је већ почетак маја .. . А те ноћи, као ријетко кад, задесило се ведро, топло вријеме — видјело се као по дану. Да нас не би ко спазио Сиједи је дуго заобилазио преко неких вртова и вршанских воћњака, а онда нас тек увео у Вујино двориште — пред неку скромну али лијепо окречену кућицу. Није, затим, прошло ни неколико тренутака а Вујо се, спреман, појави на вратима. Очекивао нас је: знао је и раније да ћемо доћи, и одмах нас поведе према некој згради која се, на око двије-три стотине метара, у сјенци омањег шумарка, једва у ноћи назирала.

Иако је вријеме било лијепо, нисмо — због близине сеоских кућа и опасности да нас неко не примијети —- неколико дана тако рећи ни силазили са тавана Вујине штале. Његова домаћица Анђа, снажна и окретна жена, свако јутро је, носећи у једној руци музлицу а дру-

гом придржавајући на глави округлу дрвену кутију у којој се обично носи мито кравама, долазила у шталу и, чим би ступила на врата, бацила би кутију на таван, * а она се задржала око крава. У кутији је обично бивала храна, брижљиво и укусно спремљена као најдражим гостима. Пошто би помузла краве и пажљиво разгледала да нема никога у близини, Анђа би се припела на тава»н, поразговарала мало са Миленом, и често распитивала за Мевлу, која се, нешто раније, била од нас одвојила и смјестила код неких другова у Црњелову.

И Вујо је почесто навраћао, — договарао се о свему што је требало да учинимо. Било је већ крајње вријеме да се нађемо и са Светоликом Госпићем Брком, секретаром бијељинског Среског комитета — који је, у по~сљедње вријеме, пребацујући се амо-тамо по Семберији, исто тако једва успијевао да се одржи — и прва нам је брига била да, уз Вујину помоћ, путем везе, уговоримо с њиме састанак.

Дани су још увијек бивали лијепи а благо прољетне сунце неодољиво је вукло напоље. Тако једном — било је поподне — сједили смо на штали и кроз отворена таванска врата посматрали љепоту прољетног дана, пратили живот и кретње у селу; гледали смо како Вујо, Анђа и њихова кћерка Паја нешто марљиво послују у повртњаку. Наједном, спазих — како све троје застадоше... Са супротне стране из сусједног дворишта изађе неколико људи, прво један, а онда други, трећи. . .

— Четници! — викну ито Ђорђе, који је то такође посматрао, и дограби пушку.

— Тише! Лези, — упозорих га и прилегох на таван, тако да нас не би спазили кроз отворена врата.

Десетак четника, ид^ћи један за другим, примицало се Вујиној кући. Вујо, Анђа *и* Паја стајали су и даље као укопани.

И шта сад да радимо?! Да ли да се извучемо и бјежимо, или да сачекамо и видимо шта четници хоће.

Чекали смо стрпљиво. А Паја и Анђа, — као да су се нешто шалиле, смијале се . . . Четници још мало постајаше а онда се, у гомили, упутише према главном сеоском путу.

Вујо и његови, као да ништа није ни било, наставише рад.

— Види ти њих, молим те! А добро знају шта би им се десило ако би нас почем спазили четници, — одушевљавао се Ђорђо.

Сунце се већ спуштало заласку, па Вујо и његови оставише посао и нестадоше негдје у двориштy. Не потраја дуго и на путељку који од куће води према штали појавише се Вујо и Анђа. Ишли су наизглед безбрижно: Анђа, као и обично, носећи кутију и музлицу поче још издалека да тепа кравама, и, пришавши штали, задржа се у тору око крава, а Вујо, прихвативши кутију, опрезно уђе на врата и пође према мердевинама.

— Како сте; јесте ли живи? — упита он с мердевина.

— Ми јесмо, а како ти оста жив? — добаци Ђорђо.

— А ви се, сигурно, препали. Ништа, болан, — настави Вујо пошто искорачи сасвим на таван и поче да вади храну из кутије. — Жена се, такође, препала. И мени не бјеше драго, али сам одмах видио да се не ради ни о чему озбиљном, да је то тек онако — смуцају се беспослени . . . Ништа сад; хајде једите — н^тоо је равнодушно Вујо.

Ћутали смо све троје и, још под малопријашњим утиском, полако јели. Ћутао је и Вујо, и тек у неко доба, као уз пут, рече:

— Немојте ноћас да се изненадите ... Ја ћу доћи по вас, па . . .

— Јавио се Брко!?

— Да. Јавио се . . . Поручио је да ће се још у току ноћи пребацити до једне шуме, овдје у близини.

— Значи, треба одмах да се спремимо.

— Не. Поћи ћемо пред саму зору, тек толико да прије расвитка стигнемо на одређено мјесто. Јер, ви ћете тамо и преданити; нећете се ноћас враћати и нема потребе да се журимо.

Па и поред тога смо ипак брзо зечерали. Ноћ се све више спуштала и кроз отворена таванска врата пробијали су се посљедњи зраци минулог дана. Пошто поспреми суђе Вујо се диже и полако крену низ мердевине.

— Ето тако, — пред зору ... — додаде он и зачас се изгуби у мраку.

Жамор у селу полако се стишавао; мало-помало па се и сасвим уноћа, а мени сан никако није хтио на очи. С нестрпљењем сам очекивао састанак са Брком, и дуго сам размишљао о томе шта би — у приликама у каквим смо се нашли — требало и могло да се учини. Забрињавало ме је изнад свега то што ни с ким — ни са једним партијским руководством или партизанском јединицом — никакве везе нисмо имали, нити је икаквог изгледа било да ћемо је ускоро имати.

Изгледало ми је да ће ускоро и зора, а Вујо се није појављивао. Тек у неко доба чух како тихо зашкрипаше мердевине и кроз тавански отвор појави се Вујина глава.

— Хеј, јесте ли будни? — јави се он полугласно.

Спремили смо се брзо, сишли одмах низ мердевине и нашли се у прохладној тмини прољетне ноћи. Милену смо једва наговорили да остане, — да сачека док се не вратимо.

Кренули смо . .. Онако ситан и мршав као сјенка Вујо је одмицао напријед — водио нас кроз неке росне травњаке и тек олистале честаре. Послије нешто мало више од пола сата хода нађосмо се у омањој а густој шуми, нечијем забрану, на сјеверној страни Вршана, — према Црњелову.

— Ево нас; стигосмо, — јави се он.

— Стигосмо. А гдје је Борко? — упита одмах Ђорђо.

— Ту је. Наћи ћемо га, — додаде Вујо и крену даље просјеком.

Забраном се разлијевао једва примјетан тајанствен шум. Приближавала се зора. Према договору, као знак распознавања, требало је да неко тихо зазвиждуће мелодију »Митровчанке«. Звиждукао сам ја, иако никаквог смисла за то нисам имао. Зашли смо затим још дубље у шуму, али — нико се није јављао. Почео сам се прибојавати да Брко, можда, није ни дошао, но уто се, на десетак корачаја испред нас, чу иста мелодија, а одмах затим, из неког густиша, искочише двојица љу-

ди и пођоше нам у сусрет. Није их тешко било препознати. Били су то Брко и Јово Кокановић, омладинац комуниста из Црњелова.

Био сам необично узбуђен. Брко — такође. . . Руковали смо се и одмах кренули за Вујом и Јовом. Ишли смо за њима још стотињак метара, зауставили се испод неких дебелих стабала и одмах посједали на крупне чворновате жиле њихова коријења.

— Па гдје си? Откад се нисмо видјели? — поче одмах да запиткује Брко.

Одговарао сам укратко, али он се с мојим одговорима није задовољавао, и ништа ми друго није преостајало него да почнем из почетка: прво, како смо се, при повлачењу из Вукосаваца, растали у Коренити са Семберцима, затим о нашем покушају да се заједно са Посавцима пребацимо на Озрен и, на концу, о боравку у Буковици и Јусуфовој смрти.

При томе — нисмо ни примијећивали како вријеме пролази. На истоку, кроз просјек забрана, указивао се већ крајичак неба озарен пурпурним сјајем: свитало је. Стога се Вујо и Јово — пошто се договорисмо гдје да се увече нађемо — дигоше и кренуше, како би, што раније, стигли својим кућама.

— Да . . . Тако вам је то. Још једно искуство: нешто што се из књига не може научити, — поче Брко пошто Вујо и Јово одоше. — И ја сам се, читаво вријеме, довијао некако по Семберији.'Остали чланови комитета — такође ... Славко Мићановић и сад се задржава око Глоговца и Трнове, а Млађен Јевтић и Драго Тојић у Црњелову. Терор, истина, ни сада не попушта; али чим је наступило љепше и топлије впијеме стање је постало ипак нешто сношљивије и, што је нарочито важно, код људи се, бар како се мени чини, полако враћа вјера у властите снаге. Неке партијске организације, постепено, већ преодолијевају и овом тешком искушењу: полако се срећ^ту, а преостало чланство, у строгој тајности, почиње поново да дјелује. — Четници се, очито, због својих поступака све више дискредитују у очима народа. Невоља је само што смо без веза, што смо, тако рећи, одсјечени од свијета, — не знамо шта се ради ни на

тридесетак километара даљине, а камоли на свјетским фронтовима. Једино ако дођеш до усташких новина и нешто између редака прочиташ ...

— А неки од другова изгибоше, — примијети Ђорђо.

— Јесте. Изгибоше. . . Стога смо и дошли до закључка да је много боље да поново окупимо оно мало људства што се којекуда крије, и формирамо чету.

— Чету!?

— Да. . . Велим, чету. Истина, то још није чета. Свега петнаестак људи . . . Али, мало-помало ., .

— Добро . . . Не разумијем . . . Је ли то само закључак, или . ..?

—- Не. Петнаест наоружаних партизана већ је на окупу у глаговачким шумама.

— Ех, брате . . . одахну Ђорђо.

Јутро је освајало. Врхови дрвља у забрану постајали су све виднији свјетлији. Шума се будила . . . А онда, негдје у даљини, из равнице, изрони сунце: његови зраци пробише се кроз Лиснато грање по коме као бисер засијаше крупне капи росе. Заћутали смо . . . И тек смо послије неколико тренутака, стресајући се због јутарње свјежине, опет наставили разговор. Причао сам Брки о састанку са Радивојем Лукићем, о догађајима који су се око Брчког одиграли и о поступцима и намјерама другова из тога краја.

Брко је понекад одобравао, а понекад неповјерљиво климао главом.

•— Добро. Видјећемо . . . Ех, бар везе да имамо ... — додаде он.

Управо то — везе: како да се повежемо и поново организујемо, како да успоставимо макар какав међусобни додир са још многим друговима који су послије фебруарских догађаја остали одсјечени и препуштени сами себи? — било је оно што нас је највише тиштало и о чему је, у току састанка, било највише говора.

У Семберији је у том погледу било бар нешто учињено. Али, —- Мајевица! И раније, док сам био болестан, стално су ми били на уму Вукосавци, Мачковац, Јабланица: питао сам се да ли је тамо још неко од комуниста остао у животу и шта ли се сада у том крају

збива. То ме је интересовало и отуд што је Мајевица, у ствари, готово на пола пута до Бирча; а на Бирчу — претпостављао сам — треба да се налази макар неко из Главног штаба или Покрајинског комитета. Стога, без двоумљења, предложих дт^говима да одмах кренем горе.

—• Ти? Горе! — зачуди се Брко.

— Да.

— Па још се ниси ни опоравио; видиш какав си?

— Ако сам; могу.

— Можеш . . . Уосталом . . . размисли. Јер ... није то тек тако ... — упозори Брко.

— Знам . .. Четници ... Па не могу ни они затворити све стазе и богазе. Некако ћемо се провући, — умијеша се Ђорђо.

— Зар и ти?

— Разумије се.

— Добро, другови. Крените. . . Само, добро отворите очи, — сложи се на концу Брко.

У шуми је бивало све спарније: мирисало је на влагу и трулу маховину, а сунце је већ одавно превалило подне. Сан је неодољиво наваљивао, али — нико није мислио да спава. Разговор се настављао. И тако, — читав дан . . .

Напокон се и вече приближи. Вријеме је било да се спремимо и пођемо на уговорено мјесто гдје ћемо се наћи са Вујом и Јовом.

Пошто утаначисмо још неке појединости у вези с нашим путем на Мајевицу, и пословима које је требало да Брко обави у Семберији, кренусмо лагано просјеком. Тамни вео помрчине развлачио се већ над забраном, спуштао и згушњавао све док се, на концу, није сасвим смрачило. Изашли смо накрај шуме и застали на неком богазу.

— Да ли су већ стигли? — упита Брко.

Нисам стигао ни да одговорим, кад — чух како неко, у близини, удари три пута дланом о длан. Одговорили смо истим знаком, и пред нама се, ускоро, појавише двије тамне прилике. Били су то Вујо и Јово.

— Гдје сте? Ми вае чекамо, — јави се Вујо идући нам у сусрет.

Поздравили смо се на брзину. Први је, с Јовом, кренуо Брко.

— Е, па тако, другови. Срећан вам пут! Јавите се одмах чим се вратите. Ја ћу се као што смо се договорили опет спуштати у Семберију, — рече он на растанку и изгуби се иза забрана.

XI

Вријеме се нагло промијенило, — отпочеле су, изненада, плахе прољетне кише. По читав дан над равницом су се ваљали густи, сиви облаци; лило је као из кабла. Потоци су брзо надошли и баруштине се излиле. По таквом времену тешко је путовати и дању, а поготову ноћу. Али смо се ми ипак спремали; требало је да кренемо што прије.

И тако, једног јутра — одмах послије састанка са Брком — осванусмо код куће Алексе Костића, такође члана вршанске партијске организације. Према ранијем договору требало је да нас Алекса, одмах сљедеће вечери, преведе до Доње Буковице, Микановића кући, а даље — даље је Ђорђо познавао крај и путеве по њему, и на себе примао улогу водича.

Костићи су жустри и окретни људи. Један од двојице браће, Ђоко, налазио се још од почетка у Одреду, а Алекса, због тога што је био инвалид, није могао далеко од Вршана. Али у селу, — није било задатка кога се он не би прихватио. Пребацити некога тајно чамцем преко Гњице или Саве, успоставити неку везу и слично, то су обично били Алексини послови. Па и физички недостаци као да му у томе нису много сметали. Већ четрдесетих година, средњег раста, мршав, али су му кретње још увијек биле живе и енергичне као у младића. У његовом држању, у чему ли, било је нешто што ме много подсјећало на Деву из Веселиновићевог »Хајдука Станка«.

Па и те ноћи, у одређено вријеме, Алекса је дошао на Вујину шталу и превео нас својој кући. Још много прије зоре, тихо и опрезно, смјестили смо се у некој

мрачној просторији, и тек кад је свануло могао сам да разазнам гдје смо: приземна зградица са два одјељења, празна, без икаквог намјештаја, подигнута мало по страни, на голој ливади, изграђена вјероватно по жељи старог Костића да му се, уколико дође до диобе међу синовима, нађе при руци. Около није било других зграда, изузев обора, у коме се мешкољило и скичало неколико свиња.

Путничка нервоза није ми давала мира и већ сам од раног јутра стајао поред прозора и кроз мутна прљава стакла посматрао околицу. Напољу је непрекидно пљуштало; ливадом се бјеласало мноштво барица. Мало подаље дизао се из димњака Костића куће прамен дима и губио под тамним небеским сводом. Управо с те стране, из њиховог двориштa, појави се уто неки човјек. На глави је имао капуљачу од џака и у први мах нисам могао да га препознам. Тек кад приђе ближе, по гегању и нахрамљивању, препознадох Алексу. Носио је нешто у рукама, ваљда храну свињама, па прво сврати обору; нешто је тамо псовао, викао, а онда, ускоро спазих га како, разгледајући около, мину поред прозора и ступи у кућицу.

— Ех, бога јој материна и овој киши! — гунђао је он улазећи на врата.

— Пада много, а? — упитах га тек онако.

— Ама није да пада, него лије, — додаде Алекса. — А ви навалили да идете, па да идете.

— Шта можемо. Тако је одлучено.

— Одлучено. Није одлучено по овом кијамету Да идете. Што не причекате ... Ни дању се не може, а поготову ноћу. Видјели сте . . . помрчина ко у рогу.

— Па нека. Бар је сигурније; нико нас неће видјети — умијеша се Ђорђо и диже из угла гдје је до малоприје сједио.

— Хм. Сигурније. . . Добро. А дању? Гдје ћеш дању . . .?

Ђорђо заћута; није знао шта да каже на ову Алексну примједбу, па тек касније додаде:

— Хајдемо макар до Микановића у Букваре и тамо ћемо причекати док се мало разведри.

— А што до Микановића? Зар није боље, ако већ треба чекати, сачекати овдје. Као да немате гдје. Ево код мене, па Пере Торојлића, онда код Вује и његовог брата Марка, све су то чланови Партије — ту нема шале. А да и не говорим о толиким симпатизерима. Ех, Нови је ово, друже, кула ... — говорио је Алекса мотрећи нас живо. Једног ока није имао, али је другим гледао тако оштро и проницљиво, чинило се да продире у душу човјека.

— Знам. Све је то тако. Али, ипак . . .

— Добро, — у реду, другови. Не говорим ја ово ради себе. Кад бих затворио и ово друго некако ћу до Буковице прећи. Само, чини ми се да је то неразумно — додаде он, па се, истуривши болесну ногу мало у страну и одупирући се на штап, спусти на трупац поред зида.

Шарајући нешто штапом по земљаном поду Алекса је сједио ћутке. Све ово што је рекао било је на своме мјесту; али и поред тога ни ја ни Ђорђо нисмо били вољни да мијењамо одлуку. Стојећи још увијек поред прозора ја сам и даље размишљао о путу. Знао сам да се.у близини, код вршанске цркве, налази мања домобранска посада, па упитах Алексу куда бисмо могли да заобиђемо, и гдје би било најзгодније да се пребацимо преко цесте.

— То није тешко . . . Домобрани, истина, патролирају цестом. Али, кад сте већ тако навалили, онда ја идем да се мало распитам. Вас ће, мало касније, обићи моја сестра Сара. Само сједите и не водите бриге, — рече на крају он, диже се полако и изађе.

Киша је и даље лила. Једноличност кишног и магловитог дана као да је и на нас утицала. Ћутали смо и дријемали. И не знам колико је прошло времена од Алексина одласка кад нас прену неки женски глас у близини; неко је довикивао свињама у обору, а ускоро иза тога спазих кроз прозор снажну и окретну дјевојку; прилазила је опрезно, — пред прагом мало застаде, а онда уђе на врата. Знали смо да је то Алексина сестра и да ради нас долази.

Сара се није дуго задржавала. Док нас је нудила јелом стидљиво је проговорила неколико ријечи; исти-

на, с Миленом је нешто мало ћућорила и ускоро изашла. Ова честита и смиона дјевојка одмах је, на први поглед, остављала веома пријатан утисак. Дигао сам се и стао поред прозора; посматрао сам је како сигурним и еластичним кретњама прескаче барице, брзо пређе ливаду и ускоро је нестаде негдје у двориштy. Тек што сам њу изгубио из вида, спазих Алексу како нам се приближава журним копацима. »Откуд сад Алекса? Мора да се нешто десило«, — сину ми мисао. Рекох то и Ђорђи. И док се Алекса примицао ми смо ловили сваки његов покрет, настојали да му с лица прочитамо о чему се ради.

— Ви ко велите, откуд Алекса сад . . ? Ништа се не брините; све је у реду — предухитри нас он одмах с врата.

— Таман посла! Ништа се не брините . . . А кућа као добош насред ливаде и баш бисмо се добро провели ако би однекуд наишли четници, — рече Ђорђо.

— Ех, четници . . . Свуда они вршљају. Али, коме би на ум пало да и овдје завири?

— Па шта је онда .. ? Баш си вјештац, — рече опет Ђорђо.

— Кажем ти — ништа се не секирај. Чућеш, — рече Алекса и спусти се на трупац на коме је и раније сједио. — Неће, ваљда, бити лоше да вас и о овоме обавијестим, да упитам за савјет, — поче он намјештајући ногу. — Ево о чему се ради. Јутрос, кад сам одавде изашао, пођем у село и, одмах иза моје куће, сретнем неког човјека. Сав покисао, каљав, — носи неку врећицу преко рамена. Видим — непознат . . . Питам ја њега шта тражи и куда иде. Кад, вели он мени да је с Мајевице, из Лопара, да је погорјелац — усташе му све попалиле — те да сада хода по селима и сакупља жито, добровољни прилог. Погледам га ја боље: очи му ко на зејтину, никако их ухватити не можеш; сумњиво мени и одмах помислих: »Не ради се овдје о прилозима, житу, — друго нешто мора да је посриједи. Шпијун неки, сигурно«. Не хтједнем га пропустити . . . Позовем га својој кући да му и ја, ко бајаги, даднем жита. Велим у

себи: »Нећеш ти. . . тек онако; пропитаћу ја тебе мало боље и сазнати ко си«. Пође он. Прво га понудим . . .

— Па гдје је сад? — прекиде га нестрпљиво Ђорђо.

— Ено га, кажем вам, у мојој кући; руча.

-— Ко ли је то; како изгледа? — заинтересова се и Милена.

— Како да ти кажем . . . још млад, понизак, лијепо развијен* нека капутина на њему, кожна капа на глави. Да. Питао сам га и то да ли је познавао Ирца или Шпанца. Рече ми да их је познавао. Припитам га, онако ко узгред, шта је он био — четник или партизан; но он одговор вјешто изврда и ништа не рече. А кад га, на крају, упитах да ли је познавао некога од вас, погледа ме некако чудно, слеже раменима и промрси: »Јесам, познавао сам их«. '

— Велиш . . . шпијун. Зашто. . . Могао би то бити и неки наш човјек ...

— А јок. Не могу ја вјеровати свакоме. Шта ја знам . ..

— Добро. Немој му одмах ни вјеровати; не мораш му ништа говорити о нама, али . . . Требало би још видјети; покушај . . . Може бити да је, ипак, неки симпатизер, па би, онако у разговору, могао казати доста којечега што не знамо, — што ће нас интересовати.

Алекса на то ништа не примијети. Ћутао је неко вријеме вртећи штап међу длановима, а онда се придиже и рече:

— Знате шта. Ево како ћемо направити. Ја ћу њега повести да му, тобоже, покажем пут. Навешћу га овуда, испред прозора. Ви гледајте. Ако би се, заиста, десило тако па да то буде неки наш, поуздан човјек — ви ћете га сигурно знати — онда покуцајте у прозор. То ће значити да му се можемо повјерити и ја ћу га свратити унутра. А ако не буде тако, ви се само склоните, а ја шта направим с њиме. Јел' тако . . ?

— Добро, у реду.

Алекса изиђе. Тек што је он мало одмакао, дигли смо се и стали поред прозора; нестрпљиво смо очекивали загонетног путника. Збиља, Алекса се ускоро појави; прво он, а одмах иза њега угледали смо неког човјека.

Још је био далеко и нико га није могао препознати. Нестрпљење је расло. Но, путник се, уморним, тромим корацима, примицао све ближе и ближе, — стигао је већ надомак куће.

— Дојчин! — викну наједанпут Милена и нехотично пође према вратима.

— Чекај! Је ли могуће!?

Алекса је управо пролазио испред прозора. Није више било сумње, -— иза њега је ишао Дојчин Лукић, један од мајевичких комуниста. Закуцао сам журно по стаклима; рука ми је подрхтавала .. .

Примијетивши куцање, Алекса нагло застаде. И Дојчин, такође . . . Није ништа чуо, није схватио о чему се ради, али застаде; подозривим погледом загледа се у свога наметљивог пратиоца. Наста објашњавање . . . Шта говоре — није се могло разбрати, али се јасно видјело како се нешто надмудрују, убјеђују. На концу Дојчин попусти и крену према вратима.

Стајао сам и чекао, — треперио од узбуђења. Обузимала ме радост што ћу видјети друга, а опет, у исто вријеме, и страх од рђавих вијести које би, евентуално, од њега могао чути. Врата се уто отворише; први уђе Алекса, а одмах иза њега појави се Дојчин; крочи он преко прага, и — стаде запањен.

— Аааа! — оте му се полугласан узвик, врећица му спаде с рамена и човјек једва дође себи и ступи напријед.

Док смо се ми поздрављали, руковали, Алекса је стајао мало по страни и гледао шта се збива.

— Кажем ли ја вама, а! — викну он славодобитно.

— Ето видиш . . . Ко би то рекао . . . Нађох вас тамо гдје сам се најмање надао, — једва проговори Дојчин.

— Шпијун, је ли.. ? — смијао се Ђорђо.

— Шпијун, дабоме. Само наш, а не њихов. Па зар ја нисам имао право, — бранио се Алекса.

— Е јеси, вала. . . Прикачио си се ко чичак, — добаци му на то Дојчин. — И чим га видјех: префарбано војничко одијело, цокуле, кожна капа на глави, и шта сам друго могао помислити него да сам ударио на шпијуна — неку четничку потркушу. Али, ко велим: варакаћемо се . . . Једнога се не бојим. Тако и овдје стигосмо.

А онда, каже: »Хајдемо унутра«. И што . . . што ћу му унутра! Зар сам могао и помислити на вас? Кад, ево, — добро је ...

— Ударила вила на Алила, а? — шалио се и даље Ђорђо.

Не обзирући се на Ђорђина задиркивања и смјешкајући се добродушно Алекса полако сједе на свој трупац. И Дојчин, такође, не чекајући понуде, привуче врећицу и спусти се земљи.

— Па откуда, откуда ти овдје? — почесмо одмах да запиткујемо. Питали смо га час за ово, час за оно, и Дојчин је једва стизао да свима одговори.

— Послије повлачења наших снага — казивао је он — четници су подигли праву хајку на комунисте. За смрт Србе Глигоровића, Томислава Рамњака, Илије Мијатовића и осталих, свакако већ знате. Цвијан, Живан и Драгутин Цвијетиновићи и Панто Марковић успјели су на вријеме да се склоне. Мене, Ђоку Симикића и Насту Митрића, преварише. Похватали су нас, злостављали. . . Ђоку су толико претукли, измрцварили, да је од убоја и умро. И Насту су, такође, тукли. И не само њега. . . Побили су и неке симпатизере. Тадију Марића из Прибоја на звјерски су начин уморили. Ја сам се, некао, извукао. Ваљда зато што нису знали да сам комуниста, а и зато, вјероватно, што су моји, Лукићи, у неком даљем сродству са фамилијом војводе Керовића.

— Да, да. На то се свео њихов устанак, борба — умијеша се Алекса у разговор, дш&е се, приђе прозору и мало разгледа, па се поново врати и сједе на своје мјесто.

— Па ево како ти је код нас касније било, — причао је даље Дојчин. — Послије оних догађаја на Вукосавцима домобрани су поново заузели Површнице и загосподарили цестом Брчко—Тузла. Четници — мислим на оно што је међу њима остало поштених али необавијештених и заведених сељака — и не схватајући шта се то све збива, нерадо су пуштали већ ослобођену територију, хтјели су и да се боре, па су, у почетку, вршили притисак на старјешине. Тако се десило да су они, јед-

ном приликом, напали домобране на Површницама, па и усташе у Челићу.

— Кад је то било? — прекидох Дојчина питањем; јер, слушајући га, сјетих се оних дана проведених у пустој кући у Поточарима; сјетих се како смо онда, слушајући пуцњаву, нагађали гдје је то и због чега.

— Чини ми се. . . првих дана марта — одговори он.

— Па . . ?

— Ништа. Било је, истина, само доста ларме и пуцњаве, — настави Дојчин. — А шта би друго и могло да буде кад старјешине друкчије мисле. Ја; није се баш на томе свршило. Двадесетак дана послије тога, крајем марта, јаке домобранске снаге избише на Мајевицу. Војводе и његове војске, тако рећи, нигдје . . . Разбјежаше се . . . Домобрани, несметано, прокрстарише Мајевицом, оставише своје посаде на цести Тузла—Брчко; главнина се врати, а четници, као да ништа није ни било, опет наставише да вршљају по нашим селима. Сад се, ето, говори и о некаквом споразуму.. .

Дојчин наједанпут заћута, ослушну, и загледа се у Алексу. Збиља, негдје близу чуо се нечији глас. Алекса се диже и погледа кроз прозор.

— Ништа; не бојте се. Мој стари; рекох му ја да мало припази, па сада, тобоже, обилази свиње — рече Алекса и безбрижно сједе.

— А нас комуниста — продужи опет Дојчин — од онакве организације остало је само десетак: одсјечених, разбијених, тако да је сваки појединац морао да се довија онако како може и умије. Али, ето, ипак смо се снашли — средили смо се мало и сада не сједимо скрштених руку. Прије свега, требало је с неким везу ухватити. Само, — с ким, како . . ? Покушали смо са Шековићима . . . На тај пут пошли су Тешо Тешић и Војо Јанковић. Нису успјели . . . Негдје на Јелици упали су у шаке четницима. Куда сад . . ? Веза се ухватити мора! Онда смо надошли на то да је лакше спуштати се у Семберију; знали смо да се овамо негдје налази неко од чланова Окружног комитета. Јест', налази се. .. само на ком мјесту, — како га пронаћи? Дуго смо због тога лупали главу, а онда почнем да контам овако: зашто ја

не бих отишао у четнички штаб — свакако и јесам погор1елац, усташе су ми све спалиле — па да покушам не би ли добио дозволу за одлазак у Семберију ради, тобожњег, сакупљања добровољних прилога у храни и новцу. А онда ... од села до села. Збиља, одем ти ја, обећам једном четнику у штабу да ћу и њему нешто од тога дати, те добијем пропусницу. Пођем . . . И, ево, већ четврти дан лутам по овој каљавој равници. Већ сам био почео губити наду да ћу ма шта постићи. Јер, како ћеш? Могу ли питати отворено? Не могу. Нити ја коме вјерујем — нити мени ко. Ал', ето, срећа ме ипак послужила.

— Богами, брате, »ошацов'о« тебе Алекса — задиркивао је Ђорђо.

— Мани га се .. ! Још и сад од њега зазирем, — одврати весело Дојчин.

Алекса на то ништа не рече, само што се смјешкао и поигравао својим штапом. Дојчин, очигледно уморан, помаче се мало устрану и ослони леђима на зид. Али, мене је још много којешта нтересовало, нарочито њихов покушај да се пробију до Бирча, па упитах Дојчина шта је, на концу, било с Тешом и Војом.

— Остали су у четницима, — одговори он.

— У четницима! — Зар и они?

— Остали су. . . Четници, срећом, нису знали да су они чланови Партије, и нису их побили. Али, страховит су притисак на њих вршили . . .

— Па што нису бјежали?

— Куда . . ? Могли би само да се негдје скривају. А какве је користи од тога?

— А у чему је корист ако су тамо?

— Не . . . Хтјели су то они. Убрзо су се повезали с нама. Али, ми смо били мишљења да је много боље и паметније ако њих двојица, привидно, остану у четницима, јер ће, радећи по нашим упутствима, моћи далеко више да учине него да се негдје скривају. Поготову што се тиче обавјештења, веза ...

— Можда људи имају право, — примијети Алекса.

Разговор са Дојчином отеже се све до неко доба . . . Најзад сам сазнао макар нешто и о Мајевици. Али, и поред тога, од намјере да што прије кренемо горе, и даље нисам одустајао. Стога — пошто сам га укратко упознао с приликама у Семберији — рекох Дојчину како се и ми управо спремамо да кренемо на Мајевцу, и да нас је он предухитрио и случајно овдје срео.

— Можемо заједно, — додаде он.

— А не! — успротиви се Алекса. — Ви ћете ноћу, тајно. А он је дошао јавно: свијет га је видио, и тако треба и да се врати.

— Сад, — како год хоћете. Главно је да смо се нашли и везу успоставили, — сложио се Дојчин.

Требало је, збиља, о свему водити рачуна. Ова нам је веза злата вриједила, и није се смјело дозволити да четници ма шта посумњају. Због тога нисам ни задржавао Дојчина и само му, на крају, још једном напоменух да је пробијање до Бирча, заправо повезивање са Главним штабом или Покрајинеким комитетом један од наших главних задатака, и да је нужно да комунисти на Мајевици још више на томе пораде.

— Добро. Покушаћемо поново: једном, д^/ги пут, и морамо успјети.

— У реду, другови. Требало би већ да Дојчин изађе, — пожуривао је Алекса. — Јер, као што рекох, њега су у селу већ запазили: може се још догодити да га неко прати, и . ..

—т А ако ћете ви, заиста, ускоро на Мајевицу, онда нема потребе ни да се задржавам; најбоље је да одмах кренем. Па и о томе, о путу на Бирач, можемо и горе да разговарамо, — упаде Дојчин у ријеч Алекси и прихвати своју врећицу.

Алекса се већ био дигао; диже се и Дојчин и, пошто још мало поразговарасмо о неким појединостима, у првом реду о томе како се могу заобићи четничке засједе и неопажено стићи на Мајевицу, Дојчин се поздрави и крену:

— Довиђења! Имаћу шта рећи друговима! — понови он при одласку.

Врата се пред нама полако затворише: тихо зашкрипа кључаница. Дуго смо још стајали поред прозора и гледали за Дојчином, све док се није изгубио иза покислих новљанских живица.

— Алал му вјера! Силан је! И све се то полако, као воде, слива, надолази. Јел'де? — одушевљавао се Ђорђо.

XII

Ливаде су дремљиво ћутале; под ногама се повијала росна, тек поодрасла трава. Киша истом што је била престала и све је одисало свјежином и влагом, а ту и тамо, у разорицама, под слабим свјетлом звјезданог неба, бљеснула би по која још неисушена барица. Журили смо. Напријед, као водич, грабио је Ђорђо, и то све неким пречацима. Као вук је презао од сваког шума и покрета. И тако прву, па ево готово и другу ноћ. — Почело је већ било и да свиће. Сумрак се све више разређивао, звијезде блиједјеле, гаснуле. Испред нас, у долини, назирале су се куће села Доњег Тутњевца.

Тутњевац сам донекле познавао, доста сам пута кроз њега прошао, али, свеједно, ваљда зато што смо долазили ноћу, странпутицама, тога јутра нисам могао да се снађем све док нисам опазио у близини, на некој узвисици, нејасне контуре тутњевачке цркве. Ту негдје, у долини, недалеко од цркве, требало је да буде и кућа Ђоке Спасојевића, нашег познаника и доброг симпатизера; ту, код њега, требало је прије свануће да се смјестимо, одморимо и преданимо, па чим падне ноћ пут наставимо.

Близу смо . .. Још само мало и ево нас Ђокиној кући. Прошуњали смо се неким запуштеним њиверком, прешли ограду и нашли се у повећем шљивику. Ђорђо застаде. Пред нама, у полумраку, кроз густо грање воћњака, бјеласали су се зидови осредње сеоске куће и назирале још неке зградице.

— Чекајте ви овдје, а ја одох да пробудим домаћина, — рече он и изгуби се у шљивику.

Ослоњена на ограду стајала је Милена, блиједа, — очигледно преморена, неиспавана. Стајао сам и ја и, такође заокупљен умором, чекао: у ушима је зујало; жеђало се.

Нисмо дуго чекали. Ускоро, између олисталих шљивових стабала, појави се Ђорђо. А иза њега ишао је човјек тридесетих година, средњег раста, али снажан, космат и црн, са опанцима на босим ногама и копораном пребаченим преко рамена. Тек кад се приближио, препознадох Ђоку. Видјело се одмах да је изненађен и узбуђен; тихо се с нама поздрави и журно крену према некој згради у другом крају шљивика.

— Опет нека штала. Колико сам их само у ово неколико мјесеци обишао и упознао и, богами, ако овако наставим, почећу да мучем као крава, — шалио се Ђорђо улазећи на врата.

— Тише, тише само, — упозори га Ђоко и закорачи у мрачни угао штале, припе се на јасле и показа нам отвор кроз који се може на таван попети, а онда се окрену и зачас га нестаде. Брзо смо се попели на таван и, жељни одмора, одмах полегли по тврдим и рапавим даскама покривеним дебелим слојем трине и таванске прашине. Сан је неодољиво притискао. Али се уто и Ђоко врати; брзо се испе на таван и сједе поред нас.

— Е, брате, ко би вам се надао. Нисам вјеровао ни да сте живи, кад ето, — ко да из з^мље никосте. А овдје — ех . . . Морао сам изаћи да мало разгледам; бојим се. да нас није ко видио, јер, и на мене пазе, због Милоша, а ето ту, у Малешевцима, тако рећи у комшилуку, штаб је Ђуре Бижића, па је и наше село пуно четника.

— А чујеш ли шта за Милоша? — припиткивао је Ђорђо.

— Ништа; ево већ два мјесеца.

Ниско, паучином искићено поткровље постајало је све видљивије; између црепљика ускоро се почеше пробијати зраци свјетла, раздањивало се, а Ђорђо, пошто је и сам био родом из Тутњевца и познавао људе и прилике у селу, запиткивао је Ђоку сад ово, сад оно. Нисам могао више да изржим и поново се испружих по грубим прашњавим даскама.

— Ех, друже, како ћеш тако . . . Па бар сијена да има. Шта ћеш, бјеше опака зима, па се и посљедња сламка истроши. Ал', ништа, донијећу ја вама неку хаљинку из куће, -— рече Ђоко, диже се и полако сиђе с тавана.

Послије двадесетак минута он се поново врати с нешто хране, ћебетом и јастуком. Попевши се на јасле додаде нам кроз отвор ствари и тихо добаци:

— Немојте се ништа узрујавати ако, почем, у близини чујете неку галаму или спазите четнике. Као што видите, штала је близу пута и они сваки час поред ње пролазе.

Ђоко одмах изађе и тек што је за собом врата затворио скљоках се, у полусну, на ћебе које је Милена већ била разастрла. Ђорђо је још стајао и кроз рупицу на крову нешто посматрао. Чини ми се да сам тек био заспао, кад, негдје у близини, чух неке гласове; тргох се и скочих, али се Ђорђо окрену и стави прст на уста, што је било знак да се притајимо, ћутимо. Гласови и бат корака чуше се поред саме штале, промакоше и почеше да се удаљују. Тек тада ми Ђорђо даде руком знак да приђем. Пришао сам и погледао. Збиља, сеоским колским путем, који је пролазио поред саме штале, весело ћаскајући, одмицала је гомила четника.

— Е, ово ти је, што се оно каже, ко на гујиној рупи, — рече Ђорђо па се и он окрену и сједе.

Слегао сам равнодушно раменима и одмах се спустио на своје мјесто. Збиља, Тутњевац је личио на неки четнички логор, •— ту је била главнина Бижићевих четника. Али се и поред тога нисам много бринуо, јер, Ђоко је заиста био добар и поуздан човјек, крвно везан за наш Покрет. Његов брат Милош међу првима је ступио у партизане, учествовао у борбама на Вукосавцима, а затим се, заједно са Одредом повукао на Бирач. Па и Ђокином раду и залагању није се имало шта пригоморити. Због тога сам се осјећао доста сигурним и легао сам да спавам.

Послије пробдјевене ноћи и дуготрајног хода сан нас је брзо савладао. Не знам колико сам дуго спавао, кад, кроз сан, чух опет неки шум — неки шапат и бат

ногу. Скочих нагло, и . . . прво што спазих била је шубара, кокарда! Испред мене, на метар-два даљине, провучен горњим дијелом тијела кроз тавански отвор, стајао је четник. Пиштољ ми је, однекуд, већ био у рукама . . . требало је још мало па да окинем.

— Чекај. Не буди луд, — чу се пригушен глас, и, у истом се часу, поред четника, кроз отвор помоли и црнпураста Ђокина глава.

Рука ми клону, а с очију као да ми се полагано свуче нека копрена; једва дођох себи. Пред нама, заједно са Ђоком, стајао је наш друг — комуниста Кићо Михајловић, човјек кога смо и раније познавали, за кога нам је Радивоје причао да је по директиви у четницима, али, да ћемо се ту и на такав начин срести, то нико од нас није претпостављао.

— Ааа, људи, кад не погибох, — мало касније, усиљено се смијешећи додаде Кићо, па, одахнувши, искорачи на таван и сједе.

— С тако лудом главом није чудо ако и погинеш, — срдито примијети Ђорђо, па и он одложи оружје.

Неколико тренутака ћутали смо без поздрава и гледали један у другога. Кићо је био блијед; на његовом мршавом, иначе енергичном лицу, оцртавали су се умор и забринутост.

— Е, брате, умал' се зло не направи, — једва у неко доба прозбори и Ђоко.

— Зло, дабоме. А што нам то ниси раније јавио?

— Како ћу? Ваља уграбити прилику кад нико не гледа... Једва некако, кад ето...

— Ништа сад . . . добро је.

— Стварно, могло је свашта да буде. Четник, и шта има ту. . . — сагласи се Кићо, стресајући нехотично трину са својих панталона.

На ове Кићине ријечи нико ништа не рече; поново завлада мучна тишина.

— Није, ваљда, нека хића? — на концу, сада много мирније, упита Ђорђо.

— Није то. Случајно . . . Наиђох кроз Тутњевац, свратих код Ђоке, и он ми рече да сте ту. Би ми драго, нисам знао ни да сте живи, па ко велим хајде да их

видим и мало поразговарам, — рече Кићо, подиже главу, значајно нас погледа и додаде: — ви сигурно знате, чули сте ваљда, откуд ја под кокардом — међу четницима.

— Да; чули смо. Причао нам је Радивоје.

— Је ли . . .? Е, то ми је драго. Али шта радимо и како, — то сигурно не знате. Дабоме. Па, ето, управо о томе, хтио сам с вама да проговорим неколико ријечи. Јер, право да вам кажем, како год промислим, чини ми се да добро радим, и партијски задатак је то, ал', опет, свеједно, кокарда, проклета, пече као жеравица.

Очигледно узбуђен Кићо наједном заћута и загледа се некуда у страну. Ова његова изненадна посјета све нас је расанила; сједили смо и чекали шта ће нам он даље рећи. Дан је при том одмицао; на тавану је бивало све топлије, — гушила је спарина.

— Вала, довољно је само да видим кокарду па да ми се одмах смркне пред очима. Ал' нека . . . хајде да чујемо шта сте ви то тамо до сада паметно учинили, — мало иронично примијети Ђорђо.

— Све ћу вам рећи, само, хтио бих да почнем нешто израније, да вам објасним неке ствари, иако вам је, као што рекосте, Радивоје штошта причао, -^-'поче поново Кићо, дохвати неку сламку сијена и узе да је чупка међу прстима. — Ви знате, настави он, како смо се на оном састанку у Попову Пољу договорили: да се иде на Озрен, а на терену да остану само мјештани, људи који имају јака познанства и породичне везе, управо они који имају највише изгледа да ће се моћи снаћи и одржати, те поред тога, бар колико-толико, и политички дјеловати. Тако је поред Богића и Радивоја остало и нас неколицина комуниста-мјештана: ја, Симо Томић и Гојко Лукић. Неко вријеме врдали смо тамо-амо, ал' дај се одржи. Зима. Народ престрашен и деморалисан. А четници стално на трагу. И све хајде-де док се и међу нама не нађе издајник. Симо! У почетку нико ништа није примјећивао, а онда, од неко доба, видим ја, издваја се он нешто, ћути, поготову кад се сазнаде да је Радивоја и Богића одвео Никола Хајдук. Једном, поче он нама да говори како су, тобоже, Радивоје и Богић свјесно прешли четницима, па кад је тако,

вели, зашто да се и ми патимо и у торби главу носимо,. што да то чинимо кад је и онако све ђаво понио. У први мах нисам томе придавао никакве важности, држао сам да то он тек онако — деморалисао се мало — кад, ускоро, чујемо ми: четници нашли и однијели све оно оружје што је он саксио. Би нам одмах јасно: издао Симо! Јер, како би га др^кчије пронашли; једини је он за њ знао. Нисмо знали шта да радимо; и, једнога дана, прије него> што смо се снашли, и нас четници изненадише — преварише. Није се имало куда. . .

— И тако се ви нађосте код Маркановића. А према оном што нам је причао Радивоје, тај се није истицаонеком нарочитом активношћу ... — прекиде Ђорђо у ријечи Кићу.

— Да. Маркановић . . . Ал' не заборавите да су се ту, у близини, налазили и Марић и Медунић. Сваки је једва чекао да нам се крви напије. Нађосмо се у необраном грожђу; глава нам је о концу висила. Срећом се уто вратише Богић и Радивоје. Ухватимо везу и договоримо се онако како вам је Радивоје причао.

— Јест. Причао нам је. Само, том приликом он је нама изнио читав један план. Наиме, причао нам је како ћете ви тамо, поред политичког дјеловања, користећи сенепријатељством и мржњом који постоје међу четничким старјешинама, покушати да неке од њих ликвидирате и . . . шта ти ја знам, — поново упаде Ђорђо.

— Тачно . . . Шта ћеш, мора се . . . Рат је. А и они средстава не бирају. Само, не знам, да ли сте ви ових дана имали неки извјештај с нашег терена? Нисте. Е, онда чујте, — настави Кићо. — Сад вам рекох да се, поред Маркановића, у томе крају налазио и Милан Марић са својим батаљоном. Међутим, да ли због Маркановићевог колебљивог држања, или због тога што је Леко хтио да се курталише сељака-команданата, сједини он оба та батаљона и у Ражљево, на мјесто Богдана, дође Ацо Медунић. Ту се ускоро нађоше Ратко Дојчиновић и Љубо Петровић, па онда неки Миодраг Сарајлија и други. Али, свак' за себе; сви су хтјели да буду команданти. На једној страни Медунић, Дојчиновић и Петровић, а на другој Сарајлија са својим

људима. Као сб и око. Нарочито Сарајлија . . . Ацу и Ратка очима није могао видјети. Често је говорио како то нису никакви војници-официри, него резервисти, чаршинлије-ћифте.

— А ко је тај Сарајлија?

— Ђаво ће га знати . .. Нико посигурно не зна ко је он и шта је, и откуд се нашао овдје. Кажу да је активни наредник, родом однекле од Сарајева, одакле ли, због чега се, ваљда, и прозвао Сарајлијом. Знам само да је дошао из Србије, јер се често разметао причама како је, тобоже, у Мачви, за вријеме њемачке офанзиве, скакао на непријатељске тенкове. Са собом је довео још десетак људи, међу којима и неког Чаругу, човјека заиста храброг и веома одважног. Иначе, Сарајлија, — то ти је ђилкош, страшна пијаница и женскарош, задрти четник, шовиниста, — по свему наш крвни непријатељ.

— Добро . . . А сад даље, — даље шта је било?

— Да. — Ето, управо то, ту њихову међусобну нетрпељивост и сукобе хтјели смо да искористимо. Кажем: хтјели смо. . . али како? Дај се снађи! Нарочито у почетку. Не знаш с ким би ријеч проговорио. — Додуше, и међу тим четничким олошем може да се нађе по неки добар човјек. Такви се обично држе мало по страни, не иетичу се, али се ипак запажају; с таквима се, кад их упознаш, некако може. Па хајде, макар с ким ... — Што се нас тиче, ми смо, опет, остали исти; наиме, у своме понашању сачували смо ону партизанима својствену несебичност и дружељубље. А и кукавице нисмо били. И, изгледа, управо због тога, због таквог држања, људи су нам почели прилазити, те је тако, малопомало, наш углед све више растао. Ваљда због тога и Медунић је почео да нас боље прибира и чешће призива.

Баш у то вријеме — Медунић и Сарајлија су почели још јаче да реже један на другог. Сваког часа је могло да плане. И, збиља, једног дана, било је то половином априла, сазове Медунић збор батаљона. Ми смо већ знали о чему се ради и спремали смо се да искористимо прилику.

Батаљон се постројавао на мераји, пред ражљевачком школом. Вријеме веома мутно, магловито. Кога год погледаш био је некако мрк, накострјешен; људи, ваљда, као да су нешто предосјећали. На лијевом крилу стајао је Сарајлија са Чаругом и оно десетак својих људи, а ја са Гојком и осталима, тако се некако десило, нашао сам се на десном крилу. Стојимо, чекамо. Уто из школе изађоше Медунић, Петровић и Дојчиновић — штаб Батаљона. Прилазили су достојанствено и пошто приђоше на неколико корака Медунић командова »мирно«. Тишина. Дојчиновић се издвоји, приђе још ближе, стаде пред Сарајлију и, без икаквог увода, викну:

— Миодраже, одложи оружје!

— Оружје? Ево ти оружје, на! —» прихвати овај спремно и подиже пиштољ.

Пиштољ затаји. Видјевши да је наишао на тврдо, да и њему може отићи глава, и Дојчиновић потеже пиштољ; али, прије него што је стигао да опали, плану Чаругин карабин. Дојчиновић, као косом покошен, пружи се по раскаљаној мераји.

Наста дармар: пуцњава, вика, лом. За цигли час све се некуда разбјежа, посакрива; на мераји, поред већ мртвог Дојчиновића, оста само нас неколицина. Медунић и Петровић као да у земљу пропадоше. А баш сам на њих имао пик. Због Вукосаваца . . . Послије краћег припуцавања с нама, и Сарајлија се некуд изгуби. Нигдје никог. Тек нешто касније појави се Медунић. Бјежећи из гужве упао је у неки нужник . . . склонио се негдје, пресвукао и тек онда, пошто се вратио, поче потјера. Међутим, Сарајлија је већ био измакао.

— Значи: »Тресла се брда, родио се миш«. Толика гужва, а само један мртав, — примијети опет Ђорђо.

— Чекај. Сад ћеш видјети. — Медунић је послије тога бјеснио; хтио је како-тако да се освети Сарајлији и да га се на неки начин курталише. Слао је потјеру за потјером, али — ништа. Четници су се бојали; нарочито Чаруге. Избјегавали су сукоб, иако су знали гдје се он и његови налазе. Тек други дан зову мене у штаб; пита ме Медунић бих ли ја могао, на неки начин, доскочити Сарајлији. Дабоме, прихватим се ја тога.

На концу, сазнамо ти ми да се Сарајлија са својих седам-осам људи задржао у Бобетину Брду, код куће неког Јовице Гајића. Пођосмо. Опет ја, Гојко .. . и Петар Максимовић. Поведемо са собом још само неколицину четника. Јесте, али Медунић није вјеровао да тако мали број људи може нешто учинити, те пошаље за нама читаву руљу.

Дан је управо био на измаку, али се још није почело мрачати, кад смо били на домак Гајића куће. Прилазили смо опрезно. Ја сам још уз пут смишљао шта ћемо и како ћемо. Ступити у отворен напад, није имало смисла. Они су у згради — у преимућству су. Зато се одлучим на препад: привући ћемо се нас тројица под прозоре, бомбе имамо, па.ком' опанци ком' обојци.

Терен сам познавао добро. Познавао сам и кућу Јовице Гајића. Срећом, у кући се није налазио нико од домаћих. Домаћин, Јовица, одведен је у ропство, а остала чељад преселила се некој фамилији. У кући су били сами четници. Иначе, не бих се могао одлучити на ово што сам наумио.

Договоримо се, распоредимо, те ја, Петар и Гојко кренемо. Киша нека, блато, а ваља се по земљи вући. Бојао сам се да нас четници раније не примијете, али њих нигдје. Рачунајући, ваљда, да му нико доскочити не може, Сарајлија је био неопрезан. Спавали су, картали се, шта ли, — тек нигдје никога.

Привлачио сам се као мачка ... Корак по корак ... прићем сасвим близу и станем иза угла. Повирим мало, кад видим: кроз одшкринута врата промолио неко главу, — осматрач ваљда, ко ли. Стоји човјек и у нешто блене, замислио се, — видим да појма нема о оном што се збива. Бомбе сам одврнуо; двије су у рукама, а трећа у џепу. И само још да скочим напријед, треснем једну о другу и бацим их кроз отшкринута врата, кад се осматрач мало покрену, зијевну и поче чешкати испод шубаре. Загледах га боље и застадох. Познат ми. Нешто ме пресијече. Шта ћу с њим? Зар и њега да убијем? Не могу. Био је то један сељак из Мртвице, тешко ми се сада сјетити како се зваше, али знам човјека, није лош, — наш ранији симпатизер. Али, не можеш због

њега упропастити читаву ствар. Сав сам дпхтао. Наједном, колебања нестаде; сину ми добра мисао и — бомбу из десне руке пребацим у лијеву, у једном скоку дођем до врата, шчепам осматрача за јаку, па, прије него што се освијестио, тргнем га снажно напријед. Човјек паде преко прага заривши лице у прљаву каљугу, а ја десном руком прихватим бомбу, треснем једну о другу, бацим је, и тако све три . . . за цигли час; затим нагло скочим неколико корака уназад и легнем иза угла. Истог тренутка спазих и ону двојицу другова, били су такође пришли сасвим близу; једва сам стигао да их упозорим, дао сам им руком знак да легну, а уто се кућа стресе; поломљена стакла и цријепови посуше, а онда покуља дим.

Чу се јаук и запомагање. Из куће, као помаман, први испаде Чаруга, прескочи преко збуњеног осматрача, одјури тридесетак корака, па спазивши Петра и Гојка, леже иза неког дрвета и отвори на њих ватру. Ускоро затим, сав крвав, поцијепан, истрча и Сарајлија; снагу је нагло губио и, тек што је мало од куће одмакао, — паде. Мене још нису примјећивали. Прво узмем на нишан Чаругу... Брзо смо их обојицу смирили. — Уто се сјури и она четничка руља.

— Ето видиш ... то је већ нешто. А колико их ту бјеше? — очито задовољан, упита Ђорђо.

— Са Сарајлијом их је пошло свега осам и, како сам послије обавијештен, двојица су се на ноћ раније некуда изгубила. Нашли смо их, дакле, шесторицу. Тројица су у кући заглавила, Сарајлија и Чаруга напољу; жив је остао само онај Мртвичанин што је стајао на стражи.*

— И .. . шта онда би?

— Ништа. Вратимо се . . . Медунић сав срећан. Ал' нека, велим . . . Истина, и наша је нумера нагло ско-

* Сукоб о коме је ријеч, — према тврђењу Киће Михаиловића, а и мом властитом сјећању — догодио се негдје у априлу 1942. године. Међутим, судећи по неким писаним документима, испада да се то десило нешто касније. Интересантан је, на примјер, и један радио-телеграм из књиге депеша Дражине »Врховне команде« од исте године, који гласи: »Од Иштвана: 5. авг. Рачић послао неке четнике да помогну организацију за кап.

чила. А и услови за опстанак и дјеловање ... Вјерујте, четници ... то вам је крдо говеда. Изузев етарјешина, официра, све лута као без главе, — без икаквог идејног правца. — Е, ал' има их који то већ увиђају, — долазе свијести. Поготову сад, мјесец-два послије Вукосаваца. Па . . . и ово говоркање о споразуму са усташама и домобранима. Многи желе да нешто сазнају . . . Рекао сам већ да ту има и по неки добар човјек, залутао, а има нешто и бивших партизана који су се ту нашли силом прилика. Кажем вам, треба само политичког дјеловања. . . И, ако бисмо тако радили, чини ми се да би их било доста који би, чим се појаве наше снаге, прешли на нашу страну.

— Па ... добро је то. Радите . ..

— Хм. . . радите. Све је то, што велите, добро и корисно, и није да се бојим, али, вјерујте, даље се издржати не може. Јесте, тачно је, има ту и добрих људи, али, таквих је мање; далеко је већи број оних којима је основни циљ пљачка и пустахилуци, којекаквог олоша, пробисвијета, и дај ти с њима једи со и хљеб. Просто да се смучи човјеку.

— Изгледа . . . хтио би да се извучеш, а?

— Не знам .. .

— Е, то је већ нешто друго. То је одлука твоје партијске организације, и ако мислиш да одлуку треба мијењати, онда је то прије свега њезина ствар. Уосталом, и ми ћемо се ускоро вратити; видјећемо се, па . ..

— Добро. Слажем се. Свакако идем доље ... — А ви... докле ви? Треба ли, можда, да нешто помогнем?

— Ништа... Ми имамо намјеру да се још вечерас пребацимо до Вукосаваца — на Мајевицу. Хоћемо да се видимо са оно наших људи што је горе остало, да се повежемо, договоримо. Нећемо, ваљда, сједити тек онако и чекати док се наши са Бирча врате.

Дамјановића. Људство Брчанског батаљона хтјело је даразоружа Рачићеве четнике, али се они успротиве и убију к-дира чете Брчанског батаљона Ратка Дојчиновића. Онда Рачићеве четнике разоружају и петорицу убију«.

(Документ се чува у Војно историјском институту у Београду под ознаком 21/758).

— Тачно. .. Срамота би било . . . Ето видиш, и ово што сам се с вама видио. .. Вјерујте, некако ... ко да сам се раскравио. Само, пазите се. Горе је... мучно. Официри и на силу мобилишу; четника има много, — рече Кићо и, спремајући се да пође, узе да притеже опасач и реденике.

Разговор је још мало потрајао; Кићо је нешто припиткивао, давао неке сугестије и упозорења, а онда се диже и крену. Био-је много живахнији, веселији.

— Е, тако, друже. Наши ће ускоро, па да се не обрукамо, — добаци му на растанку Ђорђо.

— То нећемо, не бери бриге, — одврати овај и изгуби се у полумрачном стајском простору.

Кићо опрезно изађе: чу се још само тихи бат његових корака, па и он ускоро- ишчезе. Спарина је притискивала. А тамо негдје, на другом крају села, одјекивали су пуцњи, пјесма и подврискивање.

XIII

Поноћ је била прошла. Шумовите забране и остругом обрасле сувате притискивао је стравичан мир, — све се некако притајило и као да вреба. Испред нас, прикривене помрчином, уздизале су се Жутавка и Мамутова вода; десно, на који километар даљине, свјетлуцале су петролејке у немирном Корају, из кога, дано-ноћно, пријете злобом Бегићеве усташе; а лијево, такође близу, поред главног пута који води на Мајевицу, ћутали су Малешевци, сједиште штаба злогласног Бижића. Због тога смо и заобилазили, зазирали од сваког жбуна, од сваке увалице. Руке су нам биле изгребане остругом, ноге тешке, отечене. На раздаљину која се иначе може прећи за непуна два сата, изгубили смо овако путујући и више од пет сати. Ево, и зора је већ заруђивала, а ми тек што смо на Мамутовој води, истакнутом врху Удригова.

Мамутова вода! Преко тога сад голог а некада шумовитог брда прелазио је стари турски пут од Бијељине према Тузли; ту је, некад, неки Махмут ископао воду, по чему је, вјероватно, и ово брдо тако названо. И раније, кад год би преко њега прелазио, нисам могао а да не застанем и да се не науживам у дивном погледу који се с њега пружа: читава Семберија, Посавина, Мачва, чак и Сријем све до Фрушке Горе откривали су се погледу очараног путника. Па и тога тутра у даљини се видјело како подрхтавају свјетла на улицама буновне Бијељине, а још даље, на истоку, као на неком џиновском огњу који се скрива иза широког хоризонта, топила се помрчина и кроз њу се пробијали први свијетли зраци наступајућег дана. А дан нас на путу није смио затећи.

Спуштали смо се наниже.. . Напријед, преко Каменитог бријега и Карића винограда, још јасније су се оцртавали врхови Мајевице. Бивало је све видније, свјетлије. Убрзавали смо ход, али — узалуд: прије свануће нисмо могли да стигнемо до одређеног мјеста. Требало је, стога, да се негдје склонимо, сачекамо ноћ и тек онда наставимо пут. Сјетих се, уто, да се управо ту, недалеко, налазе Гаћетине, ситном, густом шумом обрастао предио гдје смо се још прошле године, уочи устанка, окупљали и састајали.

Нисмо д^го оклијевали; скренули смо удесно и склонили се. Густ лиснат честар представљао је, збиља, добар заклон од очију непожељног пролазника. Не потраја дуго па поче и да се раздањује. На стотињак метара даљине, поред главног пута, затреперише врхови старих усамљених бреза, а мало наниже указа се огољен бријег са гробљем на коме, однедавно, сахрањују сељаке-досељенике са планинских крчевина. Јутро тихо, мирно .. . По тамнозеленом лишћу младих букава блистале су се крупне капи росе.

Убрзо затим и сунце изгрија. Чуше се звона на нечијим говедима; дозивали су се чобани. Све на изглед лијепо, обично, складно. Али, ускоро забрујаше на бријегу, код гробља, још неки гласови, одјекну пјесма, а потом плану и неколико пуцњева. Чобани заћуташе. Ђорђо, који је био тек мало придријемао, трже се и значајно ме погледа.

-— Четници, сигурно, — рекох.

— Можда путем ... некуда пролазе, — сагласи се он.

Ослушкивали смо . . . Разговор, пјесма и пушкарање нису престајали. И то све на истом мјесту, код гробља. Није било тешко претпоставити да је то мјесто неки тобожњи четнички положај, и да ће они ту ко зна колико дуго остати.

Вријеме је ипак одмицало; топли сунчеви зраци падали су већ окомито и пробијали се кроз грање шумарка. Отпочињала је врућина, запара. Поред нас, гоњено обадом, протутњало би по неко говече и зауставило се негдје у честару. Сједили смо и ћутали. .. При-

суство говеда и чобана нимало нам се није свиђало, и са зебњом смо пратили њихово кретање.

— Ех, брате... Чини ми се као да ми је трбух за кичму прирастао, — жалио се Ђорђо.

— А ја бих самоводе ... — придружи му се Милена.

Хтио сам управо да им нешто одговорим, да се макар нашалим, кад се, у близини, поново чу неки топот и зазвони глас чобанчета; нечији штркљав јунац, са упола олињалом длаком, јурио је шибљем право према нама, а за њим, свакако у намјери да га врати, пробијала се дјевојчица. Погледасмо се само и одмах прилегосмо уз старо полутруло лишће; али се чобаница све више приближавала: кроз проред између грана помаљала се њена чупава главица. Још само неколико корака и — она ће нас видјети... сигурно ће нас видјети.

— Откриће нас! Проказаће... — шаптао је Ђорђо нервозно се врпољећи.

Стегох му само чврсто руку, — упозорих га да ћути. Срећом, осјетивши нас ваљда њухом, јунац пови у страну и некуд одјури, а за њим се изгуби и дјевојчица. — Са олакшањем смо уздахнули и поново сјели.

— Ух, бога му материна... и јунцу! И куд их ђаво овамо донесе, — љутио се и даље Ђорђо.

У нервозном ишчекивању и сталној опрезности и дан нам је пролазио. Почињало је већ и да захлађује, — сунце се губило негдје иза брда. Чобани су се били разишли, а пјесма и галама на бријегу одавна се утишала. Спремали смо се да пођемо. Наједном, негдје преко Карића винограда, одјекну пуцањ, један, доуги, — затим осуше читави плотуни. Згледасмо се у недоумици.

— Шта ли је то сад? — као да пита некога другог, а не нас, проговори Ђорђо, забаци карабин преко рамена и полако крену напријед.

Стари колски пут који се с Мамутове воде провлачи даље према Лопарама, раздваја се испод Карића винограда: његов десни крак спушта се још даље, Лопарама, а лијеви се одваја и одмах скреће у Вукосавце. Управо

с тога мјеста, испод Карића винограда, десно од лопарског пута па наниже према потоку Тисовици, — сада већ проријеђеном а некад шумовитом планинском предјелу, — почињу да се надовезују врлетне крчевине и шикарама обрасле удољине. На једној од таквих крчевина, у неком кућерку, живио је одскора и Благоје Митровић — или, како су га у селу звали — »Благојин«.

Благоје је родом из Вукосаваца, — тамо је одувијек и настањен био — али првих дана устанка пошто му усташе кућу спалише морао је да се пресели у Тисовицу, у кућу једног од својих рођака који је тамо, на крчевини, већ поодавно живио. Оставши тако без куће, без игдје ичега, он, истина, није хтио да напушта бројну и незбринуту породицу, али је ту, у мјесту, многе задатке, па и веома ризичне, радо прихватао и савјесно извршавао. Знао сам га као доброг и поузданог симпатизера, а пошто сам био обавијештен да су Вукосавци пуни четника, да пазе на сваки покрет у селу, одлучих да кренемо Благојевој кући — у Тисовицу.

Одавно се већ било уноћало. Над тисовачке усјелине спуштао се густ мрак, па се на бријегу, више потока, Благојев кућерак једва назирао. Пришао сам опрезно и тихо покуцао на врата. Нико се није јављао. Поновио сам куцање, али опет — ништа .. . Чу се само неко тихо шушкање.

— Ко је? — тек се једва једном одозва јак мушки глас.

Говорио сам полако... Помињати наша имена нисам смио, због чега смо се дуго споразумијевали, а онда се, одшкринувши опрезно врата, из куће појави снажан човјек четрдесетих година само у кошуљи и гаћама, распојасан, онако како је из постеље устао, осмотри нас боље и рече:

— Ааа, ви сте ... Сјетио сам се ... Дојчин ми је причао . . . Чуо сам вас одмах, ал' опет, — шта му га знаш...

Не оклијевајући много Благоје се врати _у кућу. Нешто је тамо тражио; али ускоро изађе — носио је ћебе, суд за воду и још неки завежљај — и одмах нас

поведе преко неког усјелинастог терена, према оближ-н>ој шумици гдје је, по његовом мишљењу, требало завремена да се смјестимо, па и преданимо. Ишли смо опрезно — уз пут нисмо много разговарали, измијенили смо пролаз ипак нашли, пробили се дубоко у честар, — све до испред шумарка, а онда застали и договорили се да он, чим сване, оде до Дојчина Лукића, обавијести га о нашем доласку, те да уговори састанак с њим и још бар с неким од наших људи.

— Будите без бриге. Смјестите се овдје и немојте, кад сване, да излазите из шуме. А ја ћу чим зора забијели. .. Брзо ћу се вратити, — рече он и одмах га нестаде.

Густ шумарак, прохладан, мрачан и пуст опсједале су остругом испреплетане врзине, ометале приступ. Али смо пролаз ипак нашли, пробили се дубоко у честар, прострли ћебе по влажној маховини, прибили се једно уз друго и — одмах поспали.

Спавао сам доста дуго и сањао: као да негдје, преко неке широке ријеке пливам, пливам, — нигдје краја, а вода хладна; уто нешто зашушка, залепрша птица кроз грање, шта ли, тргох се и пробудих. Раздањивало се . . ! Учини ми се као да је и честар некако рјеђи, прозирнији, а сасвим близу, кроз проред, указа се го и поширок њиверак.

Свјеж јутарњи ваздух брзо ме расани. Сједио сам и разгледао, а неки немир и узбуђење све су ме више обузимали. Куд год погледам: сваки кутак, свака увалица — све, све ми је то било тако блиско и познато. Недалеко, кроз честар, видио се врх Карића винограда по коме тек што су се просипали први зраци сунца, а одмах тамо, иза брда, скривали су се Вукосавци. Мој крај, близак, а опет . .. тако далек и туђ. Да ... Карића виноград. Ту, на томе мјесту водио се прије два мјесеца тежак и пресудан бој, а управо овуда, гдје се сада налазимо, шуњали су се Бижићеви четници. .. Срце ми је снажно куцало док су се те мучне и незаборавне слике поново оцртавале у сјећању.

Ђорђо и Милена су још увијек спавали; спавали су тако мирно као да су на мекој постељи а не на грубој и

влажној шумској маховини. И ко зна докле би тако наставили да опет, у близини, не припуцаше пушке. Ђорђо се трже, протрља очи и, сав усплахирен, погледа около. Скочи и Милена.

— Пушке? — готово у исти мах прозборише обоје.

— Да; пушке.

— Четници?

— Вјероватно.

— Хм, —прогунђа Ђорђо, па и он, још увијек буно-ван, сједе.

Дан је већ увелико; преко брда изгпијало сунце. Било је вријеме да и Благоје дође. Очекивали смо га, ослушкивали. Збиља, ускоро се, негдје у шумарку, чу сјекира, — неко је нешто сјекао; а онда, сасвим близу, запуцкета грање и из честара се појави Благоје.

— Узбунила вас пуцњава, а? — упита он прилазећи.

— Па, ето ... А шта је то?

— Четници. На Карића винограду. Ту им је неки положај.

— Положај? Шта ће им ту положај?

— А ђаво ће га знати ... Тако они на више мјеста: по брдима, раскршћима. . . А, јест! Прво да вам ово кажем: Дојчин је рекао да ће до подне стићи. Ја ћу га код куће сачекати и довести овдје, — рече Благоје, сјекиру стави поред себе и сједе. — А ви ...? Као вуци ... — пребацујући разговор на дпуго, настави он. — Није се знало ни да сте живи. А има доста људи који се распитују, жељели би да вас виде.

— Знам ... Због тога смо и дошли, — рекох. •

— Јест'... Лијепо је то. Ал' опет, не знам... — настави Благоје. — Четници су се овдје осилили. Радивоје Керовић, војвода, драго му да буде власт. А знате ви њих, Керовићe, одувијек су се кочеперили, китили се тиме што су њихови стари учествовали у оном атентату Четрн'есте. И сад се Радивоје тиме користи, тргује. Српство, вели . . . Па, да видите, има их који му вјерују. А капетан Леко .. .? И њему то у рачун иде. Официрчина је то, зна шта ради. Мобилишу они и на силу, мој брате, хоћеш-нећеш. И, ето, држе положаје. Да је про-

тив усташа и домобрана, — не бих рекао. Све ми се чини да је то само због вас, комуниста. Ал' ничија до зоре није догорјела, па ...

Благоје наједном замуче, трже се мало. Негдје у близини поново одјекну неколико пуцњева и то, чинило се, много ближе него раније. Ћутали смо, згледали се.

— Добро би било да мало изађеш... видиш шта је то — прва проговори Милена.

— Није то ништа. То они горе, путем; не секирајте се . . . — рече Благоје, а онда се мало замисли и послије краће станке додаде: — Истина, ови домаћи . . . права су напаст. Ви знате да је код нас и од раније било којекаквих лола и пропалица. А сад је то све у четницима. Оружје има. .. власт. Скитају се, свагдје нос завлаче, па ... и тамо гдје се нико не би надао. Због тога, додуше, и Милена има право. Боље је да сам негдје напољу, око шуме.

Не оклијевајући много Благоје прихвати сјекиру, диже се и зачас га нестаде: нешто као да је по шуми сакупљао, а онда се са нарамком дрва појави на њиверку. Подалеко је већ био одмакао а ми смо још увијек за њим гледали и зловољно ћутали: још увијек смо били под утиском који је на нас учинио малопријашњи разговор. А Благоје је говорио само истину, износио чињенице. И баш те чињенице, та груба стварност, нису нам давале мира, напрезале су мисли, мучиле душу.

Сати су споро одмицали . . . никад дан да прође. Тек једва једном — било је већ и подне прошло, — чу се поново сјекира, шушкање, а онда се појави Благоје, за њим и Дојчин.

— Стигосте ли, а? — упита он још издалека.

Благоје мало застаде, као да нешто ослушкује или разгледа а Дојчин приђе, поздрави се са свима и, осмјехујући се, сједе. Изгледао је некако ведар, безбрижан, као да је дошао у шуму по дрва, а не на тајни партијски састанак. Гледајући га таквог и ја се раскравих: раније бриге и зловоља некуда ишчезоше.

— Би сте ме сигурно и раније погледали? — упита он живо, лице му се наједном промијени, уозбиљи, пођута

мало и настави: — Нисам могао .. . Те домобрани, те четници, свако нешто зановијета . . .

— Откуд домобрани .. ? Гдје .. ?

— У Лопарама. На цести. За сада су још ту. Не знам да ли ће послије овог споразума још ту остати.

— Каквог споразума?

— Па, споразума. Зар ви не знате?

Гледали смо га радознало. И Благоје, који се спремао да пође, поврати се, спусти сјекиру и сједе.

— Јуче ... Јуче је у Лопарама био читав дернек. Војвода Керовић правио споразум са домобранским о"фицирима.

Томе смо се, истина, и од раније надали, погледали то као логичну посљедицу четничке политике, али нас је вијест да то они чине јавно, наочиглед читавог свијета, ипак изненадила, па смо, прије свега, почели о томе да запиткујемо Дојчина.

— Па, ево . . . Управо сам хтио да вам то испричам, — поче он. — Пошао ја јуче на Заједнице — хтио сам да се видим са Тешом Тешићем и с њим се договорим ради онога што смо неки дан говорили, ради везе са Бирчом, — кад, више Петрића воде, код Лопара, наиђем на гомилу четника; сједе по трави, међу њима и војвода Керовић. Нагиздали се: нова шајачна одијела, реденици, бомбе. Видим ко да нешто чекају, шта ли. Мало подаље од њих стоји неколико људи — Љубо Митрић и још неки. Приђем Љуби и упитам га шта је то ...? — »А ево — дошапну ми он — дошли су да праве некакав споразум са домобранским официрима; требало је, вели, до у Лопаре да сиђу, ал' ето, неће, тобоже, на ноге да им иду, па су поручили да официри дођу њима, до Петрића воде«. — Мислим ја, кад сам већ ту, хајде да мало причекам, да видим шта ће бити. Збиља, послије неког времена појавише се цестом од Лопара двојица домобранских официра с још неколико војника. За првога рекоше да је бојник, по презимену Воска, а други да је сатник. .. Дивковић се зове. Свратише они с цесте и пођоше преко ливаде. Војвода лежи на трави, важнира се, гладе браду и на њих, ко бајаги, и не обраћа пажњу. Кад приђоше на неколико корака, официри стадоше и

поздравише војнички. — »Ако нећете ви код нас, ми к вама хоћемо. И то, као што видите, сасвим комотно«, — поче онај старији официр.

Тек тада се Керовић диже, па и он поздрави војнички. Стајали су тако неко вријеме и гледали се без ријечи. Иза Керовића стоје његови четници, нарогушили се, рекао би: на све су спремни. — »Хоћемо ли се руковати?« — упита на концу бојник. — »Можемо се, вала, ако хоћете и пољубити« — рече Керовић и они, заиста, приђоше један другом, руковаше се и — пољубише!

Ми само стојимо и гледамо . . . Пошто измијенише још по неколико ријечи, Воска и Керовић узеше се испод руке и кренуше цестом, у Лопаре. За њима, на одстојању, иду с једне стране четници, а с друге домобрани. Пође и Љубо. . . Хајде, мислим, могу ја Теши и касније отићи, па, кад сам већ ту, да видим шта ће докраја бити ... кренем и ја с Љубом.

— Куд те враг тамо понесе? — примијети Ђорђо.

— А ето. .. Пођем... — одговори Дојчин и одмах настави: — У Лопарама, пред Симином биртијом, постављени столови; пеку се јањци. Ту бјеху још нека двојица цивила који су дошли са бојником Воском. ПосјеДаше за столове; поче разговор. Ускоро бјеху и јањци готови; постави се софра.

Војвода се размеђе, прича. Нисам смио прилазити близу и нисам могао да чујем све што се говори. Једаред га само чух како вели: — »Јесте . . . Ви имате и соли, и гаса, имате штошта што ми немамо; али овакве софре, као ми, не можете имати. Стога треба да се споразумијемо, понешто и да мијењамо«. — А касније, опет, при крају, допријеше ми до ушију и ове ријечи: — »Нема ту шта ... Само ви нама доста муниције, а ево мене и мојих четника; гарантујем вам да комунистичка нога на Мајевицу неће закорачити«.

Досадило ми је било стајати; огладнио сам, ал' не хтједнем отићи. Сунце је већ било готово на заласку кад они почеше да се дижу и спремају да пођу. Војводи доведоше неког коња, зеленка, ко вилу, појаха га и крену. За њиме пођоше и његови четници. Кад дођоше на мост, преко Гњице, војвода извади пиштољ и опали;

четници прихватише; отвори се читава паљба из пушака, митраљеза.

— Па то је, сигурно, оно што смо синоћ са Гаћетина слушали, — умијеша се Ђорђо.

— Може бити, — сложи се Дојчин и додаде: — Нисам имао шта више да чекам, ствар је била јасна и пођем полако цестом кући. Тек што сам мало одмакао од Лопара, а сустиже ме лимузина; клизила је ко по лоју. Бојник Воска и његова пратња враћали су се у Тузлу. Нисам им могао видјети лица, ал' вјерујем да су били задовољни. Обавили су добар посао; нашли су још једног чувара НДХ и њеног »новог поретка« — мајевичке четнике.*

Завршавајући своје казивање Дојчин нас још једном одмјери својим проницљивим погледом, значајно климну главом, а онда прихвати неку суху гранчицу, преломи је и поче њоме да чепрка по сувом лишћу. Ћутали смо . .. А Благоје, који је, такође, до малочас мирно сједио и слушао, диже се, узе сјекипу и, ваљда по навици, опипа јој оштрицу, пође и уз пут добаци:

— Јест, јест. Рекох ли ја вама у чему је ствар; због чега су оне њихове засједе и положаји.

Нисмо ни осјетили како нам вријеме брзо пролази. Дан се већ примицао крају, а још је много којечега требало да обавимо. Требало је, прије свега, да се дого-

* Керовић је и даље — истина тајно — радио на учвршћивању веза са окупаторским властима. Отуда, опет исти бојник, Воска, заповједник IV бојне 8. пјешачке пуковније — 20. јула 1942. год. — извјештава »Заповједничтво 8. пјешачке пуковније« да је: »Како је било раније заповијеђено 18. ов. мј. у 8 сати примио изасланство четника у Лопарама и са самовозом допратио их до Горње Тузле одакле су под пратњом једног њемачког сатника и 6 њемачких војника спроведени у Тузлу гдје су у 10 сати били најављени и примљени од стране подпуковника г. Л^из1а. Изасланство четника сачињавали су Мирко Ђукановић, војводин побочник бивши полицијски чиновник у Бијељини, Љубомир Петровић, заповједник четничког батаљона посавског и један четник коме имена не знамо... Исти су предали и пуномоћи подписане од војводе Керовића ...« (Зборник ...« војноисторијског института. Том IV, књ. 6, документ бр. 146).

воримо о састанку и са осталим члановима Партије на коме бисмо, опширније, поразговарали о приликама и задацима који нам се намећу, поготову сада кад четници, отворено, почињу да шурују са окупатором. А као главно опет — било је питање нашег пробијања до Бирча. Управо смо говорили о томе гдје бисмо се и кад могли да окупимо, кад се, наједном, у шуми опет чу неко шушкање, крцкање гранчица, и то као да не иде један, него двојица људи. Ко би то сад могао да буде? — питали смо се. — Благоје није . . . рекао је да ће доћи истом пред вече. Дохватисмо оружје. Прилегавши земљи, осматрали смо пажљиво. И, једва једном, испод грања спазисмо Благоја. Ишао је журно, а одмах за њиме још неки човјек.

Тек кад приђоше сасвим близу препознадох и оног другога. Био је то Лука Бјелетић, из Вукосаваца, или како су га у селу звали »Кузмо«, брат нашег недавно погинулог друга-комунисте, Крсте Бјелетића. Одмах се видјело да је због нечела усплахирен.. . Само што се поздрави, Лука одмах поче:

— Знате шта .. ? Тешо вас је поздравио; поручио вам је да се одмах негдје склоните. Четници су за вас сазнали: знају да сте негдје овдје, у Тисовици .. . вршиће претрес.

У први мах нико ни ријечи да проговори; неколико тренутака нијемо смо посматрали младића.

— Откуд Тешо зна за нас? Сигурно си му ти рекао? — најзад упита Ђорђо Дојчина.

— Не, Нисам га видио ево већ неколико дана.

— Онда си ти, Благоје?

И Благоје, такође одричући, завртје главом.

— Значи да је од четника сазнао, да су оНи, збиља, нешто прошпијали. А ако је тако, онда... — закл^чи Ђорђо и погледа нас.

Разумио сам шта хоће да каже; дигох се и нехотице. Као по команди, поустајаше и остали. Гледали смо у Благоја, чекали шта ће он рећи.

— Не знам ... Да идемо ... Али гдје? — прозбори он.

— Чекајте. Још мало ... У ово доба ... не вјерујем. И мрак ће ускоро. Боље је да неко изађе, осматра, па ...

— умијеша се Дојчин.

— Осматра. Хм. Ал'... добро. Ево, ја ћу .. . — сагласи се Кузмо, окрену се и зачас га нестаде.

Опрезни и спремни на сваку евентуалност стајали смо и договарали се шта даље да чинимо. Благоје, па и Дојчин, упорно су доказивали како би, у оваквој ситуацији, најбоље било да се нас троје вратимо у Семберију, забацимо траг четницима, а онда, послије извјесног времена, поново да дођемо.

— Четници су за вас сазнали и неће нас пустити на миру. Поготову сад, послије споразума. .. Војвода ће хтјети да се покаже ... муниције му треба. Боље је .. . Везу имамо. А знамо, засада, шта треба да радимо, — говорио је Дојчин.

Дуго сам се колебао ... Тешко ми је било да се вратим несвршена посла, а с друге стране, опет, осјећао сам да су Благоје и Дојчин у праву. На концу, тешка срца, поздрависмо се с друговима и кренусмо . ..

Спуштали смо се полако наниже. А иза нас, на њиверку, у првом вечерњем сутону, и даље су се назирале силуете тројице људи.

На кржљавом дрвљу поред пута ни лист да затрепери; заогрнута плаштом ноћи почивала је планина. А доље, у подножу, протезало се бескрајно море мрака. Ишли смо кроз тај мрак, спуштали се с Мамутове воде према селу Тутњевцу, враћали смо се истим путем којим смо недавно дошли. Журили смо, јер је сваки минут ноћи био драгоцјен.

Стрме падине боца бивале су све блаже, пут равнији, потом се надовезаше нешто ниже крчевинама проријеђене планинске косе; поодмакли смо мало тим косама и, онда, застали. Испред нас, лијево, уздизао се неки густ забран, па ионако једва видљив пут ишчезавао је .у његовим тамним сјенама. А ту су већ и Малешевци! Десно, на првим брежуљцима, свега километар даљине, скривале су се у мраку Ружичића куће: ту је штаб Ђуре Бижића, — четнички логор.

И шта сада да учинимо, куда да кренемо? Циљ нам је био да се неопажени провучемо кроз овај крај и још прије свануће допремо до куће Ђоке Спасојевића, у Доњем Тутњевцу, да се ту преко дана склонимо, а сљедеће ноћи, чим се смрачи, наставимо пут . .. То нам је била намјера, али, ево, поноћ је већ давно прошла, — и зора је близу. Требало је, стога, што прије да се одлучимо: да ли да заобиђемо лијево, кренемо преко шума, или, можда, да ударимо право — путем? Који правац да одаберемо?! Ако бисмо кренули лијево, лако се могло десити да залутамо, осванемо и — нађемо се равно у замкама четника. А путем? Ако пођемо путем, тешко је било вјеровати да нећемо наићи на неку њихову патролу или засједу, сукобити се, открити, а то је управо оно Јшто смо најмање жељели.

Стајали смо тако неко вријеме и колебали се, а онда се, на концу, одлучисмо: идемо равно, путем, па — било шта било! Провлачићемо се опрезно: настојаћемо да ми њих, свакако, први примијетимо — да их заобиђемо или се негдје склонимо у мраку . . . Треба само тихо, без икаквог шума: ни топот наших ногу не би се смио чути. Зато поскидасмо ципеле и привезавши једну за другу свако своје пребаци преко рамена, оружје припремисмо за сваки случај и полако кренусмо.

Помрчина је била прилично густа, нарочито поред шуме. Врднусмо стога мало удесно, прећосмо у неку ограђену ливаду и — пођосмо стазом која иде упоредо са главним путем, провлачећи се изнад малешевачких заселака. Први је ишао Ђорђо, за њим Милена; ја сам био посљедњи. Кретали смо се у малом одстојању од свега неколико корака, при чему смо водили рачуна да једно друго не изгубимо из вида. Слиједио сам тако Милену, пратио њену силуету која се, одмичући стазом, често губила иза кривина ограде обрасле врзинама. Чинило ми се да сам се сав претворио у око и ухо: гледао сам, ослушкивао напрегнуто, али ништа нисам могао ни чути ни видјети; чуо сам само како ми, ваљда од великог нашзезања, звони у ушима, и наједном:

— Стој! — проломи се у ноћи, па одмах пуцањ, један, други. Гужва се нека ухвати, ограда се уто сломи и

нешто кроз њу пропаде, — и то на свега неколико корака даљине, тако рећи пред мојим очима, а опет ништа не видјех. Примијетих само како неке тамне прилике ишчезоше у мраку.

И то све за трен ока .. . А онда, — поново гробна тишина: нигдје никога, као да је све мрак прогутао. Стојим сам; пушка у руци, а ни метка нисам опалио. И на кога да опалим? Никога нисам ни видио; спазио сам, истина, оне тамне прилике. Али ко су оне? Четници. Можда они, а можда су Ђорђо и Милена? И шта се ово, на концу, око мене збива? Засједа! Па гдје су онда четници, а гдје Ђорђо и Милена? Да нису изгинули . . . похватани?

Ова мисао као стријела ме ошину, потресе, и снажно гурну напријед. Онако у ходу брзо навукох ципеле и јурнух у помрчину. Претрчах тако двадесетак корака и опет застадох. Обзирао сам се десно-лијево, али — нигдје никога. У ушима ми је и даље шумјело, звонило. Па гдје су? Гдје је Милена? Њу бар морам наћи. .. Пођох насумце. И тек што прођох неколико корака, спазих у близини некога. Али ко је то? Четник. Не. Није... Да се јавим. Али, ако то није Милена? Свеједно; нешто ипак морам учинити.

— Милена! — зовнух, а глас ми распуче, одјекну некако тупо, безбојно; пушку стегох, — прст се, по навици, помјери према обарачу. Но, на мо^ велику радост, чух пригушен одзив, а она прилика у мраку живље се покрену и брзо ми пође у сусрет.

— Гдје си? Шта ово би? — препознавши Милену упитах је журно.

— Видиш и сам . . . Засједа. Ђорђо међу њих упаде. Било их је тројица. С једним од њих се ухвати укоштац. Остали побјегоше. Мислили су, ваљда, да нас има више, — одговори она брзо, шапатом.

— Па гдје је Ђорђо?

— Рекох ти . . . Рвали су се и пали обојица преко ограде; не знам. .. да није с друге стране, на путу. Можда је . . .

— Мислиш погинуо? — допуних је.

Милена на то ништа не рече, пође за мном и приђосмо огради. Разгледао сам, напрезао очи, али нигдје

ништа, — ни Ђорђе ни четника. Зовнух тихо, али опет ништа; свуда само гробна тишина, мрак.

Нисам вјеровао очима; бојао сам се да не оставимо човјека, — можда и рањеног. Због тога прођосмо још неколико пута тамо-амо поред ограде. Узалуд — Ђорђе нигдје.

Требало је већ да се и ми, што прије, изгубимо са ове гујине рупе. Открили смо се, дигли узбуну, и зна се шта сад треба да услиједи. Стога, не губећи времена, прођосмо журно преко пута, па, онако насумце, шумом, кренусмо према Тутњевцу.

Сати су пролазили, а ми смо непрекидно лутали по неким шумовитим забранима, потоцима . . . Почињало је већ и да свиће, а нас двоје смо истом у поље силазили —- приближавали се Доњем Тутњевцу.

Затим се и сасвим раздани. Испред нас, у оближњем засеоку, чули су се већ неки гласови, а на главном колском путу појавише се рани пролазници. Ито стигосмо кући Ђоке Спасојевића: уђосмо у двориште и нађосмо се код исте оне штале гдје смо недавно, у пролазу на Мајевицу, дан преданили; још само неколико корака и ево нас у нашем старом склоништу. Стигли смо! Али, — дан је. Видјели су нас; неко нас је сигурно видио.

Са неспокојством у души, сломљен од умора пођох према улазу, крочих иза угла и — застадох. Пред вратима штале, засукујући рукаве, стајала је Ђокина жена Анка, снажна, стасита сељанка — пошла ваљда кравама; спазивши нас она се трже, а музлица јој испаде из руке.

— Ааа .. ? Откуд ви у по бијела дана, ако бога знате! — завапи она.

— Окаснили смо. А негдје се морамо склонити, — рекох.

— Овдје да се склоните! Сада? . . То је да им сами под нож дођете. А и наша кућа да изгори.

Гледао сам Анку. Дрхтала је. . .

— А је ли се јавио Ђорђо? — упитах.

Жена одмахну главом.

Ништа више не рекох. Знао сам да Анка има право и, као ошамућен, пођох из двориштa. За мном је, такође преморена, ишла Милена. Били смо већ на вратницама, кад чух:

— Ај, станите мало, — дозивала је Анка. — Хајте ви горе, у Дубраве; шума је тамо. Кад изађете на брдо, поред пута, на крчевини, видјећете ... ту је кућа Ђорђе Симића; знате ви њега.

— Добро; хвала ти Анка, — узвратих, и ми полако кренусмо путем који води узбрдо, према Дубравама, повеликом, иначе и од раније слабо чуваном и готово уништеном државном шумском забрану.

Нека равнодушност потпуно ме бјеше обузела. Свеједно ми је било, — што год хоће нека буде. Али, Милена? Помисао на њу, на то да и она сваког часа може да буде жртва четничких кољача, цијепала ми је душу . .. Идући тако поодмакли смо уз брдо, кад се, иза једне окуке на путу, појавише неке двије жене, па се, угледавши нас — непознате људе, оружје, петокраке на капама, — тргоше као да су на вукове наишле и, стукнуше некуд у страну. А ми смо корачали тромо, равнодушно, као да нас се ништа не тиче шта се около збива.

Гдје је Симићева кућа посигурно нисам знао; а њега сам добро познавао. Био је то одувијек честит и поуздан младић, курир у штабу нашег Одреда. С нама је боравио све до фебруара, а онда је, у борбама на Вукосавцима, остао одсјечен, — вратио се потом кући да некако збрине стару мајку — и тако се ту и задржао. Знао сам какав је човјек и био сам сигуран да ће за нас учинити све што буде могао.

Сунце је било већ повисоко одскочило кад смо стигли на Дубраве и поред пута, на неком њиверку, наишли на скромну усамљену -кућицу. Брзо прођох преко ограде и ступих пред врата. Кућа је била отворена, а око огњишта је пословала нека старија жена. Примијетивши да неко долази, жена се окрену и погледа на врата.

— Не бој се, бако, ми смо партизани, — рекох, и не поздравивши је, прво што ми на ум паде.

— Па . . . нека вас, — одговори она, а у очима јој примијетих сумњу и неповјерење.

Почео сам одмах да јој објашњавам ко смо и шта смо, те шта нам се на путу десило, и тек тада се жена мало раскрави и поста много љубазнија.

— Ви бисте хтјели негдје да се склоните, је ли? Па, добро . . . Мој син оде неким послом; брзо ће се вратити. А ви 'ајте, ево, доље, — рече она без устезања, па изађе на врата и показа нам неки узак шумарак који се протезао испод њивице.

Полако, безвољно, и не обзирући се, вукао сам се њиверком. Милена, такође... — »И шта ми ово радимо?« — мислио сам. — »Зар не чинимо нешто што је по свој прилици наивно, и бесциљно. Ноћас смо се сукобили са засједом, дигли узбуну; у селу су нас видјели, а сада хоћемо у овом мршавом шумарку, тако рећи усред четничког осињака, да се склонимо и преданимо ...«.

Довукавши се до шумарка Милена се скљока. Сједох и ја. Али одмах опазих да немам никаква прегледа. Стога се дигох и, леђима се ослонивши на неки храстић, стадох, с пушком у руци, да разгледам около . . . Шумица је била ријетка, малена. И, што је било најгоре, свега педесетак корака испод нас провлачио се некакав споредни пут, а изнад њивице, опет — пут. Требало би само да неко наиђе и — сигурно би нас видио. Али, — свеједно ... Даље се није могло . . .

У глави ми се непрестано мутило. Хтједох рећи Милени да бар она прилегне, да се одмори, кад ми се учини као да неко промаче путем изнад њиверка и да се приближава кућици. Погледах боље. И, збиља, пред кућом се ускоро појави човјек, наоружан; нешто је са бабом разговарао. И кад се окрену па пође према нама, тек тада видјех ко је и обрадовах се; спази то и Милена, и диже се.

— Ђорђо! — не отрпје она и радосно викну.

Мало погурен, чинио ми се још мањи него што је стварно био, — с неке двије пушке што су му се с обје стране клатиле на раменима, — очигледно и сам преморен али ипак жустро примицао се Ђорђо.

— Сунце вам ваше . . ! И бога . . ! — поче он још издалека. Срдио се тобоже, али радосно изненађење што нас види није могао прикрити. Пришавши нам сасвим бли-

зу, баци пушке поред себе, руке диже као да ће нас загрлити и брзо додаде: — У мртве сам вас уписао, а ви, ево . . . Стара, Спасенија, сад ми рече ...

У први мах ништа не рекох, — нисам, просто, имао ријечи; шедао сам га ћутке, а зрачак ведрине озари ми Душу.

— Измаче ли им, а? Па и ти, овако, у по бијела дана ... — прозборих напокон.

И Ђорђо је такође стајао неко вријеме ћутке, дувао, гледао нас као кад човјек послије много година некога поново види, и тек онда сједе и настави:

— И сами сте видјели шта би. Притајила се банда. Ухватих се са једним од њих... стумбасмо се преко ограде. Срећом, пиштољ ми у руци бјеше. Смирио сам га ... Остаа је да лежи. Ево, и пушку сам му дигао. А они други, чини ми се да их је било двојица, негдје се изгубише. Пођем, онда, вас да тражим. Мислио сам да сте натраг узмакли; ишао сам подалеко, али узалуд. Онда се опет вратим на исто мјесто. Тамо-амо, али вас нигдје .. . Шта да радим: видим и зора ће ускоро. Нема друге, — распалим и ја; нисам хтио путем, него равно, према Тутњевцу. Осванем . . . У селу већ поустајали. Ђокиној кући не хтједнем свраћати. Идем, велим, у Дубраве, моме имењаку, ако игдје ту ћу преданити, помоћу њега покушати да и вас, некако, пронађем. Кад, ето, срећа . . .

— Јесу ли те у селу примијетили? — лчтатах.

— Примијетили? Како да нису . .. И сви ме знају.

— Проказаће нас.

Ђорђо ме само погледа, слеже раменима и ништа не рече; а онда се диже. Ослонивши се на пушку стајао је замишљен, блијед, поглед му је дуго лутао шумарком.

— Види га, бога му . . . И не јавља се .. . — тек у неко доба трже се наједном он и показа руком на човјека који се опрезно провлачио шумом. Био је то наш стари познаник, жив и окретан младић, Ђорђо Симић.

— Нисам ни појма имао . .. Ишао сам . .. ограду неку подижем. Стара ми сада каза ... — поче он пошто се с нама поздрави.

Младић није журио; распитивао се одакле смо и како дошли, шта нам се то на путу десило; причао нам, затим, о приликама у селу, а онда, при поласку додаде:

— Велите, видјели су вас . . . Има, додуше, свакаква свијета. А осим тога, Бижић је ту. Стари жандар; знате ви њега. Неће он дозволити да му се неко овуда врза, па му још и четнике разоружава и убија. Али, видјећемо . . . Ја сад идем . . . Припазићу.

По тек олисталим храстовим шумарцима разлијевало се раскошно свјетло подневнога сунца. Пригријавало је, па су умор и несаница све јаче притискивали; ноге се укочиле од дугог стајања. Али и поред тога на лијегање нико није ни помишљао. Јер, сваког часа четници могу да се појаве. Симић је, додуше, негдје около/давно -је отишао, припазиће, али . . . Стајао сам, осматрао; очи би ми се понекад засјениле, све би испред мене затреперило. Бранио сам се, трљао по челу и сљепоочницама и гледао .. . А онда, наједном, учини ми се као да се иза ограде, путем који води изнад Симићеве њивице, нешто таласа, креће; тргох се, растријезних, повукох нагло Ђорђу за рукав и склоних се иза храстића. И Ђорђо се трже, погледа ...

— Ено их! Четници! — рече, па се и он, такође, помјери у страну.

Прикривени иза шеварја, са откоченим оружјем и напрегнутом пажњом осматрали смо четнике. Десетак њих . . . Иду право Симићевој кући. На трагу су нам, значи. Изненадиће м^дадића! Злостављаће га, сигурно. А ми . . ? Да сачекамо? Или, можда, да се повучемо, одмах, испод овог шумарка? Окренух се, погледах и — остадох запањен: на свега педесетак корака даљине, путем који води испод мјеста гдје се налазимо, кретала се друга гомила четника; лијепо су им се распознавала лица, кокарде и кићанке на црним шубарама. И, куда сад? Узех да одврћем бомбу са опасача. Али, видим: четници, зачудо, иду нехајно, пролазе ... губе се иза шеварја.

Минути, бескрајно дуги, текли су један за другим. Стајали смо и напрегнуто осматрали, ишчекивали ... А

четници, — као да у земљу пропадоше. Нигдје их видјети . .. Па ни пред Симићевом кућом . . .

Прође тако читав сат и више. И тек онда примијетих Симића како нам се крадомице, полако привлачи.

— Шта је? Гдје су? — упита Ђорђо и не чекајући га да приђе.

— Прођоше. Изгубише се негдје. Ја се управо у кући затекох. Не хтједнем изаћи. А они мало постајаше на богазу, нешто као да се договарају и — одоше. Чудо! Мало су кад прошли а да ме бар због нечега нису заповијетали.

— Па, како ово . . ? Не могу да схватим ...

— Хм. Зашто? Зна се . . . Народ све више увиђа ко су четници . . . не воли их. Стога се дешава да они не знају ни оно што читаво село зна. Па и сада . . . Не знају .. . А не треба губити из вида да их има који су и силом мобилисани. Таквима је свеједно . . . само осим њих; па кад нешто и виде, праве се невјешти. Може и то да буде . ..

Симић је говорио мирно, разборито; чинило ми се као да слушам већ искусна, зрела човјека, а не младића двадесетих година. Ни трунке страха, никаквих знакова узбуђења, као да му глава, још малочас, није о концу висила. А кад му рекох шта се недавно на Мајевици десило, да четници, јавно, праве споразуме са представницима НДХ, младић се мало замисли и додаде:

— Дабоме . . . Издајници! Кажем вам: и народ то све више увиђа. С^вуда, па и овдје . . . За овај крај се понекад каже: четнички. А није тако. Добрих људи има . . . На примјер, Аврамовићи из Забрђа. Колико су ме само пута молили да им јавим ако за некога од вас сазнам. И, мислим . . . не би ваљало ако то не учиним.

— Да им јавиш, сада . . .

— Па, ако .. .

— Још је рано; а могло би и гужве да буде ...

— Не вјерујем .. .

Овакво Симићево држање необично ме је радовало. Разгалих се .. . Само •— питао сам се — да ли је, у оваквој ситуацији, умјесно ово што он предлаже? Али нисам

хтио, па ни могао, да га одвраћам. На концу, то и јесте оно што ми желимо и хоћемо. Сложисмо се, ипак, и младић убрзо крену.

Сунце се спуштало западу. Још један немиран дан примицао се крају, па смо, због тога, били много ведрији, разговорнији. Погледали смо Симића; било је вријеме да се врати.

Негдје пред само вече и он се појави. Упоредо с њим, ивицом шуме, ишао је младић средњега раста, веома развијен и јак, можда његов вршњак или тек нешто старији од њега, обучен као да ће на далек пут.

— Ви сте се, можда, већ забринули? Ево нас. Ово вам је један од Аврамовића, Божо, — поче Симић пошто приђе сасвим близу и сједе поред нас.

Млади Аврамовић поздрави се с нама некако стидљиво, па и он, мало по страни, сједе. Чинило ми се као да је узбуђен: његово округло, мало бубуљичаво лице обливало је лако руменило. Запиткивали смо га штошта; младић је одговарао кратко, а из очију му је искрила оданост, одлучност и чврстина.

Ито се и вече приближи. Био сам нестрпљив; дигох се и почех спремати. Вријеме је већ било да се и са Божом договорим и нешто утаначим.

— У реду, друже. Ево, ми сад идемо, па .. .

— Идете. Добро. И ја ћу с вама ... — прихвати он и диже се.

— И ти! С нама!?

— С вама. Што бих и долазио . . .

Згледасмо се у недоумици, а ведар осмијех свима нам се разли по лицу.

— С нама, велиш! Алал ти вјера! — поскочи Ђорђо, приђе и пољуби младића, а онда се окрену и дохвати једну од пушака, пружи му је и рече:

— Ево ти је, на. Синоћ је заплијењена. Прва послије Вукосаваца.

Божо прихвати оружје, дуго га је разгледао, а онда са поуздањем додаде:

— Не брини. Биће тога.

— Завидим ти, Божо. Ех, само да ми није због старице-мајке... — јави се сада и Симић.

Мало-помало, па читав крај, и крчевине, и кућица у прикрајку, утонуше у помрчину. Дубрава заћута. Стара Спасенија чекала нас је већ на богазу — да се опрости. Симић нас још мало испрати, поздрави се, и остаде, а ми полако кренусмо путем који води низ благе дубравачке косе.

XIV

По пространој семберској равници таласала су се поља бујно израсле пшенице, а и кукурузи су били већ приспјели за копање, па иако нису знали шта их сјутра чека и ко ће се све њиховим трудом и муком користити, сељаци су и даље истрајно радили — радили су по некој вјековној навици, али и стога што су, многи од њих, тврдо вјеровали да ће се у Семберији поново наћи снаге које ће окупатору пружити отпор и спријечити његова насиља и пљачку.

Ваљда су се због тога — упркос четничкој пропаганди и доказивању да је Народноослободилачка војска сасвим уништена и да је у источној Босни уопће више нема — тим крајем и даље проносили гласови како негдје горе, на Бирчу, има доста партизана. Причало се о томе упорно, али кад ће и како те партизанске снаге доћи, то нико посигурно није умио да каже. То нисмо знали ни ми, кумунисти-илегалци. И једино чиме смо се тјешили било је то што смо се повезали макар са друговима на Мајевици, а даље, вјеровали смо, они ће некако наћи могућности да се пробију до Бирча и повежу с нашим снагама, ако ни с ким другим, а оно са главнином Мајевичког одреда која се, по свима нашим претпоставкама, налазила тамо негдје.

Али, тек што је прошло неколико дана од нашег повратка с Мајевице, а Дојчин се поново нађе у Вршанима. Овога пута није имао богзна шта да нам каже . . Изгледи за скоро успостављање веза са партизанима на Бирчу били су још увијек слаби. Јер, према његовом казивању, чим су почели да шурују с властима НДХ, Керовићеви су четници постали још активнији. И — као што смо и претпостављали — одмах сутрадан послије нашег

одласка од Благојеве куће претресли су они читаву Тисовицу, али, разумије се, без икаквих резултата.

Дојчин се није дуго задржавао — остао је с нама само један дан. А за то вријеме опет смо највише разговарали о томе: како да допремо до Бирча, како да ухватимо везу са друговима из Главног штаба или Покрајинског комитета. Примивши на себе обавезу да ће то он по сваку цијену учинити, Дојчин се одмах врати на Мајевицу.

Управо тих дана — снашавши се послије многих недаћа — и партијски активисти у Семберији почели су још јаче да развијају своју дјелатност: одржавани су тајни партијски састанци и срећивала се организација која је, четничким ударом, била знатно уздрмана и осакаћена.

Једнога јутра, некако у другој половини маја, враћајући се с једног таквог састанка, осванух са Ђорђом и Божом код куће Живана Милутиновића у Вршанима, не много имућног али вриједног домаћина, иначе нашег доброг и поузданог симпатизера. Стигли смо једва у свануће и одмах се смјестили на некој шупи у дворишту.

Иако је још било рано и кишовито, напољу се већ чуо Живанов глас: нешто је, тобоже, око куће пословао. Милена се с нама није налазила — послали смо је били у Црњелово да се тамо, код нашег друга Јове Кокановића, заједно са Мевлом мало одмори и опорави — а Ђорђо и Божо, чим смо дошли и смјестили се, некако брзо поспаше. Слушајући ромињање кише и ја сам се полако препуштао сну, и само што нисам био заспао, кад ми се учини да неко долази. . . Придигох се и погледах. Збиља, под шупом се појави Живан: снажан и окретан четрдесетогодишњак, само мало наглув, па ако је требало нешто с њиме разговарати, онда — мука жива. Али Живан ништа не рече, пружи ми између греда неко писмо и одмах се удаљи. Отворих коверат и прочитах потпис: »Ујак«. Знао сам да је то псеудоним Радивоја Лукића, његово писмо; расаних се и почех га читати.

Радивоје је писао опширно, извјештавао о приликама у своме крају. Јављао је да веза са градом, Брчким, и даље функционише и да га »Палента« о свему обавјештава; да се Кићо, код Медунића, прилично осмјелио, поготову у најновије вријеме, откад се у Ражљеву сакупило још десетак Посаваца, бивших партизана који, такође, једва чекају да се појаве наше снаге; а затим да је помоћу тих људи, а и »Паленте«, сазнао и за оних неколико другова из Посавине, Петра, Бору, Саву, Вуку и остале, те да ће ускоро и с њима ухватити везу.

То је писао Радивоје; образложио је још неке појединости и на крају питао: јесмо ли шта сазнали о некој од партизанских јединица и да ли јој се ускоро надамо.

Не пуштајући писмо из руку поново се опружих по сијену. Дуго сам размишљао о свему . .. Размишљао сам о Кићи, о Посавцима бившим партизанима, затим о Божи и многим другим који, сигурно, исто тако желе да наставе борбу против окупатора. Али, како да их покренемо, окупимо? Размишљао сам и о нашој Семберској чети. Њено постојање, истина, имало је озбиљан политички значај и представљало је какав-такав ослонац за наш Покрет, али привлачне снаге која би била у стању да све те појединце поново привуче и окупи, она још ни издалека није имала.

Киша је и даље падала и успављивала ме својим једноличним шумом; заспао сам, а да нисам ни осјетио како ми је писмо испало из шака.

И Глоговац је у равници, али се он по нечему ипак разликује од осталих села у Семберији: терен му је нешто валовитији, ту су и неке испаше, шуме, а од сусједног села, Модрана, па даље према југу — чим се пређе рјечица Јања која тим крајем протиче и пробија се пут Дрине — почињу већ да се уздижу благе питоме косе и постепено пењу све док се, у даљини, сасвим не стопе с високим брдима мајевичког масива. А подну тих коса, као растурена јата птица, бјеласале су се кућице: Ченгића, Бјелошевца, Кацевца и Доње Трнове. Та су села, као и многа доље у равници, још од првог дана устанка

била позната као сигурна упоришта народноослободилачког покрета; а између свих издвајала се Трнова, због чега су је у народу обично звали »Мала Москва«.

Некако половином маја и наша Семберска чета боравила је негдје око Глоговца, — склањала се по глоговачким шумама. Малобројна, слабо наоружана, са по десетак метака на сваку пушку, она још није могла да се упушта у неке озбиљне акције, али је и поред тога окупаторским властима у Бијељини сметала као кост у грлу, па су јој стално јурили по трагу било домобрани и усташе, било Сићићеви и Станићеви четници. Стога је Чета морала да маневрише, да се пребацује тамо-амо, час доље, дубље у Семберију, час у Глоговац или Трнову. То се дешавало редовно, па се тако и једне ноћи, половином маја, добивши извјештај да ће домобрани сљедећег дана вршити претрес Глоговца, Чета одмах упутила према брдима, прешла Јању у Модрану, и у рано јутро стигла у Трнову.

Трнова је прилично велика, развучена; њени засеоци разасути су на неколико брежуљака, обраслих воћњацима; крај је веома лијеп, питом, и кад је ведро онда с тих брежуљака пукну видици и као на длану се укаже пространа семберска равница. Али, тога јутра нико ништа није гледао, вријеме је било веома тмурно и магловито, а људи уморни. Чета је журила да на вријеме нађе неко-погодно мјесто за боравиште.

Били су већ надомак Јаковића, једног од многих трновских заселака — заправо предјела који се протеже готово до испод Лазаревице. Од Јаковића наниже, према Модрану, провлачи се опет шумовита удолина, поток, а усред те удолине, поред потока, уздиже се такође шумом обрасла узвисина; с ње се лако може осматрати околица, крај забачен, подаље од кућа и путева, па иако би је Трновци, без ријечи, примили под свој кров, Чета је, ради сваке сигурности, изабрала ово мјесто за боравак и смјестила се на овој шумовитој узвисини.

Киша је непрекидно сипила по густом грању дрвећа, Под једним старим крошњастим храстом стајао је командир Чете Жарко Калабић, млад, чврсто грађен човјек, сељак из Броца; одмах до њега, под истим ста-

блом, налазио~се и комесар Чете Миленко Стојаковић, затим Војин Бобар и Вељко Симић, такође Семберци, иначе доскорашњи студенти Београдског универзитета, а недалеко од њих, испод сусједних стабала, Андрија Благојевић, чича Саво Јовановић, Драгиша Максимовић и други. Командир је био замишљен, ћутао је, и тек би понекад бацио мрк поглед преко замагљених брда.

Жарко се није плашио борбе. Његово искуство сви су у чети већ одавно цијенили, сматрали га добрим и одважним борцем. У устанак је пошао међу првима. А онда је, крајем љета исте године, приликом једног сукоба са домобранима код Мирковића аде, на Дрини, био присиљен да се заједно са још двадесетак другова од којих су се многи и овдје с њиме налазили, пребаци на другу страну, у Србију, и прикључи мачванским партизанима. Ето је наступила и њемачка офанзива на Мачву; отпочеле су жилаве борбе, у којима је и он учествовао, први пут се борећи с јединицама чувеног »Вермахта«. Ни у најтежим часовима Жарко се није збуњивао. Сви су то у чети знали, па су га због тога, због његове истрајности и храбрости, и изабрали за командира.

Али, Жарка је нешто друго узнемиривало — узнемиривала га је немоћ и неактивност Чете, мучило га је то што не може ако ништа друго а оно бар донекле да спријечи пустахилуке којекаквих самозваних команданата и четобаша по Семберији.

— Јесте. Изненадисмо, — поче Јоцо. — У селу нам брат Страјко. У партизане он није хтио; није му се свиђала партизанска дисциплина. Са четницима — ни са њима није пошао. А ипак је нешто хтио. Оружје, власт, свиђати се сеоским дјевојкама — то га је привлачило, освајало. И не само њега. Таквих је било . . . У први мах на то није много ни обраћана пажња; али су се они почели да окупљају, — бивало их је све више и више. Причало се да »комите«, како су се сами називали, формирају у Броцу свој батаљон, а као командант тога »комитског батаљона« помињао се Страјко.

Та појава, комите, почела је да интересује многе, у првом реду партизане, па се тих дана и у Чети о томе много говорило.

Киша је и даље ромињала — сјећају се и данас Војин Бобар и још неки борци бивше Семберске чете. Грање је почињало да пропушта: с лишћа су се, све чешће, откидале крупне капи воде и са шумом падале на одјећу, квасиле лица — изазивале зловољу код људи — због чега су неки псовали, а други их, опет, задиркивали, шалили се. Али, што је најглавније, у Трнови су; међу њима' је и неколико мјештана, партизана, који су им се још јутрос придружили и већ организовали читаву обавјештајну службу, па нема бојазни од неког изненађења. Али су се поред тога осматрачи редовно смјењивали; чета је била стално у приправности.

Жарко, Вељко и Војин, стојећи и даље под храстом, такође су живо расправљали: разговарали су о могућностима за акцију и приликама у којима се Чета налазила, а опет, ко би га знао по који пут, наметало се и питање — шта је са главнином Мајевичког одреда и хоће ли се ускоро вратити? И, управо се у том часу, сва мокра од росе, појави у шуми сељанка, млада, пониска дјевојка, па спазивши Жарка и остале упути се право према њима.

— Шта је, Анђо? — упита је Војин и не чекајући да им приђе.

— Послали су ме Тешо Ђурковић и Ђоко Јовић; рекли су ми да вам јавим да су у селу четници, па...

—- Четници! Откуда они!?

— Не знам. Кажу да су Бижићевци. Иду од куће до куће; купе, тобоже, некакве прилоге, а ако им неко не да, онда га псују, називају издајником, Турчином, пријете му, и још кажу: »Мислите ли ви да нико не смије доћи у ово ваше комунистичко гнијездо. Ево, веле, ми дођосмо, па — шта је?«

— Види, мајку им... Дрскости! — рече Жарко и поскочи.

— И тако, велиш? — додаде он.

— Јесте. Ено их, у Мићићима су остали... четворица...

Док је Анђа ово казивала, под храст су почели да прилазе и остали; стајали су у полукругу и радознало посматрали дјевојку; сваки је хтио да чује о чему се ради.

Жарко је неко вријеме ћутао и размишљао.

— Добро. Ко су добровољци?! — не оклијевајући дуго, одлучи он.

— Ево, нас двојица . . ! — први се јави Јоцо Јовановић »Ченгела« и одмах иступи напријед, а с њим и Васо Јовић, онизак, живахан, црнпураст младић због чега је, вјероватно, и носио надимак »Попац«.

Јавили су се и остали. Заправо — сви су били добровољци, али, командир одброја прво тројицу Трноваца: Јоцу Ченгелу, Васу Попца и Ћећу Рикића, а онда одвоји и двојицу Андрића, Грују и Кикана.

— Е, сад хајте. Али, живе да их доведете!

Јоцо крену, за њим и остали.

Шумарак на бријегу, испод Јаковића, поново заћута, притаји се, а маглуштина која се у густим праменовима вукла продолином, спуштала се сад све ниже и заплитала за врхове стабала. Киша се час мало утиша, час поново лине. Било је већ и подне близу.

Прође још један сат. Жарко је са друговима и даље киснуо под храстом, премјештао се тамо-амо; тражио сувље мјесто гдје би се склонио. А из села никаквог гласа, изузев раздражљивог кевтања нечијег пса.

— Ништа се не чује, — јави се неко од другова.

— Да не побјегну?

— Не би их Јоцо и Васо пустили. Пуцали би они, — додаде трећи.

И опет сви заћуташе. Али неколико минута касније поново наста комешање ...

— Ено их долазе.. . Воде их ... — поново се чу притајен глас осматрача.

Испод дрвља, гоњени радозналошћу, почеше неки од бораца да излазе, да се помјерају према оном крају шуме одакле је требало да дође Јоцо.

— Хеј, другови! Станите! Приђите овамо, — дозивао је Жарко испод храста.

— Ево шта ... — поче он пошто се сви сакупише. — Добро би било да се разиђете по шуми, склоните се иза дрвља и отворите причу, што живље, па нека неко и запјева; треба да изгледа као да нас је пуна шума, на стотине.

— А зашто? — упита неко.

— Они не смију знати колико нас има.

— Што? Нећемо их, ваљда, пустити?

— Можда и хоћемо. Онога ко не буде крив. Судићемо им.

Људи ућуташе и почеше да се разилазе.

Избор је брзо учињен — судије ће бити: Жарко, Војин Бобар и комесар Миленко. А затим, већ сљедећих минута, около забрује. Чу се и пјесма. Изгледало је, збиља, као да је шума пуна партизана. Ито се испод брежуљка појави и Јоцина патрола; гонили су четворицу везаних четника.

Пошто зађе дубље у шуму, Јоцо застаде; четнике остави са оном четворицом другова, а он приђе Жарку, Миленку и Војину, који су сада сами под храстом сједили.

— То нешто зачас би? А? Мора да су неке ратоборне делије? — пресрете га са питањем Жарко.

— Неће бити тако, друже командире. Видјећете. А шта су могли. .. Изненадисмо их.

— Је ли . . ? Причај!

— Јесте. Изненадисмо, — поче Јоцо. — У селу нам одмах рекоше гдје су четници — да су управо малоприје свратили у кућу Илије Мићића. А Мићићи су вам тамо, на другом крају села. Додуше, Трнова је ово и није било бојазни да ће им неко рећи да ми долазимо. Тек кад смо стигли у Мићиће почели смо опрезно, крадомице да се привлачимо. Срећом и ова киша, магла ... Банемо тако пред Илијину кућу, а да нас ни његова чељад нису примијетила. Васу и Ћећу оставимо пред улазом, а нас тројица упаднемо унутра. Домаћин Илија, и његови укућани стоје, гледају нас као да су се скаменили, и једва се једном очима споразумјесмо. Ћутке,

не говорећи ником ни ријечи, Кикан само што приђе собним вратима и удари их снажно ногом, а она, с треском, одскочише као да их олуја извали. А четници. .. сједе на троношцима — пушке им уза зид прислоњене, пред њима флаша с ракијом и тепсија, на њој хљеб и кухана јаја — сједе они, блену изненађени, ни јаја још не испуштају ... — »Руке увис!« — дрекну Кикан и са аутоматом у рукама прескочи преко прага. Четницима се очи укочиле . .. Ни да макну. За трен ока покуписмо им оружје, повезасмо . . .

— Имају ли муниције?

— Да. Она тројица.. . Нагиздани, брате: реденици, бомбе. А трећи... биједа нека. Само велика ћуба коју је пустио одаје га какав је. Вјероватно је мислио да ће овдје, у Трнови, до пушке да дође. Ја. И ово. . . Видите колико су сакупили... — рече Јоцо и пружи Жарку дебео смотак новчаница.

—- Добро, Јоцо. Добро сте ствар извели. Доведите их.

— Само, да знате, крвници су, сигурно, — додаде Ченгела и даде руком знак Васи и осталима да приведу четнике.

Четворица четника, везаних руку, — блиједи, усплахирени — прилазили су полако, тромо. Сви још млади; на њима, изузев једнога, добра шајачна одијела, лаки српски опанци. Само је онај четврти био бос, а на ћубастој глави накривио плитку излизану шајкачу. Иза њих, са откоченим пушкама, корачали су Ћ.ећо, Грујо и Кикан. Посљедњи је ишао Васо, натоварен реденицима, опасачима и бомбама. Пришавши до на неколико корака испред храста они застадоше.

— Приђите ближе, — довикну им Жарко.

Четници крочише још неколико корака.

-— Како се ти зовеш? — упита Војин првога између њих, бљедолика, мршава дугајлију.

Четник с муком отвори уста и рече ко је и одакле је, и да је из Бижићева одреда. И други, неки љепушкаст ћилкош, једва некако каза како се зове; једино ћубасти поче мало слободније, и прво му је било да каже како је он, тобоже, с њима сасвим случајно. .. пошао као водич.

— Ти си из брда, велиш. А колико имаш своје земље? — испитивао је Војин дугајлију.

— Око сто дунума.

— Сто дунума. Па због чега се ти, реци ми, бориш против партизана?

— Не. Није против партизана.

— Него? Против кога?

Дугајлија је ћутао, гледао некуд у страну, а онда једва проциједи:

— Против Турака и . . . комуниста.

— Против комуниста. А зашто?

— Зато што су против- вјере и. . . имања.

— И Турака. велиш. Којих то? Да неће бити оних из Турске?

Дугајлија поново заћута.

— Јадниче! Имања . . . Ваљда таквог као што га ти имаш? То су те официри научили — твој Бижић, жандар; напујдали су те као пса! — поче опет Жарко, оштрим погледом ошину четнике и додаде: — Због тога нас и нападосте у Вукосавцима, мучки, иза леђа; јел' де?

Четник ништа не одговори; сва тројица су ћутала и гледала у врхове својих ђилкошких, сад већ сасвим каљавих опанака, и тек би понекад подигли главу, ослушнули и, вјероватно се у чуду питали: откуд то .. . откуд оволики партизани . . .

— А ко је од вас, заједно са Јовом Тејићем Попом, мучио нашег друга, доктора Николу, — питао је даље Жарко.

Четници су упорно врдали, одрицали. Али се и поред тога на крају ипак испоставило да су прва тројица, заиста, били у оној групи бижићеваца који су, приликом борби у Вукосавцима, зашли мучки за леђа партизанима, а онај ђилкош да је још, заједно са познатим кољачем Јовом Тејићем Попом, учествовао и у мучењу медицинара Николе Спасојевића Ниће; а у Трнову су сад дошли из пустахилука, да покажу своју »силу«, па понешто и упљачкају. За ћубастог се једино није могло утврдити да има неке велике кривице, изузев то што је с њима дошао у Трнову.

Тек послије сат и нешто више времена испитивање је завршено и Жарко даде знак Јоци да се с четницима мало одмакне. Почело је савјетовање и на крају је донесена одлука: прву тројицу стријељати, а ћубастог пустити.

— Шта да му радиш? За мене је доста само то што су били на Вукосавцима. И нема ту шта . . . А овај биједник . .. нека иде и каже четницима шта је било ... — образлагао је, на концу, Жарко.

Дан се примицао крају па је и магла постајала све гушћа, небо тмурније, и док је Жарко саопћивао четницима шта су заслужили и шта ће их сада снаћи, киша се још јаче проли. Тројицу осуђених Јоцо поведе према потоку; само ћубасти и даље оста на своме мјесту: блијед, окисао, као да ни капи крви у себи нема. А кад у потоку одјекнуше пуцњи, он се сав затресе, као лист на јасици.

— Хајде! Одлази! И. . . памет у главу, — одбруси му тада Жарко.

Четник пође, али некако несигурно; обзирао се често, све док не дође до ивице шуме, а онда га за трен ока нестаде.*

Негдје далеко, ваљда на угљевичкој прузи, мукло је бректала локомотива и реметила мир кишног предвечерја. Чета се постројавала; а уз поток, поред шумарка, прокрадала се помрчина, скривала и оно мало свјетла што се кроз маглу пробијало. Не потраја дуго па и колона крену, изађе из долине, прихвати се коса и упути према првим трновским кућама.

* Једног јутра, недјељу дана послије овог догађаја, читав одред Ђуре Бижића бануо је изненада у Трнову. Све становништво — старци, жене, дјеца — сакупљено је насред села. Отпочело је страховито батинање и злостављање... А Чета се, тога дана, није налазила у близини! Али се неколицина партијских активиста, мјештана, спазивши на вријеме четнике, брзо из села склони, па пошто са стране примијети шта четници раде, отвори на њих ватру. Бижићевце ухвати паника и — увјерени, ваљда, да је Трнова заиста пуна партизана — одмах нагну да бјеже. Тако су Трновци избјегли одмазду, а четници још више почели да зазиру од Трнове.

x v

Од Вршана у Семберији па до Шековића на Бирчу — гдје смо претпостављали да се налазе јаче партизанске снаге — није тако далеко. Та два мјеста дијели можда свега стотињак километара даљине, и — кад не би требало тако рећи на сваком кораку од Саве па све до Јаворник-планине сукобљавати се с погледима окупаторских шпијуна, кад не би требало сусретати се са усташким 'патролама, заобилазити многе домобранске посаде, легионарске страже и четничке засједе — препјешачити то растојање не би", збиља, представљало никакву тешкоћу. Али су дани пролазили а нико од нас, па ни Дојчин, још није могао да одгонетне и смисли како да се провучемо кроз ту замршену мрежу непријатељских запрека и допремо до Шековића . . .

Дошао је, уто, и десети јун.

Било је већ крајње вријеме да се поново нешто предузме ... Управо у истом циљу и Брко бјеше дошао из Црњелова, па уочи тога дана, заједно са Ђорђом и Божом, заноћимо на тавану Вујине штале у Новоме.

Али на томе мјесту нисмо могли да останемо и преко дана, због чега, још прије зоре — и не надајући се Дојчину — сва четворица кренемо од Вујине куће из Новога, пређемо Гњицу и, низводно, упутимо се према Сави. Требало је да се што прије извучемо из села, јер је, према обавјештењима која смо имали, један од оближњих четничких комаг&аната, Драго Глигић из Црњелова, »командант Семберије« како се он често називао, нешто већ био сазнао о нама. Наиме, сазнао је да смо ту негдје, да се користимо тим »ничијим простором« у близини домобранске посаде у Вршанима на који он, од домобрана, доскора није смио да залази. Али су се

прилике већ биле измијениле, — споразум је направљен . .. И, ето, ваљда да би показао колико је одан »новом поретку«, можда оданији и ревноснији и од самих домобранских официра, Глигић се сад спремао у »акцију« — у претрес Новога. Стога нас Вујо још за времена поведе некуд изван села, у лугове поред Саве.

Помрчина је полако узмицала. Не потраја дуго па и зора заруђе, а над Бусијом — густом шумом обраслим простором на самом ушћу Гњице у Саву — почеше већ да се расипају први зраци свитања. Кретали смо се журно: газили росне травњаке, провлачили се кроз неке честаре, а онда — пред нама поново искрсну њиверак, и истог се часа, на његовом другом крају, указа нечија кућица, боље рећи колиба, усамљена и тиха као да се од страха уза шуму прибила.

На прагу кућице појави се уто повисока, мршава жена и, као да нам се већ одавно надала, пође нам одмах у сусрет. Била је, истина, мало као узбуђена, али и поред тога веома пријазна, предусретљива. Поздравивши се с нама проговори она с Вујом још неколико ријечи — договорише се' нешто — и одмах крену за неким послом, а ми продужисмо даље, према Сави.

— Анђа Јеремић. Не знам... знате ли ви њу? Одијелили су се још давно и овдје направили кућицу. Муж јој је у ропству, у Њемачкој, а она јадна, сама, девера овдје са двоје ситне дјеце. Иначе, добра и поуздана другарица, наш симпатизер, — објашњавао нам је уз пут Вујо.

Тек што се раздањивало, па и шума као да је још била некако поспана, буновна. .. чуо се само тихи шум воде у близини. Пробијали смо се и даље кроз неки густиш, заобилазили сплетове мрког трња, заплитали се у врбаке, а онда се наједном пред нама откри ријека, широка, плава и, наоко . . . непћмична; само нека откинута грана, која је пловила површином, одавала је правац њеног лаганог тока. Убрзасмо кораке; нешто као да нас је вукло напријед.

Изашли смо на обалу и застали на малој, пиревином обраслој утрини. Испред нас, запљускујући међу, жубо-

рила је вода, а около — простирали су се бујни посавски лугови. Десно је ћутала Гњица, њено ушће у Саву, а одмах ту, на ушћу, веле да су се налазиле и рушевине Накић-куле, неке старинске утврде, града, за који се не зна ко га је и*кад подигао, нити какву је судбину имао; вјерује се само да је по њему и овај вршански заселак добио назив — Нови. А тамо опет, преко Саве, црњеле су се шуме простране Крапље баре. Крај заиста живописан, јутро лијепо, ведро. Али, никоме до тога није било...

Нисмо још били ни посједали — стајали смо и разгледали гдје смо — кад и сунце изађе: шума забруја, живну; широка површина ријеке заблиста . . . У тежњи да буде што ближе својој кући, Вујо већ одавно бјеше отишао. А Брко је и даље ћутке стајао и пушио; Божо и Ђорђо, такође, и тек ако би по коју ријеч проговорили.

У томе нам и јутро прође. И можда бисмо и даље тако наставили да се, у даљини, не чу Анђин глас — дјецу је тобоже дозивала, што је био знак да нам неко од наших долази. Убрзо затим из шуме збиља испаде Алекса, а за њим се, као да из земље изниче, појави и Дојчин.

— Увијек неки белај с њиме, бога му његова! — поче Алекса још издалека. — Четници таман у село, а и он у село. Једва некако стругнусмо.. . Али, ништа, не брините се. Прошли су . . . — додаде он као да нам је погађао мисли.

Пошто нас укори што стојимо на отвореној утрини, Алекса нам укратко исприча како се завршио Глигићев »поход« на Нови и да се, углавном, све добро свршило, па, помјеривши се према честару, сједе и, показујући руком на Дојчина, настави:

— Сједите. Само да чујете . ..! Вијести! Прве сигурне вјести о нашима.

Изненађени његовом неочекиваном посјетом, радознало смо посматрали Дојчина, а он, сједајући поред Алексе, само што се доброћудно смијешио и, ваљда да би се боље одморио, поче, без журбе, да изува своје старе, дотрајале ципеле. Чинило нам се да је прошло подоста времена док се једва једном сканио и почео . . .

Сунце бјеше већ повисоко испловило и пригријало, од жеге замириса врбовина, а Дојчин је, не знам већ по који пут, настављао своје казивање, одговарао на наша запиткивања и упадице.

— ... Марко Лугоњић је партизан, кажем вам, учествовао је у борбама на Вукосавцима а онда се, заједно са осталима, повукао на Бирач. Додуше, његови се у селу зову још и Марјановићи; он је у неком сродству и са Благојем, па сам се тако с њим и повезао. А друго је онај Марко Лугоњић, четник ... — доказивао је Дојчин.

— Добро је! Добро је, брате, да бар нешто о њима сазнамо, сагласи се Брко — отхукнувши са олакшањем.

— А откуд се тај друг нађе на Мајевици? — упитах.

— Па, као што вам рекох, видио сам се с њиме код Благоја. Сав некако потиштен. . . Каже да је приликом неког тежег покрета изгубио везу са јединицом, да је лутао, да није могао да се повеже и, тако . .. стигао овамо.

— Добро . . . Па шта вели?

— Кажем вам . . . Вели да наших има доста. . . у неколико батаљона. С њима су и другови Родољуб Чолаковић, Цвијетин Мијатовић Мајо и остали. Додуше, он највише зна о нашем, Мајевичком батаљону. Изгледа да и тамо не иде све најбоље. Стални покрети, борбе; највише с четницима. И, што је најгоре — оскудица у храни. Како он рече: радо би они и на Мајевицу дошли, само — појма немају каква је ситуација овамо.

— Да, да. То је оно. . . Не знају.. . Крајње је вријеме, збиља, да их о свему обавијестимо.

— Знам. Ради тога сам и дошао, — додаде без журбе Дојчин. — А рекох вам и за Лугоњића. Њега, изгледа, мучи то што се од јединице одвојио. Боји се да не испадне као дезертер. Хоће да их тражи. А мени, опет, добродошло; идем и ја с њим.

— С њим? А како?

— Провлачићемо се некако. С пропусницама...

— Опет он .. . с пропусницама. С њима би ти, друже, могао да стигнеш једино на онај свијет. А зар не знаш, болан, да оно што важи за Бижића, не важи за Глигића, а што, опет, вриједи за Глигића, не вриједи за Радивоја

Керовића. Сваки од њих је власт за себе, држава у држави — примијети Ђорђо.

— Знам ја то, — настави Дојчин. — Овдје, у свом крају, још и којекако: добро је ако имаш нешто написмено — и од четника и од домобрана — па, према ситуацији .. . може то некад и да помогне; осим тога неки ме и познају, сматрају да ходам од невоље, својим послом, ето — тако, ни четник ни партизан. А даље — нисам ни мислио да се тиме користим. Треба да се држим главне ца̧де, у ствари оних мјеста која су под некаквом влашћу НДХ, гдје пропуснице њихових органа макар нешто значе — на то сам мислио. Заправо, ево како сам ја срачунао: ви знате да сам ја дуго радио као рудар у Мајевичком руднику. Тада је, на истом послу, са мном радило и неколико људи који су сада неке старјешине у домобранима или легији. Били смо некад добри познаници, па ћу, помоћу њих, покушати да дођем до тих пропусница. Негдје, наравно, и помоћу новца, подмићивањем. . . Казаћу да тражимо запослење, да хоћемо да радимо у неком руднику, у Креки, или ту негдје, око Тузле. С тим пропусницама можемо до Живиница или Ступара, а онда . . . ударићемо преко шума. Тада Лугоњић на себе преузима одговорност . . . Вјерујем . . . догураћемо некако.

— Ја. Видиш. . . Добро је то ... А кад бисте пошли? — прихвати Брко.

— Одмах. Колико данас. Лугоњић ме чека.. . код Благоја.

Од поподневне припеке ваздух је треперио, запара гушила, а шум воде у близини — изазивао је и мамио. Али смо ми, повукавши се још дубље у честар, и даље расправљали о Дојчиновом путу, договарали се о извјештају. У Ђорђиној торби нађе се однекуд и табак чистог трговачког папира и почесмо да пишемо . .. Писали смо о приликама на Мајевици и у Семберији: о политичком расположењу народа, о партијској организацији и њеном раду, о непријатељским снагама — четничким, домобранским — о моралу те војске и о још којечему што смо сматрали да има неког значаја, да би могло интересовати наш Главни штаб или Покрајински комитет, а

онда, на крају, потписасмо нас двојица: »Брко« и »Вујица Брђак« — стависмо своје илегалачке потписе, иако нисмо били сигурни да ће другови, кад прочитају, знати о коме се ради.

— Ама, лако је за то ... — додаде Алекса. — Ако нешто и не буду знали, Дојчин ће им разјаснити. Само . .. ви ту свашта написасте. Замислите .. . да по несрећи та хартија падне у шаке непријатељу? Хм ...

— А, не! То се никако не смије десити!

— Јест. Никако. А у чему ће је и како носити? Шта ће бити ако га претресу гестаповци или усташе, или ако му четници поскидају одијело? Де, реците.

Сви се загледасмо у Дојчина; а он, као да се нечега присјећа, поче нешто тражити, затим обори поглед низа се, задржа га за час на копорану, опипа се и око паса, па подигавши главу, рече:

— Ја, мајку му .. . Не знам. Нисам ни мислио о томе.

Знојили смо се и ћутали. Јер, заиста, о свему томе раније нисмо размишљали. Ћутао је и Алекса, а оно његово здраво око зурило је некуд кроз шипражје.

— Знате шта . . ? — присјети се наједном он, пружи руку и подиже једну од Дојчинових ципела које су недалеко од њега у трави лежале. — Ево, овдје, видите, у овом горњем дијелу ципеле — оно доље и јесте дотрајало — треба само распорити овај шав, поруб, одвојити лице од поставе, ставити ту извјештај, а онта . .. поново зашити. Томе се, сигурно, нико неће досјетити.

— Тачно. Добро је то Алекси на ум пало. Такве ципеле кад би неко и на путу нашао, сигурно их не би узео. Па и ако га ухвате и убију, неће му их скинути с ногу; закопаће га с њима, — слагао се Ђорђо.

— Био би, вала, добро опремљен... — нашали се Божо.

— Маните се таквих шала. Боље је да неко оде до Анђе и донесе иглу и мало конца, — прекори их Брко.

— Ево, ја ћу, — прихвати одмах Алекса, придиже се и кроз врбак одгегуца према Анђиној кући.

Захлађивало је. Негдје далеко, на сремској страни, са забачених шумских испаша одјекну чобански рог. Па и ријека, уто поче да добива неку друкчију, тамнозелен-

касту боју. Спремали смо се ... Још смо мало сачекали док Ђорђо не зашије Дојчинову ципелу, а онда смо се полако, кроз шибље, упутили Анђиној кући.

Дојчину- се и Алекси журило; нарочито Алекси. Па и поред тога су морали да се задрже . . . Анђа је наваљивала да сједну; хтјела је да нас почасти вечером. — Брзо смо били готови . . . Дојчин, за сваки случај, навуче своје ципеле, поздрави се и крену са Алексом.

— Па тако, друже, са срећом! Ти знаш шта твој пут за нас значи! — рекох му на растанку.

— Знам. Не треба то ни да ми говориш. Натраг никако, а горе . . . жив или мртав, — одговори Дојчин и убрза корак за Алексом, који је био већ мало измакао.

XVI

Снажна људина раздрљених груди, са празном врећом и мотиком преко рамена бану једнога дана пред Живанову кућу у Новоме. Тражио је, тобоже, посла — питао је гдје би могао мало жита дјеци да заради. Ко није познавао Благоја рекао би одмах Да је то, заиста, неки сезонски радник, брђанин који је ради зараде у равницу сишао. Нико не би у њега посумњао . . . А, у ствари, тај брђанин је имао сасвим друге намјере, други задатак.

Извијестивши нас о томе да је Доучин, заједно са Лугоњићем, пошто је набавио некакве пропуснице већ кренуо преко Тузле на Бирач, Благоје не хтједе да се задржава у Новоме и одмах се врати на Мајевицу.

Курири су отишли .. ! Та околност — иако још нисмо били сигурни да ће покушај успјети — будила је нове наде и нова ишчекивања, и подстрекивала нас на даљње напоре и још живљу дјелатност.

Уто и љето наступи... Пшеница је већ једрала, дозријевала. Сељаци су, рекло би се мирно, радили своје редовне послове, а четници се још увијек разметали по богатој Семберији.

За њих — рат као да је био већ завршен. У читавом том крају неких озбиљнијих партизанских снага није било, а са властима НДХ направили су споразум. И од кога онда да зазиру? На Мајевици су и даље безбрижно пашовали Керовић, Бижић и Леко; у Подрињу — Русић, Радић и Богдановић, а у Семберији — Глигић, Бањичић и Калабић. У ствари, сваки је од њих водио некакву своју политику, настојао да учврсти своју власт, да што више за себе приграби, због чега је између њих често долазило до сукоба и обрачунавања. А Дражина »Врхов-

на команда«, опет, проводила Је своЈе планове: настоЈала је да, по сваку цијену, од те четничке масе — од око хиљаду и пет стотина наоружаних људи, колико их је могло да буде на Мајевици и у Семберији — створи неку чврсту и организовану војничку формацију, спремну да изврши сваки задатак који би јој поставили било њени наредбодавци из иностранства, било окупатори.

Тај задатак обједињавања и сређивања требало је да обави капетан Стево Дамјановић Леко. Он је то и хтио . . . Али му и поред свих тежњи и настојања посао није полазио за руком; брзо је дошао у сукоб са самовољом четничких команданата и морао да бјежи преко Дрине у Србију. Заједно с Леком, на Мајевици се ускоро појавила и нова личност — »делегат Врховне команде краљевске војске у отаџбини«, капетан Драгослав Рачић, човјек који је имао овлашћења да смијени »сељачке« команданте и на чело јединица постави официре. И сад — ко ће бити старији .. ?

А у томе хаосу, у читавој тој збрци појмова и тежњи посебно је мјесто, опет, заузимао Страјко Калабић и његове комите.

Доњи и Горњи Бродац, лијепа, питома и богата села, можда најбогатија у Семберији, налазе се ниско у равници, недалеко од цесте која се, од Бијељине, провлачи према Рачи. Та села су и од раније била позната не само по своме богатству и питомости него и по напредним тежњама доброг дијела својих становника. Јер, ни Брочани нису сви богати . . . Већина њих била је већ под извјесним утицајем комуниста из града, била је у сталној опозицији протународним режимима предратне Југославије. А почетком рата дјеловало је ту већ и неколико организованих чланова Партије: Ђојо Лакетић, Стево Перић, Драго Симић, Вујадин Трифковић, Стево Јовичић, Бошко Гајић и други. Стога је сасвим разумљиво што је одмах, у почетку устанка, и добар број Брочана кренуо у партизане.

Па и Страјко је Брочанин, сељак; и он је, V почетку пошао с партизанима. Али, њему се није свиђало штошта

код партизана, на првом мјесту ред и дисциплина, па је дезертирао и нашао се у Броцу. Ту се крио неко вријеме, а онда му пође за руком да на згодан начин дође до оружја* и почне стварати своју дружину. Своје дезертерство образлагао је тиме што, ето, не може да трпи ничије команде, поготово којекаквих странаца, непознатих људи ... Иначе, тврдио је како и он хоће да се бори за слободу, да воли Совјетску Русију и њену Црвену армију. Само, према његовом мишљењу, требало је још да се причека и сачува овај народ и села да не погоре, а доћи ће вријеме, говорио је, кад ће Страјко доказати да је и он за исту ствар за коју се комунисти боре. У ствари, на тој линији, на линији чекања и тобожње одбране српских села, он је нашао исти језик с четницима, слагао се у много којечему и шуровао с њима, изузев са Глигићем и Бањичићем, — својим супарницима, које лично није трпио.

Па и неке брочанске газде нашле су са Страјком, на истој линији, заједнички интерес. И оне су тежиле за тим да рат некако протутњи поред њих, нека се пуца и гине, само што даље од њихових села, од њихових имања. А Страјко, какав год да је, њихов је: с њим ће се већ некако, рачунале су, моћи све да уреди и заглади. И газде су га издашно снабдијевале, гостиле; уз његову помоћ сакупљале су храну и слале на Мајевицу четничком војводи Радивоју Керовићу. А власти НДХ, опет,

* Једнога дана, почетком љета, Страјку и још неколицини његових пајташа падне на памет да преваре и разоружају домобранску посаду која је, у близини Раче, чувала мост на Сави; договоре се и пођу. Домобрани су, нарочито дању, били веома неопрезни. Па и тога је дана само један стајао на стражи, а остали су лешкарили поред обале, сунчали се и купали. Онај што је стражарио примијетио је на вријеме како му прилази неколико сељака, али пошто су ишли мирно, сматрао је, ваљда, да иду негдје ради посла и није им придавао нарочитог значаја. Тек кад су пришли сасвим близу зауставио их је и затражио легитимације. Страјко је пришао први и пружио му некакву исправу. Док је стражар разгледао папире, плануо е пиштољ; војник се скотрља низ насип, а сељаци скочише према оружју које је стајало у купама. Изненађење је било потпуно. Домобрани се разбјеже, а Страјко олако дође до оружја: 2 пушкомитраљеза и 12 пушака.

сматрале су га четником, споразум се и на њега односио, нису га дирале, и Страјку се указала идеална прилика да мало проживи . . .

И Страјко је ту прилику заиста и искористио. Гостио се час код једног час код другог домаћина, наређивао посебне ручкове и вечере и правио теревенке. Био је напрасит и необуздан, и ко би му се ма и најмање замјерио, немилосрдно би се с њим обрачунао.

Пустахилуци Страјка Калабића и његових комита задавали су велике муке брочанској партијској организацији. Нико га није могао уразумити, па ни његов брат Жарко. И шта да раде? Туђи се с њме не могу; јачи је, — има више оружја. А и кад би могли, питање је — колико би то, у оваквој ситуацији, било умјесно и корисно? Нико с тим није био начисто . . . и вријеме је пролазило. На концу, рачунало се да је Страјко и такав — какав је бољи него некакав Глигић или Бањичић и да с њиме не треба прекидати односе, а можда ће, ко зна, и од њега неке користи бити.

И збиља, ускоро се показало да оваква оцјена и поступци нису били сасвим без основа. Прије свега Страјко је знао за поједине чланове Партије, знао је за њихов рад, чак их је у понечему и помагао. Тако је једном, кад је сремским партизанима из Босутских шума приликом једне непријатељске офанзиве запријетила опасност, прихватио приједлог неких партијаца и пристао да се Сремци пребаце преко Саве и склоне у Броцу. Пошто је офанзива прошла и Нијемци истрошили мноштво граната и пушчаних метака пуцајући узалудно по Босутским шумама, Сремци су се вратили у свој крај. С њима је пошла и Семберска партизанска чета Жарка Калабића; имали су намјеру да заједно нападну жељезничку пругу Београд—Загреб и униште бар једну од многобројних композиција којима су, ко зна куда, транспортовани њемачки војници и опрема. Мало под братовљевим утицајем, а и ради тога да би доказао како је, ето, и он за борбу против окупатора, Страјко је у ову акцију послао и своје комите.

Акција је дјелимично успјела, па су се и комите мало протресле, живнуле — и код њих се појавила

жеља за борбом. Али су уто почели да дјелују чиниоци који су на Страјка имали супротан утицај. Појединим семберским газдама није ишло у рачун да он чарка по пругама и да се замјера окупаторским властима, те да на себе и село навлачи невољу. Па и Драго Глигић из Црњелова је будним оком мотрио на све Страјкове поступке и хтио некако да му до главе дође. Јер, и Драго Глигић је имао исте амбиције као и Страјко, и он је сањао о томе како ће једнога дана постати неограниченим господаром над богатом Семберијом. Исто као Драго, на Страјка је попријеко гледао и Рајо Бањичић, тобожњи Глигићев замјеник, иначе несвршени ђак војне академије, човјек који је Нијемце много цијенио и сматрао их ненадмашним ратницима. Да ли по њиховој достави, или због нечег другог, тек Нијемци посумњају у Страјка и његове комите и једнога дана у Бродац изненада упадне одред њемачких војника с неколико оклопних кола. Претражили су село, али, пошто не нађу никакве партизане, не хтједну дирати ни Страјка и његове комите, и врате се одмах у Бијељину.

Страхујући за своје пашовање, а подстакнут вјероватно и од неких брочанских реакционера Страјко је послије овог њемачког упада промијенио своје држање. Изјављивао је како он с комунистима нема ништа заједничко, чак је написао и неки плакат у коме се осуђују комунисти и истакао га на највиднијем мјесту у селу. Сазнавши за ово, Жарко је одмах отишао у Бродац да види шта је то са Страјком, — да га некако уразуми. Но Страјко није хтио ни да чује шта му овај говори, а пошто су обојица били напрасити, умало између браће није дошло и до крвавог обрачуна. Свађа се некако и без тога завршила и Страјко је наставио по своме.

Ситуација је, збиља, постајала све замршенија, мучнија; крајње је вријеме било да се односи с комитама некако доведу у ред. Јер, сарадња с њима бивала је све мање корисна; поједини добронамјерни и поштени људи гледали су, због ове сарадње, у комитама нешто позитивно, и Страјков је одред јачао — имао је већ око седамдесет људи са исто толико пушака и три пушко-

митраљеза. Па и Нијемци, изгледало је, као да су хтјели да рашчисте рачуне са Страјком; брочанска комитска идила као да се примицала крају.

Одавно се већ било одјутрило; сунце је изгријало и просуло зраке по широким крошњама стољетних храстова око брочанске цркве под којима се, на доста великом простору, створила дебела хладовина. У тој хладовини стајале су, у неравном строју, шаролико, полувојнички одјевене брочанске комите*. Недалеко од строја, лупкајући се нервозно танким штапићем по кицошки затегнутим панталонама, шеткао се млад, црнпураст, лијепо развијен човјек у официрској униформи и са еполетама поручника бивше југословенске војске, често се заустављао и бацао поглед на пут који са цесте, од Трњака, води према брочанској цркви.

— Ш'о га нема, мајку му! Ево која су доба, а још не знам хоће ли нас пропустити ... — мало шушкетајући проговори он.

— Да га нису домобрани код себе задржали . . . ухапсили, — јави се неко из строја.

— Ш'а? Ухапсили! Ех, мајку ли им! Запамтили би они ко сам ја, — забрза поново младић.

Комите су се и даље досађивале, жамориле, а мало подаље од њих, привезан за ограду, копкао је ногама лијеп, оседлан зеленко.

— Страјко! Ено га! — викну наједном један од комита и руком показа према путу.

Шљапкајући по прашини својим босим ногама, сеоским путем од цесте је журио човјек, један од Брочана кога је тога јутра задесила непријатна курирска дужност.

— Ш'а је? ПГа веле? — питао је Страјко и не чекајући га да приђе.

* Ово поглавље о Страјку Калабићу и његовим комитама написао сам према казивању двојице учесника и очевидаца из Броца, Лазе Лазића и Рајка Мишића, те Пере Лукића и Саве Станимировића, тадашњих партијских активиста из тога мјеста.

— Веле да не прилазите близу.. . Пуцаће, — одговори сељак.

— Пуцаће? Види! А командир?

— Командира нема. Некуд је отишао. А они други, — тако кажу.

— Тако кажу . .. Хм. Мајку им . . ! Добро . .. Хајде! Покрет! — послије краћег двоумљења викну Страјко и пође према привезаном зеленку, а сељак се изгуби негдје иза плотова.

Шаролика колона комита поче без журбе да се одмотава, извуче се испод храстова и крену преко брочанских њива. На челу је јахао Страјко; одмах иза њега крупним корацима грабили су митраљесци, а за њима остали — свега нешто око седамдесет људи. Пошли су некуда према Дрини. Пошли су.. . ко зна зашто; ваљда зато да их народ види, — да се нечим истакну и покажу . . .

Страјко је још неко вријеме јахао преко њива, подаље од цесте; хтио је да заобиђе сусједно село, Трњаке, у коме се већ одавно налазила домобранска посада у јачини једне сатније. Домобрани су чували цесту и ријетко су кад у села залазили. С комитама се нису сукобљавали, поготову послије четничког споразума са властима НДХ. Од тада се и Страјко често састајао са официрима из овог упоришта, нарочито с командиром, сатником, за кога се знало да није лош човјек. Али, њега тога јутра није било у упоришту и Страјко је, за сваки случај, заобилазио мало подаље.

Колона без икаквих сметњи ускоро пређе преко цесте и широким прашњавим друмом упути се према оближњем селу Међашима. У пољима, с обје стране пута, појављивале су се групице посленика, које би, спазивши колону, за час прекидале посао и радознало је посматрале. Зеленко је под Страјком поигравао као да је и он хтио да се истакне пред очима радозналог свијета. Комите су биле расположене. Ето су стигли до Међаша и ушли у село, кад — Страјко наједанпут застаде и погледа. Стадоше и челни . . . Мало подаље, пред једном кућом на сеоском раскршћу, видјело се неколико људи у војничким униформама.

— Ааа, па то су домобрани, сатник! — рече он послије краћег посматрања и одмах ободе коња.

У средини Међаша, управо на мјесту гдје се укршта неколико сеоских уличица, на повеликом равном простору, протезала се ниска а подугачка зграда — Кнежевића кафана. Пред кафаном је, под липама, за провизорним храстовим столовима, сједило неколико домобранских официра, међу којима и сатник, командир упоришта из Трњака; нашли су се ту, ко зна ради чега — вјероватно су били на пролазу до Попова, њиховог сусједног упоришта — пили су нешто и пажљиво посматрали колону, што се изненада појавила у селу. Пришавши сасвим близу, Страјко скочи с коња и пође према домобранима.

— Здраво комшије! — поздрави он.

— Спремни! — одговорише официри и нехајно, у знак фашистичког војничког поздрава, подигоше увис десну руку.

Пошто се са свима рукова, и Страјко сједе. Комите се размјестише по ледини . . . испод липа. Били су необазриви, безбрижни, јер, ево, ту су с њима и домобрански официри, па никоме ни на памет није падало да поставља неке страже и обезбјеђења; беспосличили су, досађивали се, а неки су, тобоже воде тражећи, шврљали већ и по оближњим авлијама.

— Па, откуд ви овдје? — упита сатник.

— НГа . . . откуда? Па зар није и ово моја територија! — љутну се Страјко .

— Не велим . . . Него, онако . . . Нисте раније овамо залазили.

— Нисмо . . . А зар није и ово српски крај, зар није и ово постојбина кнеза Иве од Семберије, а?

— Јесте, јесте . .. Не кажем ... — повлађивао је сатник.

— Е, онда — да не говоримо о томе. Боље је . . . — попусти и Страјко. — А јутрос ... гдје сте јутрос? — додаде он и викну: — Бирташ! Понеси ракије!

Бирташ, неки подебео Међашанин, услужно постави на сто пуне чокање ракије и одмах се врати у кафану.

За столом се поново развеза разговор. Причало се о свему и свачему; прићоше и неки од комита.

И управо кад су испили прве чокање и мало се загријали, негдје се у селу, сасвим у близини, изненада чу некаква хука. Страјко се трже, па и официри, и у чуду се згледаше. Али прије него што су могли ма шта да учине, из сеоских се уличица у махнитом трку појавише са свих страна њемачке танкете, камиони: есесовци почеше да искачу; већ сљедећег минута су, тако рећи иза сваког угла, сабласно стршиле цијеви њихових митраљеза.

Није се имало куд. Све је било касно. Комите, изузев оних који су успјели да се на вријеме некако склоне иза кућа и плотова, збијале су се у гомилу као преплашене овце. Страјко и официри стајали су око стола; нико још себи да дође. Ето с једне танкете сиђе њемачки официр, нека висока, мршава људескара и, бахато, без поздрава, као да су пред њим обични војници а не домобрански официри, приђе ближе столу.

— Ко овдје била Калабић? — упита он искривљеним српским језиком.

Страјко се укочи. Домобрански официри погледаше један у другога, па онда опет у сатника. А сатник је ћутао; правио се као да не разумије шта га Нијемац пита. Али се и Нијемац, изгледа, није могао одмах да снађе и у први мах није ни обраНао пажње на разлику у униформама.

— Но? — упита поново.

Опет ћутање. .

— А, да. Сад ћу ја њега пронаћи, — први се снађе Страјко, окрену се и за трен ока нестаде иза кафанских врата.

Нијемац је још неколико тренутака ћутке гледао час у домобране час у кафанска врата, а онда се наједанпут трже, схвати у чему је ствар.

— Ох, Калабић, та српско свиња! — Повика он и потрча према вратима.

Заштекта и неколико митраљеза. Али, узалуд. Ушавши у кућу Страјко је одмах скочио кроз прозор на другу

страну и одмах се изгубио иза међашких плотова. Нијемац је бјеснио; дерао се час на бирташа, час на домобране.

Све се то одиграло великом брзином. Домобрански официри су као ошамућени још стајали поред стола, а комите, гоњене кундацима њемачких војника, већ су се пењале на дугачке сиве камионе.

Тек ако се подне примицало; био је дан ведар, врео. Загријани је ваздух треперио над вртовима, а село ћутало као изумрло. Чула се само заглушујућа хука њемачких камиона који ускоро, један за другим, почеше да напуштају криве међашке сокаке. Са њима су и тридесет и осморица брочанских комита — јадни и осрамећени — такође напуштали своју родну Семберију и, плаћајући тешки данак незнању, опортунизму и колебљивости. одлазили у сусрет смрти или робовању.*

* Како су Нијемци дознали да је Страјко са комитама прешао цесту и упутио се према Дрини, не зна се тачно. Вјерује се да их је о томе обавијестио Глигић, односно Бањичић, који је, по свој прилици, био човјек Гестапо-а.

XVII

Гласови о томе да су Нијемци похватали и у ропство одвели брочанске комите брзо су се раширили по читавој околици, па стигли и до бивака Семберске партизанске чете. Многи су сада рачунали да ће се Страјко бар мало опаметити . . . Надајући се томе, Жарко је одмах отишао у Бродац. Само, — опет узалуд. Овај други Калабић тјерао је и даље по своме. Оно тридесетак комита поново се око њега окупило; прилазили су му, зачудо, још и неки нови. И ништа друго није преостајало него пустити да све иде по старом — сачекати подесније вријеме кад ће се моћи с њима да разговара и друкчије.

Али, Страјко и његове комите нису били једина брига семберских партизана. Њихова чета, малобројна и слабо наоружана, изгледала је као нејак чамац на валовитим водама, који се сваког часа може да насуче или разбије...

Па и поред тога, и поред тешких услова под којима се налазила, Чета је, истина споро, али ипак бројчано јачала. Она је, упркос свему, постала језгро око кога су се окупљали сви они који су морали да се склањају испред очију окупатора. Ако ништа друго а оно фашисти нису више могли да их појединачно лове и као звијери прогоне. Тако је Чета постајала све бројнија, — имала је већ нешто око педесет наоружаних људи. Захваљујући томе, и четници су почели да их се прибојавају, па је тако и народу макар мало одлакнуло.

Био је почетак јула. Наступале су праве љетње врућине и почела да гуши оморина, па су и Глоговачке шуме тога дана изгледале некако суморне, ћутљиве;

лишће опаљено припеком покуњено је висило са грана. Примицало се и подне, а у селима се, иако се жетва већ увелико обављала, нигдје ни глас није чуо — нигдје није било уобичајене пјесме жетелачке. Нека мучаљива' тишина притискивала је околицу. Једино би путем поред шуме — и не слутећи да га иза оближњих жбунова мотре будне очи партизанских осматрача — промакао тек по неки случајни пролазник.

Шта се у шуми скрива — пролазнипи са стране нису могли да знају. То нису знали ни домобрански официри, ни четнички команданти. Знали су само толико да су партизани ту негдје, близу, али — гдје . . ? Предузимали су све, па опет — ништа . . . Гдје се налази Семберска партизанска чета, то они никад нису могли на вријеме да сазнају — ни они, ни Усташка надзорна служба. А народ је знао. Знала су, такорећи, читава села, а нарочито Глоговац. Због тога су у Чети били сигурни да ће, ма шта се у околини десило, бити о свему на вријеме обавијештени. Јер, довољно је било да се из Јање или Бијељине само појаве непријатељски војници, а већ би неки омладинац у пуном трку, на коњу или бициклу, јурио према мјесту гдје се Чета отприлике налазила.

Све се то знало; па и поред тога је Чета била на опрезу. Осматрачи су се смјењивали . . . Не одвајајући се од оружја, растурени по групама, људи су сједили по хладовини и одмарали се.

Пребацивање с једног на други крај Семберије за њих није била нимало необична ствар. Па и уочи тога дана — да би избјегли опкољавање и ударце од стране далеко надмоћнијег непријатеља — омркли су они у Кривој Бари, а осванули у Глоговцу. Сједећи тако по групицама борци су сад живо расправљали о ноћашњем покрету, о непријатељским снагама, говорили су и о неким ранијим предлозима да се изврши препад на једно од мањих домобранских упоришта поред Дрине, кад се, наједном, зачу уговорени знак осматрача. Не потраја дуго, па се кроз честар појави неколико сељака из Глоговца.

Командир Жарко тек што је био прилегао — казивало ме је касније неколико бораца бивше Семберске

чете — али се, спазивши Глоговчане, придиже и сједе. Пошто се поздравише и одложише торбе с храном коју су донијели, и Глоговчани посједаше поред Жарка. С њима се, однекуд, нашао и неки човјек из Амајлија: дошао, вели, послом у Глоговац, па сазнавши за Чету, искористио прилику да је обиђе и мало поразговара са друговима.

Негдје од Јање, цестом према Бијељини, чула се хука мотора: брујало је . .. као да их има много. У шуми се смијенише осматрачи; борци се окупише око Жарка и осталих, и разговор започе. Прије свега — о жетви . . . Један од Глоговчана је причао како су усташе из Бијељине наредиле да се изврши попис вршаћих машина у Семберији, да је уз сваку машину одређен по један човјек, њихов повјереник, те да се врше оправке на бијељинском силосу — припремају се магазини.

— А с ону страну Саве — свако вече пожари. Кажу да људи у Сријему пале своја жита — примијети неко од другова из Чете.

— Нека! Боље је и то него да га Швабе поједу, — додаде други.

— А шта се чује, хоће ли наши ускоро . . ? — упита онај Глоговчанин.

— Наши? Хоће . . . по свој прилици. А дотле ... сигурно сте већ и ви чули шта су нам рекли другови из Среског комитета Партије: дотле, збиља, ми не бисмо смјели допустити Нијемцима да нам жи/о одвуку, — одговори Жарко.

— Не бисмо смјели . . . Све би се то некако и могло да није којекаквих доушника . .. четника. Ето, јутрос кад сам овамо пошао рекоше ми да је војска из Бијељине опколила и претресла Криву Бару. Сигурно им је неко нешто дојавио, —додаде онај из Амајлија.

Жарко значајно погледа другове из Чете.

— Окаснили су. Па ми смо управо јутрос из Криве Баре, — рече он.

— Ааух! — отхукну човјек.

— Друже командиру, — као да се ово о претресу њих ништа не тиче, упаде у ријеч један од бораца који

су се били окупили око Глоговчана и слушали разговор. — Ево овај је човјек из Амајлија, Подрињац, па би нам он, можда, могао нешто више да каже о ономе што смо јуче чули.

— А шта, Кикане? — упита Подрињац.

— Ево шта, — објасни мјесто Кикана Жарко. — Ми смо чули да су домобрани у оној пограничној караули ца Табориштy, поред Дрине дању веома неопрезни, па Смо мислили да их, можда, некако . . . изненадимо.

— Неопрезни? Јест. Право кажеш. Ноћу, чини ми се, ни птица поред њих не би могла промаћи. Не знам, опаки су некакви . . усташе. А дању — ништа . . . Купају се, лове рибу. А чега би се и плашили?

— Тако, велиш?

— Дању? Тачно . . . Дању би могло, — потврди сељак.

— А колико их има?

— Петн'ест . .. двадесет највише.

— Добро. То нам је требало . . . И шта мислите . . . док нас траже по Кривој Бари, да се ми појавимо на Табориштy, а? — послије краћег размишљања, предложи Жарко.

, — У реду! И то . . . ја бих одмах да кренемо, — прихвати Кикан.

— Одмах? Прво да видимо ко ће. Требало би и неки план да направимо.

— План? А какав ми план треба. Мјесто познајем. Важно је само да неопажено прићемо. То можемо . . . кроз кукурузе. Онда . . . осмотримо. Ако су заиста неопрезни, подаље од пушака. . . јурнућемо. Главно је да их изненадимо и одвојимо од оружја. Много нас не треба. Што мање, то боље. И, ево . . . нас бисмо четворица пошли, — заврши Кикан и показа руком на још тројицу другова: Грују Андрића, Јову Митровића Чаругу и Милорада Чембушића Чембу, који су недалеко од њега стајали.

Жарко је ћутао.

— Шта велите? — упита затим он и погледа комесара Миленка и остале.

Послије извјесних примједби и упозорења сви се на концу сложише.

— Добро. А преко цесте? Како ћеш преко цесте?

— Не брини, — кратко одговори Кикан и, ускоро након тога, нестаде га иза шибља.

Кикан је журио . . . Иако се нису морали склањати од мјештана, партизани ипак ударише странпутицом, заобиђоше засеоке Глоговца и убрзо се нађоше поред бијељинске цесте. Пред њиховим се очима, одмах иза села, указа широка трака пута, тиха, пуста, као да њоме, тек недавно, није протутњала колона окупаторских аутомобила. Скривајући се иза ограда и друмским прахом покривених врзина, Кикан приђе сасвим близу, добро осмотри а онда даде руком знак и сва четворица претрчаше пут и ускочише у прве подрињске кукурузе.

Од Глоговца преко Ћипировина и, даље, према Дрини простире се широка равница, зими гола и блатњава, а сада обрасла високим кукурузима и тек ту и тамо прошарана стрништима. Докопавши се кукуруза, партизани су неко вријеме ишли право, према Дрини, и чим су мало одмакли од цесте, кренуше лијево, низводно.

Кикан је и даље одмицао напријед, — причао ми је једном Грујо Андрић, из Пучила, једини преживјели учесник у овом препаду — заобилазио стрништа, прескакао омеђине, провлачио се између редова раног, већ израслог кукуруза и сплетова граха лозача. Журио је. И нико ријечи да проговори. А и шта би? Главно је да неопажени прођу караули, а онда — видјеће . . .

И тако . . . прође сат, готово и два. Кукурузима, рекло би се, нигдје краја. Само што се небо из њих видјело. Негдје лијево, и већ поодавно; требало би да је остало село Патковача; а мало подаље, такође лијево, стршио је увис својим з'адимљеним врхом димњак бијељинског паромлина, па, ево, ни Амајлије нису далеко. — Кикан наједном застаде; ослушну. Збиља, у близини се чуо тихи шум ријеке; до ушију су допирали и нечији гласови.

— Шта је? — упита Јово.

— Ништа. Тихо . . .

— Јесмо ли близу?

— Да. Ту смо . . . Чујете ли? Дрина. Још мало па је чистина ... бункер, — одговори шапатом Кикан.

Другови се згледаше.

— Јесте. Ту је бункер. А сад, ево како ћемо. Слушајте: морамо тако тихо да се ни перо не помакне. Је ли тако? Побауљке . . . све до на крај кукуруза. Ево, овако — додаде он, поправи пушку да му не смета и одмах крену напријед.

Гласови су се све разговјетније чули. Ускоро се кроз прошарицу указа чистина, а на њеној другој страни и гломазна сива караула, бункер, — истакоше се, злослутно, њене љевкасте пушкарнице. Кикан боље прилеже, и готово потрбушке пође даље. За њим кренуше и остали, и на самој ивици кукуруза, у густим вријежама бундева, прилегоше сва четворица.

Нико ни да се макне . . Само што су убрзано, тешко дисали. Оморина је гушила, жеђало им се, али се они на то нису ни обзирали: лежали су и пажљиво осматрали.

Од карауле их је дијелила још само гола ледина ... можда мање од стотину метара. С њезине друге стране лијепо се видјела врбљаком обрасла обала Дрине, заправо једног њеног рукавца, стараче; недалеко од обале је бункер, а испред њега, на неколико корака нека мала избочина, некакав спољни грудобран, шта ли, иза кога се назирала цијев пушкомитраљеза. Испред зграде димила се ватра. Негдје иза шибља чули су се гласови, али испред карауле врзало се још седам-оеам домобрана.

— Хм. Не ваља . . . Видиш ли ти митраљез? — прошапута Милорад.

— Митраљез? Па, ако . . . Главно је да у бункеру никога нема.

— Мислиш да ће и ови у воду отићи?

— Него шта! Видиш како је звијезда припекла.

Вријеме је одмицало . . . Домобрани су све више галамили, све су се више чули њихови весели гласови: вода је пљускала, купали су се, а неки од њих, опет, стајали са удицама поред обале и пецали, док су се други поред ватре вртјели и ваљда се спремали да пеку рибу.

— Види, мајку им . . . — примијети Јово.

— Шепуре се.

— Пази, пази. Скидају се . . . и одлазе, — упозори ^РУЈо.

Кикан се узврпољи. Збиља, домобрани се, и ови што су се пред караулом налазили, један по један почеше да скидају, одлазе на обалу и скачу у воду. Свега још двојица остадоше у одјећи, — и даље су нешто око ватре пословали. С њима остаде и стражар; али се и он није около обзирао: нехајно забацивши пушку за леђа причао је с овом двојицом. Уто се један од оних што су се свукли и пошли према обали — ко зна због чега — поврати и њима придружи.

Сав накостријешен, као курјак, Кикан је посматрао шта се збива, и — наједном се придиже:

— Хајде, сад! Трк! — одсијече он пригушеним гласом и искочи из кукуруза.

Из све снаге, са откоченим пушкама у рукама, потрчаше партизани према бункеру; још само тридесетак корака и ево их преко грудобрана; али уто један од домобрана, и то онај што се малочас вратио, онако го, у гаћицама, спазивши шта се догађа, потрча према митраљезу, клече и, само да се обарача дохвати, али га добро усмјерен хитац Милорадовог карабина, који он у трку испали, погоди и он се немоћно свали поред митраљеза, а партизанска четворка прескочи грудобран и нађе се пред бункером.

Као дивље патке испред јастријеба прснуше домобрани на све стране: нестаде их иза шибљем обрасле стараче; изгуби се и стражар, па и она друга двојица што су поред ватре била ишчезоше као да су у земљу пропали, а гломазна сива зградурина оста широм отворена; оста поред зидова прислоњено оружје, недавно поскидано одијело и опрема, оста и риба у тигању.

Протрчавши испред бункера Кикан застаде тек на самој обали. Одмах поред њега стаде и Милорад. Обзирали су се, гледали . . . Нигдје никога! Па ни на другој страни границе, србијанској, ништа се није примјећивало. Разгледајући по шибљу Кикан насумце опали

метак-два. То учини и Милорад. Али, опет — ништа. Само што се чуо тихи жубор воде у близини.

— Да се склонимо. На чистини смо, — сјети се наједном Милорад.

— Што?

— Пуцаће.

— Хахаха! Чиме? Па видиш гдје су им пушке — насмија се Кикан и пође према бункеру.

Грујо и Јово пребројавали су оружје.

— Четрн'ест! Четрн'ест пушака и један пушкомитраљез! — довикивали су .. .

— Четрн'ест, — понови Кикан и упаде у бункер.

Није га било позадуго; нешто се тамо мувао, а онда се појави на излазу: гурао је испред себе сандук с муницијом.

— Шта ће ти то?

— Како шта ће ми? Да понесемо.

— Јеси ли ти луд?! Види! — рече Грујо и показа на четири гомиле оружја које је већ био раздијелио.

— Ох, мајку им! Побјегоше. Сад би нам они то носили. Ал' . . . Идем . . . Можда ћемо некога и наћи.«

Тек што ово рече и учини неколико корака према шибљу, Кикан застаде. Негдје близу, низводно, оштро заштекта митраљез, одјекну и неколико појединачних пуцњева.

Партизани само што се згледаше. — Није имало шта више да се чека . . . сваки дохвати свој нарамак оружја и сва четворица пођоше брзим корацима према кукурузима.

Сунце је пржило: врућина — мозак да проври. Негдје око Табориштa још увијек су се понављали пуцњи, а Кикан, Грујо, Чаоуга и Чембо, натоварени пушкама, одмицали су све даље према Глоговачким шумама.

XVIII

Дан по дан, па прође и неколико недјеља откако су курири отишли на Бирач — прође више времена него што смо рачунали да ће на путу остати — и већ почесмо да се бринемо и прибојавамо. . . И шта се то с њима догодило?! Нестаде их, напросто, па ни трага ни гласа од њих. У међувремену, кад год би Благоје с брда сишао, распитивали смо се за Дојчина и Марка; али он ништа друго о њима није знао да каже изузев да су отишли и да се још нису вратили.

Ми смо их и даље нестрпљиво очекивали. И то тим више што су се прилике, по свему судећи — истина споро, али сигурно — развијале у корист народноослободилачког покрета. Због издаје и очигледног капитулантства пред окупатором — а и услијед сталног и упорног дјеловања наше већ донекле сређене и сада поново законспирисане партијске брганизације — четници су, у неповпат, губили сваки политички ослонац у народу. Отпор извјесним настојањима представника Дражине Врховне команде Рачића и Дамјановића, а и дубока унутарња превирања и раслојавања и даље су се збивали у њиховим редовима . . . Па и међу домобранима и легионарима комунисти су проналазили све више присталица и симпатизера покрета, повезивали се с њима и подстрекавали их на активну сарадњу. Оштрица заваде и мржње међу људима исте крви и језика, којом се окупатор обилато служио, постепено се отупљивала. Изгледало нам је да не би требало много — уколико дођу наше снаге — па да устанак на Мајевици и у Сем-

берији поново плане и разгори се. А Дојчина још није било, нити помена од тако дуго очекиваних гхартизанских јединица.

*

* *

Једне ноћи, крајем јула, настојећи да нас нико са стране не примијети, опрезно смо ушли у двориште Мике Цвијетића у Магнојевићу, првом сусједном селу јужно од Вршана. Требало је да у њему останемо неколико дана, да се нађемо с некима од наших људи и помогнемо магнојевићкој партијској ћелији, па пошто се већ и зора примицала — журили смо да се на вријеме смјестимо.

Мика, истина, није био члан Партије, али се и од раније истицао као добар симпатизер — непоколебљив присталица народноослободилачког покрета — и стално је био у вези с Јоцом Пајићем и осталим комунистима из тога мјеста. Отуда је он и знао за наш долазак, јавио се на први уговорени знак и одмах нас повео према одређеном склоништу.

Опет штала; опет таван и грцање пОд цријепом, загријаним јулским сунцем! Али, друго нам ништа није преостајало ... Јер, недалеко од Микине куће, у Калајџићима, налазио се и штаб злогласног Васе Петрића, и свуда су се, дању и ноћу, врзали његови четници.

Срећом, била је недјеља, па су се и Микина чељад задржавала око куће. Истина, домаћин, Мика, оде још зарана некуда, али би нам његове кћери, Мара и Ваја, живахне и вриједне дјевојке, обје скојевке, често навраћале: доносиле крушака или бостана, запиткивале нас о којечему и тако нам је вријеме пролазило.

Тек негдје пред подне чу се и Микин глас у дворишту. Нисмо дуго чекали и он се у штали појави. Журио је, очигледно. Побојасмо се да, можда, није нека незгода — да Петрићеви четници или домобрани из Вршана нису за нас сазнали — али, чим га погледах, на његовом сам мршавом препланулом лицу прије могао прочитати неко усхићење неголи бригу и бојазан. Прилазио је лаким сигурним кораком.

— А ви мени ништа не казујете, је ли? — примијетивши нашу радозналост поче он још с мердевина.

— Не казујемо? А шта да ти кажемо?

— Па то ... да су курири долазили и . .. да ће наши ускоро...

— Наши?! Курири?! — упитасмо у чуду . ..

— Хм. Па зар ви не знате?

— Шта? Говори!

— Ама, ево . .. ако већ не знате? Одем ја јутрос у Вршане. И управо код Јовина дућана сретнем се с једним од наших људи из Обарске. Почесмо разговор, па тако, у повјерењу, рече ми он да су, до Глоговца, долазили партизански курири; дошли су, вели, однекле од Власенице...

— И, шта још .. ?

— Ништа . . /Толико ми само човјек рече. Знаш како је, свако се боји ...

— А гдје су ти курири?

— Не знам. Кажу да су се одмах вратили.

Иако још непровјерена, ова ме вијест необично узбуди. Запиткивао сам и даље Мику, али он ништа више није знао да каже. Сједио је још неко вријеме, затим се диже и оде, а ми остадосмо у мучној недоумици.

Курири? Који? Откуд? И, ако су збиља долазили, како то да ми ништа не знамо? Дојчин! Да није он? Али, шта би он тамо... и што би се враћао? Можда су неки други? А шта је онда с њим? — оваква и слична питања читав тај дан су нас опсједала и мучила. Али — узалуд...

А сунце као да се заплело негдје у врховима магнојевићких забрана, па никако да се спусти. И, једва једном, поче да пада мрак. Село замуче. Само негдје тамо, у Калајџићима, код Петрићева штаба, чула се још нека галама, подврискивање.

Блага љетна ноћ тихо је пловила селом. Сати су промицали. Па и поноћ прође, а мени су и даље на уму били курири, још увијек сам размишљао о Дојчину. И, наједном се — била је већ и зора на помолу — у дворишту чуше нечији кораци; и то све ближе и ближе, а онда — шапат, и шкрипа мердевина. Знао сам одмах да је то

Мика — да води некога од наших . .. Придигох се брзо, и већ неколико тренутака касније, на мердевинама се, једва примјетно, указа нека тамна прилика.

— Ко је то? — упитах.

— Ја сам. Брко.

— Брко! Шта има ново, болан? — упита Ђорђо и не чекајући га да се испне.

— Курири? — додаде Божо.

— Јесте. Били су . . . — пипајући гдје би могао да сједне, тихо одговори Брко.

— Како ... били? Када?

— Чекајте, људи, сад ћу вам све испричати, — додаде он, искорачи и сједе, а Мика, који се такође испод мердевина чуо, поврати се и изађе у двориште.

— Јесте. Долазили су ... И то, има већ више од двадесет дана — поче сада Брко и не чекајући да га неко поново запита. — Истина, ја се с њима нисам видио, али су ме другови из Чете о томе обавијестили, и због тога сам и дошао до вас.

— А ко су ти људи?

— Цвико Радовановић и Драго Стевановић Шицо. Кажу да су покушавали неколико пута, и неколико пута, веле, умал' да нису упали живи у шаке непријатељу. И тек им је једва некако пошло за руком да се — послије неколико дана и ноћи — пробију на Мајевицу, да стигну до Глоговца и повежу се с нашом Четом.

— А сада гдје су?

— Отишли су. Били су само два дана и одмах се вратили. Зато их ја нисам ни могао видјети.

— Добро. А откуд они?

— Па, ето, послали их другови из Главног штаба и Покрајинског комитета да извиде ситуацију и да се одмах врате. Што се тиче нас, кажу да горе појма ни о чему нису имали.

— А Дојчин?

— Дојчин. .. Хм... — Брко не изрече мисао докраја, али је и поред тога било јасно шта је хтио да каже.

Ћутали смо. У селу се чуо жамор гласова. Свитало је.

— И ми то тек данас сазнајемо, — примијетих напокон.

— Да. Видим ... — настави Брко. — И ја сам тек недавно о томе обавијештен. Можда и стога што није било никаквих директива . , . Истина, од Глоговца па до Магнојевића, ако би се ишло равно, цестом, има можда свега пет-шест сати хода. Али, наше су везе нешто друго. Треба да обилазиш око Бијељине, преко Попова, Броца, Батковића, Црњелова .. . Негдје и запне. Ево шта се и мени прексиноћ десило. Склонио се ја код једног нашег човјека у Црњелову. Једва чекам да падне ноћ и да кренем овамо. Кад, тек што се бјеше смрачило и ја се управо почео спремати — а пред кућу, изненада, бану десетина четника. Неки странци, с Мајевице, одакле ли. . . Ушепртљах се, али видјех — Глигић их на конак послао. И то управо овом нашом човјеку. Уђоше. Раскомотише се. Ни бриге их . . . Домаћин изгубио главу — спрема вечеру. Додуше, и то се брзо обави. Били су ваљда уморни. Полијегаше. И то у кухињи . . . по поду им нешто простријеше. А ја, на тавану, просто из коже да изађем. Уто се уноћа. Разговор у кући замуче. А домаћина нигдје . . . Уђутао се, јадан, па ни да макне. Шта да радим? У неко доба подигнем полако капак.. . Срећом, напипам мердевине на истом мјесту гдје су и биле. У кухињи мрак, хркање. Знам да никаква обезбјеђења нису поставили. Одлучим се . . . Сиђем полако низ мердевине, али како врата да нађем? Корачим ли, нагазиђу на четника. Пипао сам опрезно. Поред зида напипах прислоњене пушке, а онда — врата. Излетио сам као запушач из флаше. »

— Добро је да си излетио . . . да те нису у флашу сабили, — нашали се Ђорђо.

— Могло је и то да буде. Потпрашио сам табанима . . . Али окасних; нисам могао да стигнем овамо . . .

Нико се послије овога не насмија . . . нико за шалу није био расположен. Истина — курири су стигли. У то више није могло да се сумња. Али и поред тога још нисмо знали на чему смо. Никаквих порука и ништа о томе: хоће ли наши доћи и можемо ли уопће да им се надамо. Извјесно је било само једно — изгубили смо

Дојчина. Зловољни и преморени запаром лежали смо на гомили пресушеног сијена, и не претпостављајући каква нас изненађења ускоро чекају.

Јутарња живост у селу одавно се већ бјеше утишала, а Микина чељад ваљда некуда за послом отишла, па се и ми још боље притајисмо. Једино Ђорђо није могао да се смири, шеткао је по тавану тамо-амо и често провиривао кроз рупице на крову. Наједанпут, поред штале протутњаше нечији кораци; Ђорђо застаде и даде нам руком знак да се не мичемо.

— Мика! — чу се, ускоро, нечији непознат глас.

Без журбе, не придавајући томе никакав нарочит значај Ђорђо се поново примаче крову и погледа у двориште. Гледао је неко вријеме мирно, а онда му се лице наједном промијени, сав као да се у очи претворио.

— Чекајте, људи, — мрмљао је. — Богољуб Ристић из Буковице. Он је . . . А овај други? Видим ли ја ово? Јесте.. ! Дојчин! Дојчин Лукић! — поче он да виче готово из свега гласа и да од радости скаче по тавану.

Поскакасмо и ми; устумарасмо се тражећи рупице на крову. Збиља, са Богољубом, и Миком који се одмах нађе пред кућом, стајао је Дојчин. Нешто је с њима разговарао, а онда се одвоји и пође према нама, док њих двојица, сигурности ради, остадоше у дворишту.

За трен ока сјурисмо се низ мердевине и на шталским вратима сачекасмо Дојчина.

Као дјеца — тако смо се радовали, и само што га нисмо на рукама понијели.

А Дојчин је био блијед и много мршавији него кад је отишао; био је прерушен: на њему неки сукнени прслук и шубара какве обично носе Бирчаци, али и поред тога бодар и весео.

Нисмо ни осјетили кад смо се поново испели на таван и посједали. Гледали смо у Дојчина, а још нисмо могли да схватимо да је он ту, међу нама.

— Другови, наши долазе! Не смијемо губити ни часа; треба одмах на посао, — не оклијевајући дуго, поче он.

Учини ми се, наједном, као да крила добих.

— Долазе!? Када!?

— Сада. Петог августа.

— Петог августа! А који је данас? — упита Ђорђо, па и он скочи.

— Тридесети јул, — одговори Дојчин.

Смирих се и сједох.

— Да. Долазе. А нама је стављено у задатак да извршимо читав низ припрема, — настави Дојчин.

— Петог, велиш? Па то је тако рећи сјутра? — узвикну Брко.

— Јесте. Ево шта: прво, ја још четвртог навече морам бити на Јелици; договорили смо се да их ту сачекам и обезбиједим водиче, — одвајајући прст по прст на руци поче Дојчин да набраја задатке — друго, треба да што прије ухватимо везу са партизанима у Срему и да, за случај пребацивања преко Саве, нађемо неколико чамаца; треће, да осигурамо што више хране, а затим да појачамо политички рад, да успоставимо што чвршће везе с нашим симпатизерима, поготово с оним које имамо међу четницима, те да се тако створе могућности за мобилизацију новог људства и попуну Бригаде.

— Бригаде, велиш? — прекиде га Божо.

— Јесте, Бригаде. До сада су се звали Група ударних батаљона, а за који дан, управо другог августа, одржаће се свечаност на којој ће се, према одлуци Врховног команданта, Тита, прогласити бригадом. Зваће се Шеста источнобосанска ударна бригада.

— Ударна .. ? И ти си био у батаљонима; видио си их?

— Нисам. Батољони су увијек на положајима, у акцији. Био сам само с нашим — Мајевичким.

— С нашим? Причај .. !

— Јесам. Видио сам их све. Видио сам Мају, Роћка, Мурата, Тошу;* видио сам и неке другове са Бирча — Брану Савића, Милоша Зекића и остале.

— А питаш ли ти њих зашто нас заборавише?

* Цвијетин Мијатовић Мајо, Родољуб Чолаковић, Пашаго Манџић Мурат, Тодор Вујасиновић.

— Не. Нису они нас заборавили, — настави Дојчин. — Прилике су биле такве . .. Видио сам се и с Фрањом Херљевићем. Причао ми је какве је све муке поднио док се пребацио до Озрена. А кад је стигао тамо, о слању неке помоћи на Мајевицу — није могло да буде ни говора. Јер, и на многим другим мјестима догађало се нешто слично као код нас. Па и поред тога, изгледа ми, Главни штаб никад није губио из вида Мајевицу; било је, веле, чак и неких планова и покушаја...

— Е, Дојчине, алал ти вјера! Добро је. .. А и ми смо тебе, овдје, били ожалили. А сад... као да си из мртвих устао. Цвико и Шицо ништа о теби нису знали ... — напомену Ђорђо.

— Дабоме ... Они овамо, а ја горе. Размимоишли смо се. Јер, свашта се са мном дешавало .. . И кад су се одавде повратили, готово смо у исто вријеме стигли у Шековиће.

—- Дуго си се на путу задржао, — примијети опет Брко.

— Да, да. Причаћу вам . .. А сада да се прво договоримо о задацима, — пожуривао је Дојчин.

Брзо смо се споразумјели и распоредили. Ја и Дојчин — у циљу извршавања поменутих задатака — требало је још исто вече да кренемо на Мајевицу, Ђорђо и Божо да остану у Буковици, а Брко да се одмах врати у Семберију, "обавијести о свему Славка Мићановића и остале, одржи састанак Среског комитета, пренесе директиве и организује посао око припрема.

— А што се тиче преласка преко Саве, чамаца и осталог, Алекса је за то душу дао, — додаде на крају Ђорђо.

— Добро; у реду другови! — сагласи се и Дојчин.

Запапа је немилице гушила, а Дојчин се и даље опирао сну, пркосио умору.

— ... Дабоме. Одмах сам кренуо, — настављао је он своје казивање. — Ону вече кад смо се растали преноћим код Алексе. Сјутрадан, уз пут, купим у Буковици, у дућану, празну петролејску канту и још неке ситнице,

тако да четницима изгледа као да сам негдје ради тога ишао, да се шверцом бавим, па наставим пут до Лопара. Према учињеном договору, код Благојеве куће у Тисовици чекао ме је Лугоњић. Додуше, ту смо се, на Мајевици, задржали неколико дана. Спремали смо се . . . Од домобрана у Лопарама, захваљујући неким ранијим пбзнанствима, добијемо пропусниЦе до Тузле, кренемо и тамо стигнемо без икаквих тешкоћа. Али, шта ћеш сада? Пропуснице важе само до Тузле. Смислим ово: да идемо Спречом, преко Дубнице, боље је него преко Живиница како сам раније мислио. Понашаћемо се као да смо четници, — имам ја и неке четничке папире — хвалићемо споразум. Казаћу да имам у Дубници сестру, те да идемо да јој помогнемо огрнути кукуруз. Само... ако ми пропусницу дају. Наврати ме ђаво и одем у усташко редарство. Е, јест ... Одмах нас ухапсише. Мислим ја — готово је . . . Али и ту некако . .. Вјеровали су ваљда да смо четници. Ту нам, додуше, и новац поможе. Подмитимо неке, ишчупамо се, па и пропуснице добијемо . . . И ту, опет, изгубимо неколико дана.

— А извјештај? — упита Ђорђо.

— Извјештај . . ? Ех! У ципели. Никако их с ногу нисам скидао, — одговори Дојчин и настави. — Пођемо ми тако цестом, према Зворнику. Зазирало смо, бојали се да на четнике не ударимо. Уз пут нас, срећом, сустигоше неки домобрани с колима. Замолимо их да сједнемо. Богами, примише нас. И тако . . . до Дубнице. А онда — поново невоља. Прича о сестри и копању више није могла да помогне. Домобрани, у Дубници, поново нас ухапсише. Држали су нас два дана. Петљали смо, лагали, и — једва нас некако . . . захваљујући, ваљда, оном њиховом споразуму с четницима — пустише. Али тек што смо се били испетљали, кад, до ђавола, ударимо на неке пијане усташе. Умал' нам главе не одоше. Срби, веле. Не вјерују . . . Ту нам, ни сам не знам зашто, помогоше неки легионари.

Најзад се на једвите јаде извучемо из Дубнице, пређемо преко Спрече и дохватимо се брда испод Рашева. Тамо већ настаје »ничија земља«, а онда — слободна територија . .. И, ето, да вам не дуљим, стигнемо тако

до Шековића. Одмах нађемо другове из Покрајинског комитета и предамо им извјештај. Секретар комитета Исо Јовановић чита и вели: »Ко су ови другови »Брко« и »Брђак«. Кажем ја. Драго им свима. Појма нису имали какво је стање на Мајевици и у Семберији; мислили су да смо сви изгинули. Тада ми рекоше за Цвику и Шицу и њихов одлазак овамо.

— Добро . . . А данас је тридесети јул .. .

— Јесте. Тачно је ... Само сам двадесет и седам дана морао да останем тамо. Задржаше ме. Одмах би они кренули на Мајевицу, али морали су да чекају друга Светозара Вукмановића Темпа док се не врати од Врховног штаба. Стога вам Цвико и Шицо и нису могли ништа рећи о доласку Бригаде. А чим је Темпо стигао, Марка оставим горе, а ја кренем овамо. Журио сам... — заврши Дојчин, истеже ноге, протрља очи рукама и, као уз пут додаде: Три дана пјешачим узастопце; двије ноћи нисам ни ока склопио.

— А нећеш ни вечерас . . .

— Ако . . .

— И тако, велиш: двадесет и седам дана. Па како је горе? Причај ... — поче поново Брко.

— Свакако, — настави Дојчин. — Хране немају. То им је велика невоља. Стога се ми морамо постарати...

— То овдје неће бити проблем. Не бој се.

— Неће? А ако Нијемци и четници покупе жито?

— До сада нису. . . А и до даласка Бригаде . .. сигурно неће моћи, — одговори Брко.

Дојчин заћута, погледа га, па поново протрља очи које је с муком држао отворене.

— Нисмо им дали, — рече Брко смијешећи се. — Сремски комитет дуго је о томе расправљао. Одлучили смо да на томе питању мобилишемо све . . . Протурили смо паролу да не треба вријећи. И народ је послушао. Ако коме треба . . . он млати. А патроле наше чете обишле су све власнике вршаћих машина и заплијениле им каише. И, ништа. Нијемци још не схватају у чему је ствар. Док друге набаве, дотле ће и Бригада доћи. А онда . .. каиши су ту.

— Добро је ... Само, вријеме је кратко, — примијети тихо Дојчин и, очигледно, не могавши више да издржи, опружи се по гомили сијена.

— Кажем. .. вечерас идем. Одмах ћу сазвати комитет. Поручићу Славку да смјеста дође; Млађен и Ганго су у Црњелову. А и с Четом ћу ухватити везу. Знамо сад шта треба да радимо, — говорио је Брко и не гледајући у Дојчина, а кад спази како га је сан освојио, помаче се мало у страну и додаде:

— Полако. Тише ... Нек' мало одспава. Видите га ...

Опхрван умором Дојчин убрзо заспа дубоким сном. Спавао је мирно, а нас четворица смо се за то вријеме, настојећи да га не пробудимо, тихо договарали о још неким појединостима и припремали за покрет.

Најзад се и мрак поче да спушта. Не чекајући ни да се добро уноћа, а увјерени да је дошао крај зазирању и потуцању по јаругама и таванима — изашли смо из склоништа, поздравили се с Миком и кренули сваки у своме правцу.

XIX

Пут на Мајевицу — иако друге могућности није било него опет преко Тутњевца и Малешеваца, тако рећи кроз Бижићев логор — сад ми се, идући у сусрет Бригади, чинило да није више ни дуг ни ризичан. Прве ноћи смо, као и раније, једва некако стигли до Тутњевца, ту преданили, а сљедеће вечери чим се уноћало продужили неким странпутицама и, у саму зору, били већ код Благојеве куће, у Тисовици.

Благоје се није зачудио нашем доласку. Очекивао нас је. Јер, још при повратку с Бирча, Дојчин га је обавијестио да ће и Бригада ускоро. . . Био је весео и, као и увијек, спреман да учини све што се од њега тражи.

Одмах смо се дали на посао. Али, прилике су на Мајевици још увијек биле тешке. Свјесни тога да је овај крај још недавно представљао центар мајевичког устанка, и из бојазни да се то опет не понови, Керовић, Бижић и Дамјановић — функционери »краљевске војске у отаџбини« — држали су ту велики број четника и запосједали све стазе и богазе. А власти НДХ, из предострожности, у првом реду због близине тузланског индустријског центра и важности пута Тузла—Брчко, нису, и поред четника, хтјеле из тога краја да повуку своје снаге. Тако рећи, свака је стопа терена била добро контролисана. Нарочито цеста ... Од Челића па до врха Мајевице налазило се још увијек неколико њихових упоришта, између којих су, данонoћно, крстариле јаке домобранске патроле. Стега и притисак из дана су се у дан пооштравали. А крвави прошлетошњи догађаји, који су се управо ту одиграли, били су још у свјежем сјећању људи, па је све то, у овим мајевичким брдима, условљавало мучаљиву, тешку атмосферу.

Оно неколико комуниста, што су послије тих догађаја остали на Мајевици, с муком су се довијали и једва се некако одржавали; боравили су у неколико села, раштрканих на доста широкој територији: Цвијан, Живан и Драгутин Цвјетиновићи били су највише прогањани и стално су се крили по шумама, сваки час мијењали мјесто боравка, па везу с њима није било лако ухватити; Васо Давидовић, Гаврило Јовић, Перо Јанковић, Игњат Милошевић и Андрија Жаркић нису, истина, били у шуми, али су четници стално на њих мотрили, пазили гдје су и шта раде. Једино је Тешо Тешић могао слободније да се креће. Али и он ... као да је у земљу пропао. Поручивали смо по њега, тражили га, али нико није умио да каже гдје је. Знали су само да је некуда с четницима отишао, али кад ће се вратити, то нико није знао да рекне. Због свега тога, и поред Кузминих и Благојевих настојања, прва два дана — изузев појединачних састанака и разговора — није нам полазило за руком да се повежемо са свима комунистима и с њима одржимо састанак. А вријеме је пролазило. — Четвртог августа Дојчин крену на Јелицу, у сусрет нашима. И ја не хтједнем остати у Тисовици. Пређем у Вукосавце. Хтио сам ту да сачекам Бригаду. Јер, држао сам: много којечега веже партизане за то брдско сеоце, и гдје би прије него ту ...

Кућа Момчила Пајкановића налази се мало по страни, при врху Вукосаваца, па јој је стога понајлакше прићи, а осим тога сам с Момчилом одрастао, знам га добро, и њега и његову жену Петру, и одмах сам њему кренуо . .. Али, по несрећи, Момчило је пука сиротиња, беземљаш, заправо радник из Мајевичког рудника, и од све имовине имао је само кућерак који се састојао од једне једине просторије са свега десетак квадратних метара површине, прибијен испод бријега, на неком голом њиверку. И гдје да ме склони? Село је то, ипак ... А Момчило је, као и Благоје, био веома предострожан. Јер, како рекоше, и у Вукосавцима се велик број људи, неко милом а неко силом, налазио сада у четницима. Много се

којечега догодило за ово неколико мјесеци, много се којечега измијенило — људи су постали некако грубљи, саможиви, и сад . . . дај га знај: коме да вјерујеш, а коме не. Па и Тобут је ту, родно мјесто војводе Керовића — колски пут само што га дијели од Вукосаваца, ту је и његов штаб, ту је и највећи број његових четника који, на Карића винограду и Каменитом бријегу, на пушкомет од Момчилове куће, држе редовно неке страже и положаје. Стога ми ништа друго није преостајало, него — опет на таван.

Боравак у оваквом скровишту био је готово немогућ: врућина, чађ; дим голица, штипа, а ни накашљати се човјек не смије. Али, држао сам: и овоме је крај дошао. Треба истрајати. . . Још само мало. Од раног јутра, петог августа, почео сам ослушкивати кад ће се зачути пушкарање. Само да почне! Али, као за чудо, нигдје ни једног пуцња. Тишина некаква. А дан одмиче. —- Почеше, кришом, да свраћају и неки од Вукосавчана. Један за другим . . . неквлико њих, углавном оних којима је Момчило смио да се повјери. Били су већ чули за долазак Бригаде; хтјели су и мене да виде. Радовали су се, истина, неким суздржљивим, пригушеним радовањем. Сви су, очигледно, још били под утиском трагедије која се недавно ту одиграла, спутани страхом од четника, али и поред тога одлучни, спремни да учине све што могу.

Вукосавчани се нису дуго задржавали. Сваки би мало посједио, распитивао се о којечему, интересовао се да ли је Бригада бројна и добро наоружана, затим се дизао и одлазио, а ја сам и даље сам остајао на чађавом тавану. Обзирао сам се читав дан, ослушкивао, али — узалуд. Запиткивао сам неке од посјетилаца да ли, можда, они нешто нису чули, слао Момчила да изађе мало подаље, на брдо, одакле ће моћи боље да разгледа, ослушне, па опет — ништа. Нисам имао мира: окретао сам се тамо-амо, вирио кроз рупице на крову. Дан ведар, врео. Лијепо се види врх Каменитог бријега, и четници на њему; неки пролазе и путем изнад Момчилове куће, али се види да су спокојни, не журе, ништа их не узнемирава.

Уто и дан прође. Па и мрак се најзад спусти те и ја сиђох с тавана. Шетао сам по мраку и напрегнутим слухом ловио сваки шум из даљине. Опет — тишина. Мучна тишина . .. Па и четници се због нечега умирили. Нигдје пуцња. И тако ... читаву ноћ. А кад је забијељела зора, поново се нађох на тавану.

Раздањивало се. — »Мора да се десило нешто непредвиђено, па су мало закаснили, задржали се. Данас ће, сигурно ..!« — мислио сам, тјешио се. И опет поче да ме хвата нестрпљење. Узалуд! Мајевичка брда ћутала су под треперавом јаром августовског дана и даље као омађијана. •

Прође тако и подне, а ја не могох да се смирим: вртио сам се по тјескобном тавану и између размакнутих цријепова посматрао околицу. Наједном спазих неког човјека како се приближава Момчиловој кући, и убрзо препознадох Дојчина. Корачао је некако тромо, безвољно. Одмах ми би јасно са се догодило нешто непожељно.

Уморан, утучен, Дојчин полако уђе, попе се на таван и без ријечи сједе. Посматрао сам га радознало, али он само што слеже раменима. Тек мало касније рече ми како је на Јелици чекао читав јучерашњи дан, па опет читаву ноћ; на концу је помислио да га је, можда, колона мимоишла и некуда овамо отишла, и тек је сад видио да се томе узалуд надао.

Ствар је била јасна. План је, ко зна због чега, овога пута био побркан. И шта сада да се ради? Нешто, ипак, треба предузети. Прије свега треба о овоме обавијестити другове у Семберији — да знају на чему су, да се не истрче — а и овдје, за сваки случај, треба још сачекати. Договорили смо се брзо: Дојчин ће у Семберију, да обавијести Брку и остале, а ја ћу остати у Вукосавцима да се ту нађем ако би Бригада, почем, изненада избила.

Дојчин не хтједе ни да се одмори. Крену одмах. А ја и даље остадох на тавану. Стајао сам поред отвора на крову и пратио га погледом све док се није изгубио друмом иза Карића винограда.

•

Мрак се неосјетно спуштао у долине и застирао брегове, а под ведрим, тек првим звијездама прошараним небом оцртавале су се још само тамне контуре Јелице и Међедника. Село се стишавало. Па ни од Каменитог бријега се ништа више није чуло. Једва сам чекао да се још мало уноћа, па да сиђем, прошетам и надишем се чистог ваздуха.

Са Прљуге, огољеле чуке изнад Момчилове куће, видици су дању прилично широки, а сада, ноћу, једино што се назирао туробни хрбат Мајевице. Сједио сам у мраку и гледао некуда тамо, преко планине, на ону страну одакле је Бригада требало да се појави. Права топла и ведра августовска ноћ, истина без мјесечине; ваздух чист, мирисан, али — мени су се само неке тамне мисли врзале по глави.

Сједио сам тако и зурио у мрачне планинске висове. Наједном, видјех: са Бусије, доминантне косе испод Јелице, прхну увис ракета, распрште се, засија. .. Тргох се. Затим бљесну још једна ракета. Домобрани! Јесте, они су. Ту, на Бусији, знао сам, налази се њихова посада. А ово, сада . . . можда су наши! Од те помисли крв ми јаче заструја жилама.

Ослушкивао сам напрегнуто. Гледао .. . Али, — Бусија се поново притаји.

Прође још сат, можда и више ... И сан поче да ме салијеће. Наједном — пренух се . . . Негдје према Каменитом бријегу као да се чуше неки притајени гласови. Заиста. .. гласови. И то као пословни, ужурбани некако. — »Четници« — помислих. — »Али што овако... и то сад, у ово доба ноћи«. — Такну ме нешто, пресијече. Не знам ни сам зашто, али као да нешто предосјетих, вратих се поново у кућу и смјестих на своје раније мјесто.

Момчило и његови бјеху већ одавно полегли. Легох и ја, али сан ми није хтио на очи. Превртао сам се дуго, а онда ... опет неки шумови. Учини ми се као да чујем хуку мотора. Придигох главу ... Збиља, мотори ... Али, какви? Гдје? На цести? Не. Није. Цеста је прилично далеко, а хука се чује у близини. Дигох се. Мотори заурлаше јаче, и то одмах ту, изнад наших глава.

Село се узбуди. Чуше се повици, дозивања. И Момчило скочи, изађе . . . Изнад Каменитог бријега поново загрмје, — једном, други пут.

— Авиони! Два. . ! Ово је други! Ено га! — чух Момчила како објашњава . . .

Скочих и ја, размакох цријепове и погледах. Заиста, авион: назире се његова тамна силуета, свјетлуцају некакве црвене свјетиљке, а од авиона се, спазих, откидају неке црне тачкице и полако, као да оклијева;^, спуштају у помрчину.

— Падобранци! Руси! Руски падобранци! — викао је Момчило.

Нисам могао себи да дођем. Авиони! Падобранци! И да нисам својим очима гледао, не бих вјеровао. Видио сам један. Момчило каже да их је видио два. И шта то треба да значи? Руси! Али, откуд они? И то управо овдје? Према усташкој штампи, која ми је повремено долазила до руку, знао сам да Црвена армија води одбрамбене бојеве, и то негдје на Дону, да се битка бије за град Ростов. Енглези? Савезници? Само . .. не знам шта би и они овдје. А ово што гледам — стварност је; неко ипак јесте.

— Хајде! Силази! — наваљивао је Момчило.

Ни сам нисам знао шта бих . . . Колебао сам се ... И управо да закорачим према мердевинама, кад, негдје близу, у мраку, затутњаше нечији кораци; неко се приближавао Момчиловој кући, и то — као да их има више.

— Шта је? Шта бленете! — одмах затим чу се неки осоран глас.

— Ништа . . . Ето ... Гледамо ово ... — замуцкивао је Момчило.

— Гледаш . . ? Е . . ? Знамо ми тебе. Још ћеш ти гледати... А гдје су вам ваши Руси, а? Видиш како нама његово величанство краљ... Из Енглеске.. . Шаље нам оружје, муницију, свашта... — додаде онај исти.

Притајеног даха слушао сам с тавана и гледао: пред самим вратима стоје четници, петорица њих, бљескају им се реденици, кокарде. А Момчило, као да се скаменио, ни ријечи више да проговори.

— Ја, ја — настави четник. — Само, слушај: ако ма шта од овога нестане, ако неко нешто сакрије па ми нађемо, све ћемо му, да знаш, поклати. А ми ћемо пронаћи, па да сто метара под земљу закопаш! Јеси ли разумио?! — запријети он и пође.

Топот корака поново ишчезе . . . А Момчило ни да макне. Стајао је тако неко вријеме, а онда се окрену, уђе у кућу и полако се припе уз мердевине.

— Чу л' ти ово? — упитах.

— Ја — одговори он. — Срећа што ти не сиђе.

Ћутали смо.

— А претрешће ми кућу, сигурно ... — додаде он.

Стајао је на мердевинама, са горњим дијелом тијела провученим кроз отвор на таваници; лице му нисам могао видјети, али није ми тешко било претпоставити шта се тога часа у њему збива. Петоро Момчилове ситне дјеце, преплашено овим што се догађа, лежало је на поњави прибијено једно уз друго. Разумије се ... претрешће. Не вјерују они њему. А онда — зна се...

— Чујеш . . . Идем ја да се склоним негдје на другом мјесту, — рекох му.

— Не . . . Није ми због мене, — одазва се он.

— Идеш . .. А гдје . . ? — упита Петра која се нађе поред мердевина.

— Негдје . . . Склонићу се гдје било. У шуми ...

— Негдје . . ? Али ми морамо знати гдје си, да ти хране донесемо.

Нисмо се дуго око тога задржавали; споразумјесмо се гдје да ме потраже, те ја одмах сиђох и кренух у помрчину.

Ишао сам насумце . . . На мршавим огољелим падинама иза Момчилове куће чучали су у мраку као неке грбаве авети стари окљаштрени церови, и као да су подмукло вребали. Јечмиште. Тако се овај предио зове; ту сам одрастао — сваку му стопу познајем, али гдје бих се сада склонио . . . то нисам могао да знам. У шуму сам пошао. Али, каква ми је шума овдје? Шумарци! Неколико стотина квадратних метара шикаре, и то је све. Такав је шумарак и онај с друге стране Јечмишта

— мало ако је већи од осталих; одлучих да се ту засада склоним, док четници не претраже куће, а онда — видјећемо ...

Не чекајући зоре завукох се у буков честар, изабрах мјесто које ми се чинило најпогодније, прикупих мало сувог лишћа и намјестих лежај. Шума прохладна и језиво ћутљива. Дубоки мир ноћи нарушила би с времена на вријеме само нека ноћна птичурина. Сједио сам замишљен, покушавао да одгонетнем ово што се збива: Авиони . . ? Падобрани .. ? Помоћ четницима . .. И како . . . зашто то . . ? Енглези су у овом рату, зна се, савезници свих народа и покрета који се опиру њемачким завојевачима, па су, према томе, и наши, — савезници југословенских партизана. Јер, боримо се против истог непријатеља. А четници? Они су направили споразум са окупатором, боре се против партизана, у ствари енглеских савезника — добивају зато од Нијемаца оружје и муницију — и откуд сада да тим истим четницима и једни и други, и Нијемци и Енглези, пружају помоћ и подршку? — питао сам се у ч^ду. — Па зар то није неправда, заблуда . . . нека кобна заблуда?!

Дуго сам тако сједио, размишљао, и не знам кад ме је сан преварио. Пробудиле су ме крупне капи росе које су се, са првим зрацима сунца, откидале са лиснатог честара. Расанио сам се брзо. Ослушкивао сам. . . Нигдје ништа. . . Неко мучаљиво затишје. И тек у неко доба чу се негдје неки жамор, пуцњеви неки, и опет се све утиша.

А вријеме је ипак пролазило. Већ је и десет сати, а из села нема никога да ми дође. Ни Петре, ни Момчила. Хтио бих да знам шта се у селу догађа; мучи ме и ова сумњива тишина. Ноге ми се укочиле од дугог сједења. Кретао бих се радо, али куда? Шумица уска, прибијена уз стрму падину косе, раслиње није баш високо, подно шумице је поточић, а с друге стране њива преко које води пјешачка стаза. И макнем ли се — неко може да ме примијети. Али и поред тога хтједох да се мало дигнем и проходам честаром, кад ми до ушију доприје из близине неки шум: бат корака и нечије тихо фићукање.

Придигох се, погледах, и — као опарен сједох. Па свега тридесетак корака даљине, уским просјеком поред поточића, утегнут и с пушком о рамену ишао је четник. Сметало ми је грање, нисам могао добро да га осмотрим, али видим: дигао главу, разгледа, тражи . . . Тек тада ми на ум паде: авиони су свој терет истресли свуда, па и по шумама и потоцима. И, ево, сада — траже. . . можда и мене.

И шта сам друго могао претпоставити? Сигурно их има више, мислио сам, иду широм, у строју. Али узех да пратим само овога; њега сам видио, он ми је најближи. Пушку држим откочену, бомба ми скинута с опасача, одврнута, надохват руке.. . Срце ми снажно удара. А четник — не жури му се . . . Застајкује, осматра. И — прође! Најзад прође! Али, други? Можда се други привлаче? Обазријех се. Ништа не примијетих. Лакну ми мало. Само, онај први као да опет нешто хоће. Нисам га видио, али по крцкању гранчица осјетих да пе кренуо узбрдо, кроз честар. Јасно — тражи. . . Можда ће ме ипак мимоићи. А он, пошто се испе мало навише, заокрену опет удесно и —- право на мене!

Нема се куд. . . Бјежати не могу. Ако изађем из шуме, на чистину, неко ће ме сигурно погодити. Чекаћу! Пустићу га на неколико корака, с њим ћу лако, а онда . . . И нека чудна равнодушност обузе ме свега.

Тренуци су ми пролазили као у неком бунилу. Шушкање се очу још ближе, сасвим близу, а затим се честар размаче, кроз грање се помоли само глава: лице младо, али окошто, као спечено, црте оштре .. . поглед, и нос, као у јастреба.

— Који те бог баш сада донесе?! Да си птица не би могао остати — разабрах уто ријечи. . . говор тврд, опор, али не и туђ, непријатељски.

Нешто ми наједном паде с очију и ја, без журбе, закочих пушку.

— Па ... шта . . ? — одговорих некако раздртим, као туђим гласом .

Младић сасвим изрони из честара . . . стаде. — Био је то Тешо, Тешо Тешић, друг ми и познаник још од

раније, сарадник у предратном илегалном партијском раду, али човјек кога посљедњих мјесеци нисам виђао, нити сам био начисто да ли се он за то вријеме држао како треба; знао сам само — према Дојчиновом казивању —- да се силом прилика нашао у четницима злогласног Милана Марића, да је тамо и остао по одлуци своје партијске организације. Знао сам то. Али, откуд он управо сада да се појави. . . с каквим намјерама?!

— Нисам био овдје. Шта сам могао ... Момчило ми сад рече . . . Он није смио .. . А ја, ко велим, препознаће ме, сјетиће се ваљда ... — као да погађа шта мислим, додаде он.

Док је ово говорио гледао ме је нетремице својим ситним живахним очима. Гледао сам и ја њега, али — на томе мршавом, енергичном лицу ништа се друго није могло прочитати до дубока искреност, оданост, спремност на жртвовање.

Нисам се више ни часка колебао; и посљедња сјенка сумње ишчезе.

— Чујеш? Немој да будеш луд! Овдје се ни зец не би могао сакрити. Каменити бријег ту, виш' главе. Пут близу. Четници! Ти овдје не можеш остати, разумијеш ли?!

Схватио сам шта хоће, разумио све, али куда . .. како . . ?

— Мислиш што је дан? Нека . . . Гдје моја глава, ту и твоја. Кажем ти . . . Хајде! — опет ће он, и закорачи у честар.

Ништа га више нисам питао; кренуо сам без поговора.

Једино што се негдје на путу, испод Каменитог бријега, ч^о неки гласан разговор, препирка; иначе, као да нигдје ни живе душе није било. Држали смо се потока, пребацивали се журно из шумарка у шумарак и послије свега десетак минута хода зашли у једну забачену долину. Лијево од потока простирала се нека запуштена косаница, десно се уздизао седласт бријег, Матића коса, а подно њега, уз веома стрму падину, прибила се усамљена, врзинама обрасла шикара. Тешо застаде.

— Ево, овдје .. . Пута у близини нема, а мало је подаље и од четничких положаја, — рече он, прескочи преко потока и одмах зађе у шибље.

С муком смо се пробили дубље у честар, изабрали мјесто, раскрчили га мало и посједали. Дисао сам тешко; још сам био под утиском малопређашњег сусрета, и нисам могао ни ријечи да проговорим. И Тешо, такође . . . Ћутали смо, дуго.

— Глупост си направио. Могла ти је глава да оде, — рекох.

— Ако, — изусти он, слеже раменима и додаде: — Тражио си ме, кажу ...

— Да.

— Био сам у Ражљеву. Од Киће сам сазнао да ће Бригада доћи и да сте ти и Дојчин овамо кренули.

Гледао сам га радознало.

— Питаш се, сигурно, откуд ја тамо? Ево откуд: шљиве приспјеле, прилика да се паре згрну, — додаде Тешо а очи му некако шеретски засијаше.

— Па, шта ти имаш с тим? — упитах у чуду.

— Ја? Ништа ... — настави он. — Ти барем знаш ко су Марић и Керовић, моји команданти, —- знаш да би и бога за паре продали. И сад.... хоће да тргују — хватају везе са брчанским трговцима: обећавају им слободу кретања и куповања шљива по мајевичким селима, с тим да одређени дио дају у четничку благајну, у ствари њима. Згода да се дође до пара, зар није. Стога је Марић и пошао у Ражљево, до Љубе Петровића. Он му дође и неки род. А Медунић и Петровић, четнички команданти из Ражљева, обојица су из Брчког, имају добре везе и познанства са брчанским трговцима. Позвао је и мене да пођем с њим. Кренуо сам. Хтио сам да то искористим, да се нађем с Кићом и да, преко неких наших људи који се налазе у четницима, успоставим још неки канал, везу.

— А јутрос . .. шта веле? — упитах.

— Ех, шта ... Помамили се. Читаво јутро сакупљају пакете што су их авиони побацали. Има, богами, свашта:

оружја, муниције . . .* — одговори Тешо и, као да не жели о томе да говори, придиже се и упита:

— А ти; шта ти мислиш? Остаћеш ваљда овдје док Бригада не дође.

— Видјећу . . . Вечерас бих до Мачковца . . .

— Добро. Кад падне мрак доћи ћу по тебе, па . . . куд хоћеш, — додаде он и одмах крену.

Остадох у честару. Мучила ме жеђ, а нешто као чекићи тукло је по сљепоочницама. Брз обрт догађаја просто ме ошамутио. Нисам знао шта да мислим. .. Бројао сам сате и нестрпљиво чекао да падне ноћ.

Једва некако, па и мрак дође. Унођа се . . . А Теше нема! Мени се чинило као да је, откако се смркло, доста времена прошло — да је и поноћ близу. Сједио сам и даље и чекао све док, у близини, не осјетих потмуо бат корака. Напрегох слух, и — претрнух. Неко долази! Тешо није. . . заправо није он сам; има их још бар десетак. И шта то сад треба да значи? Издаја — помислих. И што му повјеровах? Што сам не одох! — Да бјежим! Али, куда? Изнад мене је стрма, готово окомита падина, а десно и лијево густи сплетови ос,труге. Бат корака одјекну сасвим близу. Чу се и дозивање.

Не хтједох се одазвати. Дозивање се понови — једном, други пут.

— Да није заспао — проговори неко, и недалеко од мене зашушка шибље.

* У једном мало закашњелом извјештају Велике župe Посавје, упућеном 26. IX 1942. Равнатељству за јавни ред и сигурност НДХ у Загребу, каже се, поред осталог, да се, у посљедње вријеме, међу четницима на Мајевици осјећа неко превирање, да су у августу мјесецу имали на Мајевици неки састанак, и да су... »са читавим уређајем круговалне постаје ступили у везу са Лондоном и тако добили посјету двају крилаша који су читаву околицу обасули разним промичбеним лецима који су Наслову достављени. Том приликом бачено је 5 сандука са аутоматским оружјем и стрељивом ...«.

А нешто касније, у једном другом извјештају, констатује се: »Овај податак је тачан, јер се у посљедње вријеме запажа међу четницима колање златних турских талира, што до сада није био случај...« (Цитирана документа налазе се у Војно-историјском институту у Београду, рег. бр. 25/450 и 22/492).

Колебао сам се још неколико тренутака, а онда — одлучих: идем . . ! Свакако немам куд. . . Зашто да ме као пребијеног пса из оструге извлаче. Разрачунаваћу се, па било како било . . . Дигох се и одазвах осорно:

— Шта је? Ево ме!

— Излази, болан, — чу се опет тих, умирујући глас.

За трен ока искочих из честара; прво наиђох на Тешу, препознадох његов ниски кочоперни стас, а недалеко од њега спазих још десетак њих — истичу им се у мраку редници, кокарде; лица добро не видим, не могу да препознам. . . видим само Тешу: бјеласају му се зуби, смије се.

— Друже, гдје си! — чу се снажан глас, и висок, стаеит момак раширених руку пође према мени.

Устукнух.. . Био сам на све спреман.

— Живан! Зар не видиш? — викну на мене Тешо.

Препознадох: Живан Михаиловић, бивши партизан, борац Мајевичког одреда, један од бољих . .. А сад, — четник. И шта је ово, шта се ово збива? Иза њега прилазе и остали, пријатељски ми пружају руке, поздрављају се: Нећо Вуковић, »Вукаљ«, Цвијан Бабић, Нећо Давидовић . . . десетак њих, ни трунке злобе не видим, никакве зле намјере.

— Ех, знам ... опет ће Живан. — Имаш ти право . . . Али шта смо могли друго? Знаш и сам како је било. Оружје из шака нисмо хтјели да дамо. Окупили смо се . .. Бранимо се како знамо. Доукчије би нас побили. А образ . .. нисмо окаљали. Видјећеш! Али, о томе други пут. А сада нам само реци гдје би ти хтио. Јер, ноћ је поодмакла, треба журити.

— Преко цесте! У Мачковац! — одговорих без устезања.

— Добро. Само, чујеш... — додаде Живан. — Ти ћеш међу нама, у средини. И молим те, ако на некога уз пут у мраку наиђемо, немој да проговориш, па да те по гласу препозна. А добро би било да и ту петокраку на потиљак затуриш.

Кренусмо. . . Избјегавали смо стазе и раскршћа, грабили странпутицом поред вукосавачког потока. Журили смо, али напора нисам осјећао. Неко ведро распо-

ложење евега ме обузимало. Много којечега постаде ми јасније, а и ово што ови људи чине — некако природније и разумљивије. Па друкчије не може ни да буде! — мислио сам. — Зар у овом крају није дјеловала још од раније партијска организација! Њен рад морао је и мора да се осјети. Мајевички партизански одред, за разлику од осталих, развијао се споро и није био масован. Али, у њега су се стицали у првом реду они код којих је не само национална него и класна свијест била на висини. То се најбоље могло оцијенити за вријеме прољетошњих борби с четницима. Сељаци! Бар двије трећине бораца у Одреду били су сељаци. А као пролетери — бескомпромисни. Колико је њих само нап^стило свој крај и отишло да се бори против окупатора, па ма гдје то било! Неки су изостали. . . Знам, силом прилика су изостали. Одсјечени . . . Ови су и кокарде пришили. Питање је да ли су то збиља морали? Али без обзира на то, ни они нису изневјерили идеју за којом су пошли. —- Осјећао сам се сигурним, снажним, био сам увјерен да ће ови људи, ако буде требало, свих десет, због мене изгинути. Схватио сам на концу и то да су другови на Мајевици — што се тиче одлуке да Тешо и Војо привидно остану у четницима — поступили сасвим правилно и умјесно, да је одржавање везе и рад са овим људима веома користан и нужан.

Била је близу зора кад смо прешли Гњицу и приближили се цести. Живан застаде.

— Чујеш. . . Домобрани чувају цесту, да знаш. Морамо мало припазити, — рече тихо и поново измаче напријед.

Двије тројке, једна десно, друга лијево, постављене су одмах у засједе, пут је обезбијеђен и за цигли смо се час пребацили на другу страну.

Пењали смо се полако узбрдицом, према Мачковцу. Зорило је, па је и тмина била много рјеђа. Поред мене ишао је Тешо; ћутао је, и само што би ме понекад са стране погледао.

—- Па тако ти, друже, а? — рекох и пребацих му руку преко рамена.

— Што? Зачудо ти... Нисмо ни ми овдје узалуд вријеме проводили. Гледај .. . све су ово наши људи. А таквих још има! Само док Брига^ дође! Видјећеш . .. — одговори он, изви ми се испод руКе, а зуби му поново бљеснуше ...

Свитало је кад смо избили надоЈ^ак Мачковца. Пратња ми више није била потребна. Журио сам да прије него што се сасвим не развиди стигнем Митрашевића кућама.

— Па ето, кад затреба, нека знаш... Само до Теше јави, — стискајући ми срдачно ру^У напомену Живан.

Поздравих се са свима и крену^; поодмакох мало, а иза мене, на бријегу, под блијед^ зрацима свитања, стајало је и даље мојих десет изРенадних пратилаца.

x x

Митрашевићи из Мачковца, Јово и Митар, убрајају се међу најбогатије домаћине у селима испод Мајевице; али уједно — што није увијек случај — и међу отресите и политички напредне људе. Ваљда због тога што су их сматрали веома имућним — иако су донекле знали за њихова политичка схватања и припадништво народно-ослободилачком покрету — четници још нису могли да дођу до увјерења да би Митрашевићи могли с комунистима да имају и неке тјешње, истомишљеничке везе. Стога на њих нису много ни мотрили, и стога су њихове куће биле веома подесне за склањање партијских илегалаца, па сам тога јутра и ја управо њима кренуо.

Кућа Митра Митрашевића налази се при крају села, испод благе косе која се спушта од Вакуфа према брчанској цести; одмах преко косе настаје подручје села Пирковаца: неке шумовите увале и потоци по којима се простиру и Митрашевића сувати и забрани — знао сам све то, знао сам да је ту и најзгодније преданити, те пожурих да се прво Митру јавим.

Било се готово разданило кад сам заједно с Митром, најстаријим од четворице браће Митрашевића, избио на превој косе и почео да се спуштам према њиховим суватима. Долина Гњице, и цеста кроз њу, још се скривала у сјенци брда, док је на истоку небо бљештало као да је ватром ужарено. Митар је ишао напријед, онако повисок, стасит, на брзину обучен, без копорана — само у рубинама и опанцима на босим ногама. Иако још млад, био је он сада старјешина доста бројне породице, јер је његов отац Мика, угледни Мајевчанин и стари опозиционер, одведен међу првима у логор. Ишао

сам за њим и пажљиво около мотрио све док Митар наједном, мало не успори кораке.

— Чујеш. . . Да ти ово кажем: немој да се зачудиш ако домобране смотриш у близини. Ево видиш гдје су, — рече он и показа руком. ..

Заиста, испод нас, десно, на свега неколико стотина метара даљине у јутарњој сумаглици видјела се Маква, заобљен брежуљак усред мачковачких њива, а лијево, и такође близу, уздизао се Вис — два сусједна домобранска упоришта.

— Али, нипгга . .. Ако домобрани почем туда и наиђу, сигурно неће претраживати; ти се само притаји и ништа се не бој. Важно је само да четнике ђаво не нанесе . . . Нарочито ове, Пирковчане, — додаде он и продужи напријед.

Не потраја дуго, па и у забран стигосмо. Мјесто заиста забачено, али шума слаба, ријетка и, што је најгоре — близу домобранских положаја. Но шта је ту је . . . Дан је све више освајао и боље од овога није се могло тражити; брзо уђосмо у шуму и ја се одмах спустих на неку суху маховину.

И Митар се спусти поред мене. Очигледно није журио и поново настависмо разговор. Разговарали смо како да се — у условима оваквим какви су — што боље законспиришем и повежем с нашим активистима у Мачковцу, а онда му уз пут испричах и шта ми се у Вукосавцима десило: како ми се, због непажње, свашта могло да догоди.

— Могло је, збиља . . . Ал' . . . шта ћеш . . . За данас остани овдје, а онда . . . видјећемо, — рече он на крају, диже се и крену.

— Добро. Само, молим те, немој да ми пошаљеш некога прије него што јавиш; да не буде опет као с Тешом јуче.

— У реду, — сагласи се Митар и брзо измаче.

Остадох сам у шумарку. Не потраја дуго па бљештави зраци августовског сунца затреперише иза брда, — разлише се и по пирковачким увалама. Поче и да пригријава. И, што је више пригријавало, на ме је сан

све више наваљивао. Али, да заспим — на то нисам смио да се одлучим. И даље сам сједио и мотрио по околици, размишљао о положају у коме се налазим: Вис, Маква, Живково брдо, Брезовача -— сваки од ових сусједних висова, с једне и друге стране цесте, држе домобрани или легионари, а и у најзабаченије кутке по селима завирују четници. И, заиста би се, бар на први поглед, могло рећи да је окупатор читав овај крај савршено добро осигурао, да њиме, неопажена, ни птица не може пролетјети. Тако би на први поглед изгледало. Али, оно што се догодило протекле ноћи, наводило ме је на другу мисао, на то да је све ово, ипак, сви ови домобрански положаји и четничке засједе само једна туђа, вјештачка творевина коју народ у својој огромној већини није прихватио, нити је може прихватити, па је нису прихватили и многи од оних који су сада формално у служби туђина — размишљао сам, и та ме је мисао све више смиривала.

Заузет мислима — нисам ни примјећивао како дан одмиче . . . Врућина је све више притискивала, а и сну више, напросто, нисам могао да одолим. И не отпасавши се, ставих пушку под главу и опружих се по сухој маховини.

Не знам да ли сам заспао или тек само придријемао, кад се у близини очу нечије тихо искашљавање, шушкање . . . Придигох се; ослушнух. Искашљавање се понови. Погледах боље и спазих како се кроз шуму опрезно провлачи неки бркајлија, с лулом у зубима, кокардом на капи и пушком забаченом преко рамена. Четник! — Срећом, брзо га препознадох, смирих се и одложих пушку коју сам већ био дограбио. Према мени је ишао човјек који ми је раније био веома драг и симпатичан, један од истакнутих бораца из првих дана устанка, Јоцо Тејановић, чича Јоцо како смо га обично звали, позната поштењачина, па иако је сада под кокардом нисам ни помислио да ми долази с неким злим намјерама.

— Гдје си, побогу! Ех, ех . .. — проговори он тронутим гласом, извади лулу из зуба и раширених руку пође према мени, загрли ме, пољуби, а онда се мало

поизмаче, загледа се, а у очима му засјаше сузе. — Знаш шта? Ко да сам сина видио . . . ето, — додаде затим.

Познавао сам добро чича Јоцу и од раније, а нарочито уз првих устаничких дана. Био је увијек живахан, весео, увијек присебан и одлучан; и у најтежим борбама знао би да распали своју лулу, засједне за неки пањ, и тешко ономе кога узме на нишан. Па и сада, не одвајајући се од луле, лијевом руком потапша ме по рамену и без околишења настави:

— Ех, мој брате. Ти и не знаш како је . . . лопов ниси, а са лоповима треба да једеш со и хљеб. Зар није? И, ето, макар тебе да видим, па . . .

— А откуд си знао за мене? Како ме нађе? — упитах.

— Митар ми каза . . . Нисам могао да отрпим и да одмах не дођем, — рече Јоцо, прислони пушку уз оближњи грабић и сједе, давши и мени руком знак да сједнем поред њега.

И поред свега . . . било ми је драго. Драго ми је било што видим човјека у чију оданост и искреност ни најмање нисам сумњао, и, без оклијевања, сједох поред Јоце.

— Па гдје си, како си? — опет ће он.

Овакав Јоцин наступ и читава његова појава дјеловали су на мене некако освјежујуће, те и ја, убрзо, развезах језик; причао сам му гдје сам и како провео ово вријеме од фебруара до данас и ради чега сам опет на Мајевицу дошао. За читаво то вријеме, пуњкајући из своје луле, чича је замишљено ћутао, а кад му рекох како сам се сусрео с Тешом, Живаном и осталима, узе он да истреса већ угашену лулу и додаде:

-— Има нас, не бој се . . . нису они сами. Од прољетос није много времена прошло, али се много штошта преживјело. Велику смо несрећу дочекали; добре смо другове изгубили; али — вјеруј: четничка побједа коју су онда однијели, почетак је њихове пропасти. До тога је, изгледа, морало да дође ... јер, како би се друкчије знало шта је и какав је ко. Тек тада је многима пукло пред очима ...

—- Јасно. Јасно је мени и то да већина поштених људи, бивших партизана, не може бити ништа друго него што је била. Али, та кокарда . .. та проклета кокарда!

— Знам . . . Није то лијепо. Али, видиш: непријатељ не бира ни пута ни начина којим ће да дође до циља. А што да га ми бирамо. Мислим да није толико важно гдје си, него какав си и шта радиш. Остали смо одсјечени... Ти то знаш. . . И друго нам ништа није преостајало: или да нас униште или да учинимо ово што смо учинили.

— Не знам да ли је то баш тако. Можда смо могли и нешто најпаметније да урадимо, — примијетих.

— Паметније ... Немој тако. Нас је шака људи . .. Песницом брдо нећеш разбити. А ипак нисмо, тек онако, узалуд сједили и четниковали .. . Нек наше снаге овдје само мало ојачају, Бригада нек дође, па ћеш видјети . . . Кажем ти: народ је тек сада увидио какав је ко.

Чича као да није мислио отићи. Дуго је још сједио, интересовао се за много штошта, распитивао се или објашњавао и тек негдје иза подне диже се, забаци пушку преко леђа, поздрави се и крену.

— Рекох ти ја . . . Ми смо само то чекали, чекали смо да се наши врате, а, ево, стари другови су опет ту, — додаде он на концу и изгуби се у шуми.

Јоцо је већ одавно био отишао, алН нека ведрина и освјежење, које је са собом донио, чинило ми се као да и даље остадоше у шумарку. У том ведром расположењу дочеках и први сумрак који, напокон, поче да се спушта на околицу, да прекрива и пирковачке удолине.

Однекле са сјевера пиркао је свјеж повјетарац; не потраја дуго па и облаци почеше да застиру небо, и у Митрашевића шљивику испод бријега мрак постаде гушћи, тако да је наш састанак који смо те ноћи одржавали могао слободније да тече, али су људи збија-

јући се у узан круг ипак шапутали' и глас им се често губио у тихом шушкању ноћног повјетарца.

Један поред другог сједили су ту: Цвијан, Драгутин, Васо, Игњат, Гаврило — преостали комунисти из Мачковца. Цвијан је један од организатопа устанка у овом крају, најстарији члан Партије — усташе су му кућу одавно спалиле, а четници и њега и сина му Драгутина од прољетос упорно прогоне, због чега је морао да се склања како може и умије — и ево сад он први узе ријеч, поче да излаже у каквој су се ситуацији комунисти нашли послије четничког пуча, како су се држали и шта су све предузимали, какве су напоре чинили да се повежу с којим било партијским руководством; покушавао је да анализира тренутну ситуацију на Мајевици, и на крају рече:

— Чудан је овај наш народ, кажем вам. Жилав . . . Кад догори, — зна да се довије и снађе. Та искуства биће да су давнашња, још из доба хајдуковања и борби против Турака и Аустријанаца. Зна ти овај свијет однекуд и за конспирацију, само кад истину сазна и осјети да се о његовој кожи ради, кад су у питању људи којима може вјеровати да се за његове интересе залажу . . . поуздати се у њих . . . То је и нас комунисте спасло, сачувало нас и поред све домобранске и четничке хајке. Али сад, откако се чуло да Бригада долази, многи не могу да се суздрже —- страх ме је од истрчавања.

Послије Цвијана говорио је Васо, млад, наочит бркајлија, али сад већ мало погурен, блијед; с муком је суздржавао кашаљ, глас му се једва чуо . . . Њега су четници толико претукли да је, тако рећи, душу у носу држао, али његова морална снага и чврстина, видјело се, још није била окрњена. Надовезујући на оно што је Цвијан износио Васо рече како се, у посљедње вријеме, и у овом крају супротности све брже заоштравају; слагао се с тиме да је већина народа схватила о чему се ради и да подржава нашу политику а осуђује четнике и њихово споразумијевање са окупатором, али

да није мало ни оних којима ниЈе много стало до истине, ни до чега, изузев до њихових уских себичних интереса, да су такви у својој мржњи према нашем покрету далеко отишли, па помену Стокића и још неке махом богате фамилије из Мачковца и околице.

— Ко да је њима до српства . . . Јесте . . . Све би они за паре дали. . . Згули с кога год можеш, то је њихово . .. Отуда и та мржња према нама. Мира немају .. . Видјећете: они ће нешто прођушкати, и кладио бих се да ће за који дан опет претрес ... — испрекидано је и тихо образлагао Васо.

Говорили су и Игњат, Гаврило и Драгутин, нарочито Гаврило, који је у читав разговор уносио неки призвук ведрог оптимизма.

И поноћ у то прође; ваздух у шљивику бивао је све свјежији, а разговор се није прекидао. Судећи по свему што је речено видјело се да развој догађаја иде све више у прилог нашем покрету и да је углед Партије невјероватно порастао. Па и ови људи, види се, радили су и урадили више него што умију да кажу. Тек онако, као уз пут, напоменуше како је четничка општина тако рећи у њиховим рукама, како су у некакав четнички одбор, који је прољетос формиран, угурали наше људе, Јову и Митра Митрашевиће и Перу Јанковића, те да они тамо воде главну ријеч и раде по сугестијама партијске организације; у својим излагањима они ничим не истакоше то што су успјели да очувају везу са великим бројем симпатизера, или то што су имали чврст додир с нашим људима у Јабланичком четничком батаљону — којег су стално држали под својим утицајем — и још много којечега и те како важног и значајног. Али ме је од свега највише изненадило и обрадовало кад сам ЧУО да веза са Тузлом није прекинута, да су канали у град остали сачувани и да је контакт са партијском организацијом у Тузли могуће лако обновити. Па и са Брчким је веза недавно успостављена. Наиме, помоћу неких наших људи из муслиманског села Брњика, родног мјеста старог и познатог комунисте Ахмета Кобића, другови из Мачковца

су саобраћали са Салихом Мехикићем* и од њега примали веома важан материјал и обавјештења. — И управо те чињенице су одушевљавале, говориле о виталности и снази Партије, указивале на још шире могућности нашег дјеловања. Био сам веома весео, говорљив — говорио сам о томе како треба да се што боље припремимо за долазак Бригаде, кад Гаврило опет упаде:

— Бала, и та Бригада . . . Сањам је већ. Чим негдје запуца, а менц се чини: ено их, наши. . . А што се тиче хране — нема ту шта да се бринемо. Вјерујем да ће јој многи дати и ручак испред себе.

Облаци се навукоше јаче: почеше да пропадају и прве капи кише. Требало је журити. На крају, договорисмо се о још неким појединостима и људи кренуше сваки на своју страну.

Пред зору се још јаче смрачи, и тек што сам ушао на врата а киша се проли, зажубори по дрвеном крову Митрове качаре. Полако, пипајући, припех се на таван и легох. Жуборење кише и мирис свјежег сијена на коме сам лежао просто су опијали, и ја убрзо утонух у добок сан.

Не знам докле бих тако спавао да наједном не осјетих како се пода мном нешто заљуља, стресе, и ја се тргох и прогледах . . . Дан . . . А поред мене стоји Митар и држи некакав лонац и завежљај у рукама.

* Салих Мехикић, радник из Кораја, иначе предратни члан Партије, налазио се првих дана окупације на послу негдје у Србији, и чим је избио устанак у његовом родном крају, на Мајевици, пребацио се преко Дрине и ступио у Мајевички партизански одред. Међутим како Салих, као комуниста, још није био компромитован, много је корисније било да оде негдје на неослобођену територију као обавјештајац и политички радник, него да ма шта друго ради у Одреду. Стога је он одмах враћен у своје родно село Корај, гдје се налазио усташки табор, одакле је слао драгоцјене податке штабу Одреда све до четничког пуча у фебруару. Послије тога Салих се пребацио у Брчко, одакле поново хвата везу са партијском организацијом на Мајевици.

— Тако ти то, а? Могли би домобрани да те спаваћива однесу, — проговори он.

— Домобрани! Гдје су? — упитах и скочих трљајући очи. Гледао сам у Митра, а још нисам могао себи да дођем, и једва се једном сјетих да је у близини Маква — домобранско упориште.

— Има, додуше, међу њима и опасних гадова, усташа, али већина су неке добричине, сељаци из Славоније — бога моле да нигдје не запуца, — додаде он без журбе и поче да поставља доручак.

Ћутао сам и, још увијек буновaн, посматрао Митра.

— Понекад и овуда наиђу, — настави он — и одмах затуре разговор. Видим: као хтјели би да им се штогод каже .. .

Био сам се већ мало расанио и рекох мирније:

— Дабоме . . . Треба с њима поразговарати и рећи им да не пуцају кад наши дођу. Само, буди опрезан — пази како ћеш то извести и шта ћеш коме рећи.

Сада је Митар мене гледао као да ме у нечему није разумио. Гледао ме је тако и нудио доручком, али не стиже ништа више да каже, јер се уто неко чу пред кућом, те он скочи и оде, па се и наш разговор на томе заврши.

Читав тај дан, па и увече, све до иза поноћи, киша није престајала. А сљедеће јутро — освану као умивено. Али, окасних: зора ме ипак затече у качари. И пошто свакако нисам имао куда — цијело јутро сам лежао и у мислима претресао збивања ових неколико посљедњих дана.

Лешкарио сам тако, размишљао, кад, у неко доба, чух пред качаром неке кораке, затим како зашкрипаше шарке и неко уђе на врата. У први мах помислих да је Митар и нисам на то много ни обраћао пажње, али се ипак придигох, погледах и застадох укочен. Гледао сам, а нисам могао да вјерујем својим очима. Двојица људи у сивим униформама -— са ознакама НДХ на капама и звјездицама под вратом — појавише се у качари. — »Домобрани! Открили ме . . !« —помислих; брзо докопах пиштољ, и, не знам шта бих учинио да у тај мах не

спазих и безоблични црни шешир на Митровој глави, а испод шешира његово у неки доброћудни, помало објешењачки осмијех развучено лице. Први он пође према мени, а за њим и она двојица домобранских подофицира. Примијетивши, ваљда, тек сада у какву ме неприлику довео, Митар поче:

— Ништа . . . Овај .. . Добри су ово . . . наши људи.

»Добри! Наши људи« — звонило ми је у ушима, али никако да схватим у чему је ствар. Видим: без оружја су, и сами као помало збуњени, и тек тада се сјетих разговора који сам уочи тога дана с Митром водио.

— Ама јуче ја теби рекох да и међу домобранима, на Макви, има добрих, наших људи, — рекосмо да с њима треба поразговарати, па ја, ево, дођох с овом двојицом.

И шта сада да му кажем?! Оваква Митрова смјелост, боље рећи непромишљеност, није ми ишла у главу. Додуше, било је о томе ријечи, али, да ће он учинити ово што је учинио, и да ће некаквим непознатим људима, непријатељским војницима, открити мјесто гдје скрива комунисту-илегалца, због чега би први он могао да заглави на вјешалима или у логору, е — то нисам могао да схватим. Али, шта је ту је . . . Покушавао сам да се некако снађем, да преузмем иницијативу . . .

— Па добро . . . Нека . . . А колико сте дуго овдје? — упитах.

— Нисмо одавно. Мијењамо се, — одговорише они пошто прво поздравише, и сједоше мало подаље.

Атмосфера је и даље била мучаљива, па је и разговор текао некако тешко, натегнуто. Домобрани рекоше да су родом однекле из Славоније, сељаци, мобилисани, и да би више вољели да се брину о својим кућама и имовини, него што се пребијају по овим мајевичким брдима.

— А кад дође партизанска бригада, сигурно ћете пуцати; је л' де? — упитах.

Домобрани се згледаше.

— Не. Ја нећу пуцати, — одговори први.

— А заклетва . . ? Вјерност поглавнику . . ?

—- Ах, к врагу! И политика и све . . ! Ништа моја дјеца од тога неће имати, — додаде други, скидајући неке трунчице са своје униформе.

— Па, ипак . . . Нареди вам се . . . морате.

Подофицири се опет међусобно погледаше.

— Точно. Нареди. . . Али, већина нас друкчије мисли. Просто-напросто . . . не гине нам се. А и зашто бисмо ... — опет ће онај први.

— Али кад наши навале, они неће знати какав је ко, — примијети Митар.

— Да, да. Имамо ми то на уму. Зато и хоћемо да се зна . . . да ви то знате. Нећу да гинем лудо.

— А други . . ? Официри? Усташе?

— Други . . . Ништа . . . У мањини су. Нађе се згода и за то . .. поготову ноћу, — одговори први од домобрана и некако шеретски погледа у оног другога.

За читаво то вријеме пажљиво сам посматрао ову двојицу људи, пратио им сваки покрет на лицима и нисам могао да примијетим ништа лажно ни извјештачено; знао сам и то какав може да буде морал и расположење домобрана, да је Павелићеву »оружану силу« црв десператерства и деморализације знатно подгризао — али им ипак нисам могао да вјерујем, нисам био сигуран да је и на Макви заиста тако како они кажу, да је већина војника тако расположена, све док се то на неки начин не би и провјерило.

Разговарали смо још неко вријеме, а онда се домобрани дигоше и пођоше.

— Ми бисмо жељели да будемо у вези, знате, — рекоше при поласку.

Свакако да смо и ми за то били и на крају се договорисмо да њих двојица обавјештавају Митра о свему што би за нас било од интереса, у првом реду ако би дошло до каквог претреса, а ми њих да обавијестимо кад наши дођу, па да, како и сами рекоше, не гину лудо.

Са домобранима пође и Митар, изађе да их испрати, а ја — још увијек љут и у недоумици — и даље остадох на тавану. Можда би од овог сусрета могло и да буде неке користи — мислио сам — али ко су ови људи, на

чему су провјерени, и ко би то могао бити сигуран да се они за који сат неће поново вратити, само сада са потпуно другим ци,љем? Зар ово није ризик, чудан ризик?! Нестрпљиво сам чекао да се Митар врати, и чим се појави осух на њега ватру. Но он се само доброћудно смијешио и увјеравао ме како је он онај наш разговор сасвим друкчије схватио.

Једва сам сачекао ноћ и са првим мраком напустих Митрову качару, кренух преко брда у пирковачке забране гдје сам се, ипак, најсигурније осјећао.

Васина предвиђања се убрзо обистинише. Одиста, четничке присталице у Мачковцу биле су веома ревносне, далеко ревносније него што смо рачунали: њушкале су, мотриле, дојављивале Керовићу . . .

Четници су припремали претрес Мачковца.

Ту вијест, једне вечери, донесе ми Васо. У скровиштима гдје сам дотада боравио, разумије се, више нисам могао да останем — требало је да се што прије негдје преселим. Само . . . гдје? Тај крај нисам хтио да напустим, а мјесто које не контролишу четници или не држе домобрани — тешко је било наћи. Али је Васо већ имао предлог . . . Наиме, негдје на крај села, одмах испод Виса, сусједног домобранског положаја, налазила се кућа његовог брата Живана, и он ј.е био мишљења да је најбоље да управо тамо пођем и код њега се смјестим. Јер, близу домобранских посада четници нису смјели прилазити без најаве и одобрења домобранских старјешина. Тако је и за овај претрес тражена сагласност, па су, на тај начин, за њега сазнали и наши познаници са Макве и благовремено обавијестили Митра.

Послушао сам Васу, и чим паде ноћ заједно с њим кренух.

Зора ме затече у неком густом шумарку испод самог Виса. Да су домобрани ту негдје, близу, — то сам знао; али да су на свега стотину или нешто више корака . . . на то, заиста, нисам помишљао. И тек кад се раздани видјех гдје сам; видјех да сам, тако рећи, међу домобранима. Истина, кроз честар нисам могао да их.

осмотрим, али — лијепо се чуо разговор, псовка старјешине и звекет порција за вријеме доручка. Сваког часа могао је неко и у честар да зађе . . . И тако, — читав дан.

Нестрпљиво сам очекивао Васу. Уто се и унoћа. Чим дође, Васо одмах исприча да су четници, заиста, претресли Мачковац, али, разумије се, без икаквог успјеха. Па и поред тога није било препоручљиво да се одмах у село повратим — требало је да и даље останем ту гдје сам.

Нисам имао смјелости да продужим боравак у шуми, и сљедећег се дана задржах у Живановој кући. Читав дан, — чинило ми се као да сам негдје у неком војничком логору. Домобрани би сваки час због нечега наврађали и сатима, беспослени, сједили на дрвеним клупама испред Живанове куће, тако да сам, вирећи са поткровља, многима и лице упознао — пратио њихов разговор.

Код Живанове куће могло се и дуже остати — бар што се тиче четника нисам имао шта да се узнемиравам — али, због близине домобрана, то мјесто није било подесно за саобраћање са нашим људима. Задржавши се ту још дан-два поново кренух у село.

Јово Митрашевић, Митров стриц, био је те ноћи будан — знао је да ћу доћи — и јавио се чим сам покуцао .. . Дочекао ме је радо. Јер, и сам је то одавно заговарао: више пута поручивао да дођем, говорио како би желио да о свему са мном поразговара. А и ја сам, поготову,' желио да се с њиме видим. Познавао сам Јову. . . Човјек бистар, прилично начитан и није му било нејасно шта комунисти хоће и чије интересе заступају, али је био начисто и с тим да ће идеја комунизма кад-тад побиједити, уз то поштен, свиђала му се досљедност комуниста у борби против фашистичких окупатора и зато их је свесрдно помагао. Не оклијевајући ни часа изашао је тихо из куће и одмах ме увео у једну од многих зграда у дворишту — неку неугледну дрвену уџерицу.

Тек што сам се био смјестио и мало придријемао, а већ зазори — расвану се. Не потраја дуго па се чу и Јовин глас у дворишту: распоређивао је чељад и заповиједао им шта ће ко да ради. Само он — читаво јутро — никуда од куће није одлазио и често би мени у уџерицу наврађао. Дежмекаст, јак четрдесетогодишњак, потуцајући мало кад говори, живо се интересовао за догађаје код нас и на страни: распитивао се за много којечега — тражио разјашњења. Често ме је, при томе, доводио у недоумицу бистрином свога резоновања и познавањем прилика и односа у свијету. Минхенски споразум, страх од руског комунизма и због тога попуштање њемачком фашизму, што се, ето, на крају и осветило западним демократијама — то су питања која је радо покретао, дискутовао о њима и онда изводио закључак: заправо изражавао сумњу у искреност западних савезника и бојазан да ће, благовремено, доћи до отварања другог фронта на Западу. Јер то су, на концу, по његовом мишљењу, два свијета: капиталисти и комунисти, и као доказ за ту своју сумњу наводио је ону авионску пошиљку оружја Керовићевим четницима.

Иако и сам, што се тога тиче, с много којечим нисам био начисто, увјеравао сам Јову да такво резоновање није умјесно, да може бити чак и штетно, доказивао му да њемачки фашизам представља подједнаку опасност и за западне демократије и за Совјетски Савез, те да је јединство у борби против Хитлеровске Њемачке чврсто, а шта ће даље бити — то ће вријеме показати. Дискутујући, тако, Јово би се са мном подуже задржавао, излазио и поново се враћао.

У томе је и вријеме пролазило; било је нешто око десет сати прије подне. Јово тек што бјеше отишао из уџерице, кад се пред кућом чу нечији снажан глас:

— Јово! — викао је неко.

Јово изађе из куће; одазва се.

Што неко дозива, не би било ништа чудно, али ми овај глас зазвони некако необично, осорно; придигох се и погледах . . . Пред кућом је стајао висок голобрад четник, и нешто говорио Јови:

— Наређење ти је да спремиш ручак за једно петн'ест људи; прасе треба да закољеш, — чух како рече.

— Наређење? Ко је наредио?!

— Војвода Керовић.

— Јеси ли ти луд?! Петн'ест људи. . .

— А јеси ли ти чуо шта сам ти рекао?! Јеси. Е, онда, у реду, — одреза дугајлија и оде преко двориштa.

Четник је био подалеко одмакао, а Јово се још окретао као да не зна куда би — да ли у кућу или некуда на другу страну — а онда као да се нечега присјети пође према уџерици.

— Шта да радим, мајку им? Готовани! — поче он чим уђе на врата.

— Па они и не питају . .. Видиш и сам . . . мораш — размисливши мало, рекох.

— Морам . .. Ама нећу. Не дам! Одох од куће! — викну он готово из свега гласа.

— Тише . . . Идеш. . . А знаш да се мораш поново вратити, — умиривао сам га ја.

— Хм. Јесте . . . Морам ... — настави он прибравши се мало, натуче капу на главу коју је до малочас нервозно гужвао у рукама, и додаде: — Није да жалим . . . Ти ме бар познајеш. Али коме, коме . . . мајку им! Ех, само да ми није због ове дјеце .. .

Једва некако и Јово се мало умири — изађе. Не прође много времена па се у двориштy чу како зацича прасе, закркља, задими се и ватра — отпоче нервозна трка и спремање, попраћено честим Јовиним псовкама и брундањем. Сједио сам и даље на тавану уџерице — одмах ту, у непосредној близини куће — и, очекујући ову нежељену посјету, пратио све што се око мене збива.

Тако и дан поодмаче — подне превали. И прасе је било печено. Припремивши, ваљда, све што је знао да мора припремити, Јово поново сврати на уџерицу. И управо што бјеше сјео, кад се путем који води од старе мачковачке цркве чуше неки гласови. Јово се узврпољи.

— Немој ти ништа да се нервираш. Нека их. Буди без бриге, — добаци он и истрча на врата.

Тек што прође неколико минута, а пред Јовину кућу, с пута, упаде гомила четника, махом неких са стране, непознатих, њих десетак-Дванаест; напријед је ишао командант Јабланичког четничког батаљона Срећко Стевић, покрупан млад сељак, прилично нагиздан, и, кочопереći се — очигледно у настојању да заузме што званичнији и ауторитативнији став — приђе Јови.

— Војвода није могао . . . Послао је мене. А овдје треба данас да дође и Тановић из Челића, знаш ... — поче он и у знак војничког поздрава овлаш подиже руку.

— Тановић! Откуд? — промуца у недоумици Јово.

-— Откуд. . . Треба! Не мораш ти све да знаш! — одбруси Срећко и одмаче се, а онда се окрену и додаде: — А зар је мало српских глава пало? Је ли? Ради споразума, ето што . . .

Јово зину још нешто да каже, али неко од четника викну: »Ено их, иду!« и Јово замуче.

Окренух се и ја и погледах кроз рупице на крову. С друге стране, преко шљивика, прилазила су тројица униформисаних људи; напријед је ишао повисок бркоња са усташким ознакама на капи и одмах у њему препознадох ранијег жандармеријског наредника а сада »заповједника оружничке постаје« Тановића, из Челића. Одмјереним кораком, самоувјерено, долазио је он, па пошто приђе сасвим близу, поздрави фашистичким војничким поздравом, а онда се и рукова са четницима. Послије поздрава и измјене неколико намјештених ријечи читава ова булумента, не задржавајући се, пође према Јовиним кућним вратима.

Стајао сам на тавану уџерице и пажљиво посматрао. . . На свега петнаестак корака даљине — тако близу да ми се чинило како могу и дах да ми осјете — гледао сам Тановића и његове усташе, разбојника за кога сам знао да је крив за смрт многих невиних људи из ових крајева; посматрао сам и Срећка, бившег партизана, сеоску сиротињу, заправо радника-рудара, човјека који, колико знам, још није загазио у неке велике злочине према своме народу, а кога је, ето, сујета, властољубље, или ко зна шта, уплело у ову прљаву,

издајничку работу; гледао сам и остале четнике како се пењу уза степенице . . .

Из куће се убрзо зачу потмуо жамор. Шта се говори, и око чега се »преговори« воде, то нисам могао да чујем. Али, не потраја дуго, па жамор постаде гласнији; мало затим заори се и пјесма, одјекну пуцањ, један, други — шенлук се отвори.

У кући је бивало све бучније. Наједанпут спазих Јову како, као суманут, изађе из куће и упути се право према уцерици, отвори врата и, не обзирући се, упаде унутра.

— Не могу.. ! Не могу више! Дај ми бомбу, молим те! Ох, мајку им! — цептио је сав од бијеса.

— Шта је? Смири се. Хоћеш да нас чују, примијете . . . умиривао сам га шапатом.

— Ама не могу, не могу да подносим ово . . !

Цептећи и даље стајао је још неколико тренутака, посматрао ме унезвјерено, а онда опет настави:

— Преговори, вели . . . С ким . . ? Зар с Тановићем?! Хм . . . Бањезгање . . . Банда . . . ето . . ! Ех, и тај Срећко! Будала! Не види даље од носа . . . не зна шта ради.

— Како то . . . не види, не зна?

— Дабоме. Не зна — настави он нешто мирније. — Срећко је ћалов. Најобичнији . . . Ја га не бих убио, али бих га тукао све дотле док се не освијести и не види куда срља. Он и не зна како га Керовић магарчи и све дубље у блато увлачи. Ех, драго му власт да буде, да се кочепери, бога му његова!

Гледао сам Јову, а још нисам могао да схватим шта хоће да каже.

— Ама ево у чему је ствар, — додаде он. — Народ се згражa над овим што они чине, над споразумијевањем с Нијемцима и усташама. То Керовић увиђа, зна. Зато се сада извлачи, држи се тобоже по страни. Неће јавно. .. А гура овакве ко Срећко. Не знам . . . Ако се ту не ради и о нечем другом? Можда је то и стога што у његовом батаљону није све онако како је Нијемцима по вољи, па сада војвода хоће да му код њих углед подигне.

Слушао сам Јову;* интересовала су ме ова његова запажања и можда бисмо и даље тако продужили да се у кући не чу појачана галама, учини ми се да се он и сувише дуго код мене задржао, те га просто изгурах напоље.

Галама, пјесма и пушкарање задуго нису престајали. И тек кад се сунце сасвим спусти заласку, из куће поче, шепурећи се, да излази четничко-усташка братија. Дуго су се поздрављали, руковали, а неки су се и грлили; најзад се разиђоше и, пјевајући и пушкарајући, бучно кренуше свак на своју страну.

А кад се све стишало и мрак пао на земљу сишао сам са уџерице и, мало подаље од куће, у шљивику, наставио с Јовом започети разговор. Причали смо о свему, а највише о овоме што у току дана изненада доживјесмо.

Тако се ређао дан за даном. Вријеме је пролазило . . . А домобрани су — страхујући од партизана који на наше чудо још нису стизали — и даље сједили на својим положајима, будно мотрили и патролирали, док су четници као и увијек банчили, тумарали по околици, залијетали се и у Мачковац, вршили преметачине, пљачкали и, вјероватно и једни и други извјештавали своје господаре Нијемце да је на Мајевици све у реду. Можда су Нијемци у то и вјеровали, можда су стога били и задовољни, јер тешко да су могли и помишљати да, упркос читавога њиховог система притиска и угњетавања, свих тих домобранских посада и четничких

* Нешто касније Јово је постао и члан КПЈ, истакао се као врло активан сарадник народноослободилачког покрета, ушао у ЗАВНОБИХ, а на Другом засједању изабран је и за члана Президијума овог првог представничког тијела народа Босне и Херцеговине. За вријеме седме непријатељске офанзиве. 1944. године, налазио се на дужности команданта мјеста у Лопарама. Постријељао је неке истакнуте четнике кољаче. Убрзо затим је, непажњом, пао и сам у шаке четницима. Убили су га. Кажу да су му посљедње ријечи пред смрт биле ове: »Удрите, разбојници. Није ми жао. Знам да ће побиједити оно ради чега сада гинем«.

трчкарања, народноослободилачки покрет на Мајевици ипак постоји и дјелује.

И уколико је вријеме одмицало, утолико је и нестрпљење код присталица народноослободилачког покрета све више расло. Оно што су другови из Мачковца на састанку рекли показивало се као тачно. Велики дио народа на Мајевици жељно је очекивао долазак партизана. Убрзо се увидјело да исрхана неће представљати никакав проблем. Према информацијама које нам је Дојчин донио од другова из Семберије, тамо су се стварала права складишта хране. Па и за попуњавање Бригаде, пријављивање нових бораца-добровољаца, изгледи нису били лоши.

Али, то није било довољно; на томе је требало још много да се ради. Имајући управо у виду то да наш покрет једино ступањем што већег броја људи у активну оружану борбу може да стекне превагу, Јабланички четнички батаљон био је за нас нарочито интересантан. Додуше, површно гледајући, и он је четнички. У првом реду потпада под старјешинсво војводе Керовића, који, сигурно, и не помишља да би могло и некако друкчије да буде. И у њему је, у Јабланичком батаљону, један број људи, по својим схватањима, заиста, био четнички расположен. Али, ја сам знао да претежну већину Батаљона чине борци бившег Мајевичког партизанског одреда, који су се и раније, а поготову откако се чуло да ће Бригада доћи, веома добро држали. А њих је око стотињак бораца; њихов прелазак на страну партизана не би била мала ствар, и ми зато нисмо смјели да оклијевамо.

С неколицином људи из тога батаљона, Живаном, Јоцом и другим, био сам у сталном контакту, знао сам да ће они, чим се Бригада појави, одмах кренути у партизане. У то више није било никакве сумње. Али... остали? Како ли ће они поступити? Можда ће се колебати, одуговлачити, или прелазити појединачно, сваки за себе. А требало би да се то што умјешније изведе, и што боље искористи. — Те и такве мисли често су ме опсједале, а жеља да читав Батаљон, изузев оних најгорих, у одређеном часу пређе на страну партизана,

бивала је све јача. Јер, знао сам, то може да изазове и снажан политички одјек, може да уздрма и покрене и многе поштене а заведене људе и у осталим четничким јединицама. Имајући све то у виду предложих друговима да једне ноћи позовемо на састанак све људе из Јабланичког четничког батаљона за које се зна да одиста симпатишу наш Покрет, да са њима поразговарамо, те да их на тај начин некако објединимо, повежемо, — припремимо за заједнички наступ. Сложили смо се сви с тиме; сагласили су се и Јоцо и Живан. Истина, у почетку су сматрали да је то веома ризично, изражавали бојазан да се не увуче и неко ко је непожељан и не поквари читаву ствар, али су се на крају ипак сложили, па је утврђено гдје и када да се састанемо.

Те вечери, чим се добро унoћало, кренух заједно с Васом и Цвијаном према уговореном мјесту. Ноћ бјеше без мјесечине, али ведра, тиха. Кретали смо се полако, избјегавајући главни пут који води према Вакуфу и, послије краћег хода, нађосмо се на повисокој коси поврх Мачковца, обраслој једино ниским густим смрекама, међу којима се назирала и тек понека стара, грбава церина. Изашавши поново на пут настависмо још опрезније, ослушкивали смо, обзирали се често, јер је ту требало неко да нас сачека. Ишли смо тако путем још стотињак корака, а онда, наједанпут, застадосмо.

— Псст! — огласи се неко и из мрака поред пута, иза једног грбавог стабла, тихо, као сјена, изрони човјек и пође нам у сусрет.

— Гдје сте? Одавно вас чекам, — додаде он пришавши нам ближе. Био је то неки онизак, млад момак, и тек кад га изблиза погледах препознадох у њему Нађу Давидовића, истог оног Нађу који ме је, заједно са Живаном, Тешом и оном групом четника допратио из Вукосаваца, иначе бившег курира при штабу Мајевичког партизанског одреда, а сада једног од наших најбољих људи у овом необичном четничком батаљону.

— А гдје су остали? — упита Цвијан.

— Ту су, мало наниже, у смрекама, — одговори Нађо и пође испред нас.

Провлачећи се између грмља спуштали смо се полако наниже, и, недалеко од пута, одмах испод косе избили на малу чисту зараван на којој су се, у сјенци смрека, једва назирале тамне силуете људи. Кад приђосмо сасвим близу неки се придигоше и пођоше нам у сусрет. Међу првима био је и Живан.

— Стигосте, а? Добро је . . . Добро је да сте се нашли са нашим осматрачем, — рече он тихо, поздрави се с нама *и* одмах се обрати нашем водичу: — »Нађо! Ти ћеш опет горе. Знаш како смо се договорили«, — затим се окрену и поведе нас међу остале, а Нађо се поново изгуби у мраку.

Са осјенчене заравни, испод смрека, један по један почеше да се придижу људи и прилазе нам — сви су хтјели да се с нама рукују — гомилали се, и тек тада спазих колико их има: читав збор, готово половина Срећковог батаљона.

— Ми се сакуписмо овдје . . Склонито је, а осматрач је горе. Шта ви велите? — јави се чича Јоцо.

— У реду . .. Ви то најбоље знате, — рекох и, пријатно изненађен оволиким бројем присутних, сједох на чистину.

Посједаше и остали.

Ћутали смо . . . Неколико десетина »четника«, бивших партизана, сједећи у полумраку ћутало је и чекало . ..

У први мах — просто нисам имао ријечи . . . Неки необичан понос и задовољство свега ме бјеху обузели.

— Сјећаш ли се, Васо, овако смо и прошле године, пред устанак, одржавали конференције: ноћу, по шумама, — проговори уто неко из осјенка.

— Јесте. Знам. Онда смо се крили од усташа, а сада и од усташа и од четника.

— Четници се крију од четника. . . хахаха. Свакаквих ли нас има, бого мој, — чу се опет онај исти глас, попраћен тихим, заједљивим смијехом.

— А чује ли се шта . .. хоће ли Бригада ускоро . ..? — упаде опет неко.

— Да. Бригада ће ускоро. Стога смо се, ево, и састали овдје — рекох, и, без оклијевања наставих . ..

Говорио сам дуго. Говорио сам о догађајима у свијету, а нарочито на Источном бојишту, затим о нашим приликама, о издаји четничких старјешина и њиховом шуровању са окупатором, о Бригади и значају њеног доласка на Мајевицу. »Али — рекао сам на крају — како ће се догађаји код нас даље развијати, и хоће ли народноослободилачки покрет поново стећи превагу, зависиће не само од Бригаде него и од свих нас, зависиће од тога колико ће људи из ових крајева, са оружјем у руци, кренути у борбу против непршатеља.«

— Вала ја бих, ако треба, и вечерас . . . Доста ми је свега овога, — и не сачекавши да завршим, јави се неко из мрака.

— Сви. . . Сви ћемо ми што нас је овдје, само док Бригада дође, — додаде други.

Управо хтједох још нешто да кажем, кад се, горе на бријегу, поред пута, разлијеже стражарев глас:

— Стој! Ко иде?

— Коман^ант! — одговори неко мало поиздаље.

Заћутасмо. . . Нико ни да се макне. На путу се, уто, чу и бат корака. Напрегнутим слухом пратили смо шта ће даље бити. Притајивши се тако и ловећи сваки шум могли смо лијепо да разаберемо и шта Нађо говори: — »Стање редовно. Ништа ново . . . Никаква сумњива лица нису примијећена« — рапортирао је он.

Топот корака поново се изгуби, а у смречику, истог часа, зажубори пригушен смијех.

— Срећко. Командант. Обилази страже, — објасни Живан.

— Као бајаги. Прави се важан. А могло би се и с њим . . . Кладио бих се да ће и он с нама ... — додаде Нађо Вукаљ, који је управо поред Живана сједио.

И, као да ништа није ни било, разговор се поново развеза...

— Ех, шта ћеш . . . Ко би могао и помислити да се може нешто и овако догодити? Као гуска у магли: не знаш ни шта си, ни шта хоћеш. Да ми бар, ономад, не

измаче Мустафа Јукић, па не бих жалио што ми љето узалуд прође, — жалио се Живан.

— Јукић! Шта? Како измаче? — заинтересовах се ја.

— Ама . . . ево шта — послије краћег оклијевања настави Живан. — Било је то прољетос. Дознам ја да Мустафа Јукић сваког понедјељка, рано изјутра, пролази цестом из Челића у Брчко, и да би га неко, кад би изашао на цесту, могао лако да дочека из засједе. А мени само кад помвнеш име тога поганца, Јукића, више ништа и не треба; сто живота да има, сто пута кад бих га убио, опет му се не бих осветио што ми село затра и поби ми онолике моје Вакуфчане. И тако — пођем ја уочи једног понедјељка. Поведем са собом само двојицу другова. Заобиђемо далеко око Челића и нешто прије зоре избијемо на цесту негдје на Пукишу, управо мало повише оног мјеста гдје прошле јесени челићке усташе побише ону стотину Миросавчана. Одабравши згодно мјесто, одмах засједнемо . . . И, замислите, сједећи тако у засједи . . . сва тројица поспимо. Уто . . . чујем бат корака и некакве гласове. Тргнем се . . . Дан. А Мустафа Јукић, затурен пушкомитраљезом, с још двојицом пратилаца, пришао нам на свега педесетак метара. Скопах пушку, али јест . . . Разбојник! Спази нас на вријеме, осу по нама рафалом и, псујући, стругну натраг. А ја . .. да свиснем од муке . . .

— А зар није боље да и не причаш бруку? — прекори га неко од присутних.

— Што? Друговима причам, — бранио се Живан.

— Тако ти је то. Не можеш . . . У мањини си ... Нејак, — чу се опет неко из мрака, огласи се тихо, као да се вајка, оправдава, иако је било довољно јасно колико је био незавидан положај ове групе поштених и добронамјерних људи, положај у који су они и нехотице запали.

Иако је вријеме одмицало, никоме се није журило. Разговарали смо дуго, и то, заиста, као стари другови. У искреност и оданост ових људи нисам имао шта да сумњам. Није било потребно ни да их у нешто убјеђујем. Требало је још само да се договоримо да, кад Бри-

гада дође, не прелазе појединачно, него да пораде на томе да Батаљон, као цјелина, у погодно вријеме, пређе у партизане, па смо се, на концу, и у томе сагласили.

Било је већ позно поноћно доба кад смо почели да се разилазимо. У муклој тишини, путем, тупо су одјекивали кораци. Ишао сам, полако, косом према Мачковцу. И нисам се обзирао... Био сам увјерен да ми нико ништа не може. Знао сам да су узалудна сва настојања окупатора и његових помагача, — осјећао сам да народноослободилачки покрет на Мајевици и даље постоји и живи. Радовао сам се скором сусрету са друговима из Бригаде. А Бригада, вјеровао сам, треба ускоро да дође. Она ће сигурно доћи!

XXI

Једва једном, па и тај дан дође!

У Мачковцу се, истина, још ништа није знало. А и јутро освану ведро, тихо — ни по чему се није разликовало од неколико ранијих — па осим што се није чуло редовно четничко пушкарање, или што домобрани читав дан нису залазили у село, ничега другог није било необичног, нити се по ма чему могло претпоставити да ће се убрзо нешто значајно догодити.

Тога дана, тринаестог септембра, преданих код Јовине куће, а увече, пошто није било потребе да излазим, остадох да преноћим на његовој качари.

Јовини укућани одавно су били полегли, село утонуло у ноћни мир, а ја још нисам могао да заспим. Сједио сам дуго, размишљао, а онда се и мени почеше да склапају очи. У неко доба, била је већ и поноћ близу, учини ми се, кроз сан, као да чујем неке гласове. Тргох се. Заиста, у близини се чуо некакав разговор, прво тих, а онда све гласнији. Препознадох Јову. Не потраје дуго, па пред качаром затутњаше кораци, одјекну гласно дозивање:

— Хеј! Гдје си? Силази!

Нисам могао да схватим откуд та слобода, бучност и веселост која је треперила у Јовином гласу.

— Силази! Дошла Бригада! — викну он с врата.

За трен ока скочих с тавана. Пред качаром, поред Јове, стајао је Тешо.

— Дошли! Наши дошли! — викну опет Јово, пође ми у сусрет и загрли ме. Приђе и Тешо. Лице му је било развучено у широк осмијех.

— Ама, је ли? Када? — зинух као ван себе.

— Јуче. Зар нисте јуче ујутро чули пуцњаву?

— Никакве ми пуцњаве овдје нисмо чули, — одазва се Јово.

— На Заједницама се чуло . . . Чуло се још однекле иза Јелице. Додуше, није се нико на то много ни обазирао. Тек јутрос сазнадосмо да је Бригада јуче стигла на Јелицу и да је ту негдје преданила.

— А гдје је сада? — упитах нестрпљиво.

— Вечерас се, у први мрак, спустила у Прибој и поред Јање упутила према Угљевику, куда ли.

— И ми то овдје тек сад сазнајемо. Како то .. ? — примијетих.

— Па и ја сам, кажем ти, тек јутрос сазнао. Изгледа да су уз пут водили неку борбу, ваљда са усташама из Храсна и Сељубља, а кад су изашли на планину, склонили су се негдје у шуму и ту преданили, тако да ни четници нису поуздано знали о чему се ради. Јер, и војвода је тек данас отишао горе пред њих.

— Војвода? Отишао пред њих?! — упитах у чуду.

— Не знам? Чудно је што су наши прошли поред њих без борбе. И сам се питам да ли је то стога што четници нису смјели да приме борбу, или што их наши због нечега нису хтјели сада да нападну? Углавном, на томе се разминуло. Зато и нисам одмах дошао. Сачекао сам да видим шта ће бити.

Сав сам дрхтао од нестрпљења. Жао ми је било што послије оволиког чекања не изађох у сусрет Бригади, што ме је она мимоишла, и ко зна гдје ћу је сада наћи. Стога сам журио; хтио сам да кренемо одмах.

Али ни Јово није имао мира; хтио би да се бар види са нашима и није знао шта^ца ради: да ли да иде или да остане. Једва се сложисмо да остане, — требало је о свему овоме да обавијести и остале другове — поздрависмо се, изађосмо из двориштa и кад смо већ били кренули, чух га опет како вели:

— Пазите! Имајте на уму да су ноћас и четници и домобрани отворили четворе очи!

*

* *

Кад је зора забијељела, били смо већ код Благојеве куће у Тисовици.

Иако је, у ствари, још била ноћ, Благоја смо затекли на ногама. Рече нам одмах да је и он, тек негдје пред мрак, сазнао да су наши стигли, и читаву ноћ, вели, није могао да се смири. Рачунао је да ће неко, због тога, свакако до њега доћи, па је у ишчекивању и зору дочекао.

Мада је био дан, имао сам намјеру да одмах наставимо пут — да што прије пронађемо Бригаду. Али, послије краћег договора одлучисмо да одлазак ипак одгодимо до сљедеће вечери. Јер, требало је да се Тешо још мало задржи овдје и сврати у Вукосавце — било је у изгледу да још неки људи пођу с њиме, — а за то вријеме да се боље распитамо и сазнамо у ком је правцу Бригада кренула, заправо гдје се сада налази.

Тешо одмах оде, обећавши да ће се вратити чим падне ноћ, а ја пођох у шуму да се негдје склоним и преданим.

Уто се и расвану. Дан ме затече у истом оном шумарку гдје сам и прољетос боравио. Али, никако да се смирим. Пожуривао сам Благоја да одмах иде и бар нешто дозна . . .

Благоје се врати тек негдје по подне. Обзирући се, као и увијек, улазио је у шумарак, без журбе ми пришао, сјео и почео да прича. Али, о ономе ради чега је ишао, није знао богзна шта да ми каже. Сазнао је, истина, да је Бригада у току ноћи прошла преко Пељава и Доњег Тобута, отишла некуда према Забрђу, а да ли је ту негдје и заноћила, или је даље кренула, и куда — то није знао да каже. Само се, према његовом казивању, видјело да су четници свуда веома нервозни, и да изгледају као узбуњене осе у осињаку.

— Идем ја данас друмом — распричао се Благоје — и хоћу управо испод Каменитог бријега, кад ће ти неко испод оних церова поред пута: »Стој! Ко иде?« — »Цивил. Видиш ко је«, — велим ја. »Па куд се смуцаш овуда?« — упита четник и појави се иза цера. »Идем

ковачу, на Заједнице«, — кажем ја, иако сам имао намјеру да мало пут забацим и да се у Тобут спустим. — »Хајде! Губи се!« — опет ће он, изађе иза заклона, за њим још двојица, и одоше некуд узбрдо, а ја продужим путем, смијем се у себи и мислим: »Нека, вала, и вашему дође крај. Сад или гаће крвави, или пушку остављај — друге вам нема«.

— А народ? Шта се у селу прича? — запиткивао сам.

— Народ, велиш... — настави он. — У чуду се нашао. Кад сам се вратио из Тобута изађем и на Заједнице и нађем ти једног човјека из Пељава, па тако, — прича он мени: »Чули ми — вели — иду партизани, колона; знам да су ту Ратко Перић, Дујо Ракић, Бранко Медић, Јоваш . .. наши људи, и ред је да се нешто изнесе и нечим их понуди. Нисам знао шта бих, те изађох на вратнице с кутијом сувих шљива. Уто и колона наиђе. И, да видиш: свако ти узме само по шачицу, и неће више. Нити ко у куће залази, нити шта зановијета. Чудо једно! Војска кроз село прође, а ни по чему се не види да је прошла«, — прича тако Пељавац и још бисмо можда причали, али наиђоше неки четници, ми се растадосмо и ја брзо кренух овамо.

Благоје је још неко вријеме сједио, причао, па се затим диже и оде, а ја и даље остадох у шумарку. Досада ме све више спопадала. Покушавао сам да заспим и тиме скратим вријеме, али ми ни то није пошло за руком.

Тако је и дан пролазио. А кад се уноћа, изађох из шумарка и, недалеко од Благојеве куће, у мраку, сједох да сачекам Тешу. Био сам дозлабога нестрпљив. Али, сати су пролазили, а он, као уз инат, никако да стигне. Уто и зазори.

И кад се сасвим развидјело, стиже порука од Теше да није могао одмах да крене, те да га зато још мало причекам. Пошто се већ било разданило, хтио не хтио, морао сам опет у шумарак и ту поново чекати.

Послах поново Благоја да се још мало распита ... Негдје око подне врати се он и донесе вијест да је Бри-

гада прошлог дана преданила у Дубравама, код Тутњевца, али да ли је још тамо, или је наставила покрет, то није могао да сазна.

Тек се једва једном и Тешо врати. Ступао је поносно, затурен пушкомитраљезом »шарцом«, који је, на неки начин, дигао од четника. За њим су ишла још тројица људи: Стјепан Радовановић и Мило Радојевић, врсни момци, бивши партизани, а поред њих и неки младић, Тутњевчанин. Био сам љут и нерасположен због дугог чекања, али кад то видјех, сва ме зловоља наједном прође.

Тупо су одзвањали кораци и нарушавали тишину прохладне септембарске ноћи која се већ одавно бјеше спустила и прикрила путеве испод Мамутове воде. Ишли смо полако, али не више странпутицама као раније, него равно, јер, наши су стигли и мада су далеко можда још неколико сати хода, ипак су ту, осјећамо њихово присуство, подршку, а осим тога петорица нас је, добро смо наоружани, и нећемо свакоме да се склањамо с пута. Наиме, према обавјештењима која смо накнадно добили, Бригада је, послије једног дана биваковања у Дубравама, прешла у Корениту, и били смо увјерени да ћемо је још прије зоре наћи. -Но, што смо се више приближавали врху Мамутове воде, бивали смо све обазривији; претпостављали смо да четници, сигурно, контролишу ове истакнуте положаје и да врло лако можемо ударити на њихове засједе.

Опрезно, држећи растојање, пели смо се полако уз брдо. Ишао сам напријед и пажљиво осматрао. Ноћ ведра, али без мјесечине, видљивост слаба, па ми се често чинило као да бокори папрати и брезе поред пута некога иза себе скривају. Одмицали смо тако, били смо већ и близу врха кад, наједном:

— Стој! — разлеже се оштар повик из близине.

Устукнух мало, стадох, док су неки од другова, откочивши оружје, били већ залегли у вододерине поред пута.

— Ко је тамо? — опет ће исти глас.

Био сам сигуран да су то четници; требало је брзо реаговати, но ипак викнух:

— А ко је тамо?!

— Овдје Шеста бригада! — одазва се онај из мрака.

У исти мах осјетих како попусти нешто што ме до малочас стезало, груди ми се нагло раширише, али само за тренутак, јер, одмах помислих: »Четничка варка, хоће само да нас ближе намаме« и, да бих ствар извео начисто, упитах:

— Који батаљон?!

— Други! Курјакова чета! — забрује ми у ушима.

Умало не потрчах, али се уздржах; побојах се да и то не буде подвала.

— А ко је на стражи? — упитах ја опет.

— Павле Млађеновић и Мишо Стефановић, — чу се одговор.

Више није могло бити никакве сумње — то није могао нико измислити; рекох ко сам и ко је са мном, те заједно са друговима потрчах према мјесту одакле су се чули гласови. Тек што смо прешли десетак корака, а испод неког старог дрвета поред пута искрсоше двије прилике и пођоше нам у сусрет. Били су то, заиста, Павле и Мишо, борци Шесте бригаде, иначе наши другови из бившег Мајевичког одреда.

— Ви сте то?! Ааа . . . Зар сте живи?! А ми, богами, мишљасмо »ђикани« — сусревши нас и стежући нам чврсто руке почеше они, упадајући један другоме у ријеч.

— Па откуд ви овдје? Курири, патрола, шта ли сте? — питао сам узбуђен.

— Рекох вам ја . . . Бригада је овдје, и мислим да сте дошли у прави час . . . да сте потребни, — додаде Павле.

— Што?

— Чућеш. Хајдемо до Курјака.

Док смо се пели даље, узбрдо, осјећао сам како ми срце трепери од радосног узбуђења. Пели смо се још мало, наилазили на још неке борце који су били на обезбјеђењу, дежурали, шта ли, а онда скренусмо мало с пута, улијево и, под неком брезом, у папрати, нађо-

смо неколицину људи: леже на влажној маховини — спавају. Један од њих, окренут побочке, обгрлио »шмајсер« и савио руке под главу; Павле га само дотаче и он одмах скочи. Био је то Вељко Лукић Курјак.

— Ааа... Ти си?! Види га! — спазивши ме поче он, приђе, и загрли ме чврсто.

Посматрали смо се неколико тренутака.

— Баш си дошао као наручен, — јави се он.

— Ево ме. Што год треба... — рекох усхићен.

— Знаш, Нијемци су нас, изгледа, »напипали«. Нешто нам припремају. Али, хајдемо до штаба Бригаде — додаде Вељко, забаци »шмајсер« и, не губећи узалуд вријеме, пође преда мном.

Прођосмо тако још неколико стотина корака, избисмо на врх брда и одмах окренусмо према неком крошњастом дрвету поред пута. Под стаблом је, због сјене, било .нешто мрачније, и тек кад приђох ближе, угледах неколико људи. Још будни; сједе. Разговор који се међу њима чуо за часак се утиша — и они, ваљда у први мах, нису могли да виде ко је, — а онда се један између њих диже, препознаде ме:

— Ево га! Нађосмо се! — рече он и пође према мени. Загледах се боље и видјех да је то Цвијетин Мијатовић Мајо, сада комесар Бригаде, иначе човјек из овога краја и друг ми из дјетињства; препознадох и Тодора Вујасиновића с којим сам се и од раније познавао. Обрадова ме овај сусрет — с Мајом сам се посљедњи пут видио негдје почетком јануара, нешто прије вукосавачких догађаја — али и поред тога мјеста за неке угодне разговоре није било. Зато он осталима само рече ко сам и шта сам, те се поздрависмо и ја сједох.

— А шта нам, друже, можеш рећи о ситуацији овдје? — упита одмах један од њих, повисок, мршав човјек, у префарбаном војничком одијелу и са торбом за секције, коју му смотрих у рукама.

По нагласку којим је ово изговорио, као и по томе што ми он први упућује питање, могао сам одмах да закључим да би то могао да буде Светозар Вукмановић Темпо, делегат Врховног штаба, за кога сам знао да

је са Шестом бригадом, и о коме ми је љетос, по повратку са Бирча, често причао Дојчин.

Почех да говорим, да опширније излажем политичку ситуацију, но он ме одмах прекиде и рече:

— Не, не . . . Прво ти нама кажи шта знаш о непријатељу, о његовим снагама, положајима, јер, ево да ти одмах кажем о чему се ради. Према провјереним подацима које смо данас добили, Нијемци довлаче своје снаге у Брчко, неке њихове јединице кренуле су преко Ражљева у Корениту, а сјутра могу и овдје да буду. Ми не бисмо жељели да сада примамо борбу чији исход није извјестан, чији завршетак, за нас, не би био сигурно повољан. Стога нас интересује какве су могућности за прелазак преко цесте Тузла-—Брчко, какве су непријатељске снаге које чувају тај прелаз.

— Ево, да видимо . . . Ходи ... — прекиде га у томе млад, плав, човјек војничког држања, који је близу њега сједио и, уз притајено свјетло џепне електричне лампе, већ разгледао секцију. Из даљњег разговора брзо сазнадох да је то начелник штаба Бригаде, и да се зове Руди Петовар.

Узех да објашњавам, да набрајам положаје поред цесте на којима се налазе домобранске и легионарске посаде. Нагласио сам да су на Живковом брду легионари, сељаци из Брњика, да с њима одавно одржавамо везу, да ни домобрани на Макви нису баш борбено расположени и, ослањајући се на то, указивао сам на пут којим бисмо могли да прођемо.

— Чекај. И пази ово — упаде Темпо, који је, слушајући ме, пажљиво посматрао карту — : Брезовача, Маква, Вис, Живково брдо, Кокошињац, то су, велиш, положаји на којима се налазе непријатељске посаде, и далеко су, тако рећи, пушкомет један од другог. Осим тога спуштамо се у долину која је управо између ових положаја, цеста је ту, четници ко зна шта спремају, и схваташ ли ти у каквој бисмо се ми ситуацији нашли ако би до борбе дошло?

— Не. Неће. Проћи ћемо ми без борбе, — тврдио сам ја.

— Сигуран си у то?

— Сигуран.

Заћутасмо, и то потраја тренутак-два.

— А шта ви, другови, велите? — обрати се, затим, Темпо и осталима који су ту сједили, а за које ми Мајо у међувремену рече да је један од њих Угљеша Даниловић, командант Главног штаба за Босну и Херцеговину, онда Исо Јовановић, секретар Покрајинског комитета Партије, трећи је командант Бригаде Војо Љујић и још неки.

— Тај правац смо и иначе узели као оријентацију — примијети командант Главног штаба Даниловић, разгледајући такође секцију и живо се интересујући за сваку појединост.

— Е, онда наредите да се Бригада построји.

На Петоваров позив, из папрати у близини, као сјене, појавише се одмах курири, и са наређењима зачас нестадоше у мраку.

Требало је мало сачекати док се Бригада окупи и построји, било је времена да се још мало поразговара, па сам могао да се упознам са још -понечим. Тако сазнадох од другова како је, првог дана по преласку на Мајевицу, изгледао њихов сусрет са војводом Керовићем на Златову, како је војвода тражио састанак са Мајом и Роћком, лицемјерно их дочекао и давао неке, тобожње, мирољубиве изјаве иако је, сигурно, и сам био начисто да му нико више не вјерује. Сазнадох и то да су, за ова два-три дана које је Бригада провела у Дубравама и Коренити, још неки четнички команданти, међу којима и Ђуро Бижић, покушавали да ухвате неки контакт са партизанима, а што је, по мишљењу другова, срачунато само на то да се добије на времену, испита какве су снаге наше Бригаде и какве су њене намјере. Насупрот томе, како ми рекоше, народ је, свуда куд су прошли, иако са извјесним страхом, у великој својој већини срдачно дочекивао партизане. Људи су долазили у логор да виде борце, многи своје рођаке

и пријатеље које су четници, у својој лажној пропаганди, били већ давно прогласили мртвим. Испричаше ми и то да им је у Кореницу долазио Светолик Госпић Брко, да је с њиме дошла и наша, Семберска чета, али да су је одмах вратили, те да су с њима, у Семберију, пошли и другови Родољуб Чолаковић и Петар Стамболић; Рођко да помогне партијској организацији у томе крају, да је припреми за нове задатке који јој предстоје, а Петар да се негдје склони, излијечи и опорави од задобивених рана.

Бригада се постројавала. По огољелој заравни на врху брда назирале су се многе силуете људи, сврставали су се батаљони, док су доље, дубоко у равници, пробијајући се из таме, лукаво жмиркала свјетла на улицама Брчког и Бијељине. Било је већ све готово, па се и другови из штаба дигоше и приђоше строју. Темпо иступи мало напријед да борцима, пред полазак, каже неколико ријечи.

Говорио је кратко, али је свака његова ријеч засијецала као сабља. Отворено, без увијања, оцртао је борцима положај у коме се сад налазе, упозорио их на то да је и овдје дошла до изражаја велика љубав коју народ гаји према партизанима зато што им вјерује и у њих се нада, али да је ситуација, с обзиром на непријатељске снаге, још веома неизвјесна, да предстоје још многа искушења и тешкоће, па ако има неко ко није спреман да докраја издржи, да оправда ту народну љубав и повјерење, нека слободно из строја иступи и остане, и да Бригада с тиме неће ништа изгубити него само добити.

Нико се не помаче; људи су стајали као укопани.

»Па што је ово требало; зашто он њима овако говори?« — мислио сам посматрајући их и, ма колико настојао, нисам могао да то што чујем ускладим са својим жељама и већ унапријед створеним рредставама ... — »Али — помислих опет — све, ваљда, има своје границе. Многа су искушења ови људи и до сада прошли: глад, борбе, бескрајне покрете, издржали су, можда, више него што се од човјека уопће може тра-

жити. И сад, ево, и даље неизвјесност, нови напори. Може неко и да посустане. А напријед се мора. Па ако је то тако, а изгледа да јесте, онда ни ово упозорење није без разлога, мора да је умјесно«.

— Покрет! — паде уто кратка команда и колона поче да се одвија.

Ишао сам на челу колоне, у претходници. Спуштали смо се полако према Тисовици, водио сам је путем који смо раније одредили.

Зора још није била почела да руди кад смо стигли до села Пирковаца. Надомак смо већ и Живкова брда. И цеста је близу. Стога скренусмо мало улијево, упутисмо се неком стрмом каменитом стазом. Ишао сам опрезно, кад ме један од бораца који је иза мене ишао сустиже и ћутке за руку ухвати. Застадох. Одмах иза себе, у близини, спазих Темпа — журио је да нас пристигне. Упозорио нас је да добро отворимо очи и не залутамо, а мени, као уз пут, рече да није добро што баш први идем.

Продужисмо полако низбрдицом. Десно од нас, на свега неколико стотина метара, свијетлиле су се ватре на легионарским положајима. Кроз колону је стално преношено наређење да се креће што тише, без шума, али се и поред тога чуло звецкање оружја, топот коњских копита, или котрљање понеког камена који би се отиснуо низ стрмину. Хватала ме стрепња да се легионари не поколебају, или од страха не почну да пуцају.

Али, ни метак не опали. Чело колоне примицало се цести.

Први сунчеви зраци тек што су били обасјали впхове Међедника кад су предњи дијелови Бригаде, заобилазећи мало удесно, иза косе, улазили у Мачковац. Лијево, усамљена, ћутала је Маква. Ишао сам полако у колони заједно са командантом Љујићем, објашњавао му прилике у овом крају, упознавао г& с тереном и показивао му мјеста гдје се налазе поједини непријатељски положаји.

— Ипак не могу да схватим како смо могли да прођемо без борбе, — саслушавши ме пажљиво, рече на крају он. „

Стигосмо, уто, и до првих мачковачких кућа. У селу је већ владала трка, живост. Поред пута, на раскршћима, стајале су гомилице свијета, чекале и весело поздрављале.

Партизански Мачковац доживљавао је још један незаборaван дан. Бригада је стигла!

XXII

Бригада се није дуго задржавала у селу, свега толико да су борци, сједећи онако у колони, могли тек мало да предахну. Батаљони су одмах наставили покрет. Журили су да што прије запосједну истакнутије висове, да су што ближе планини. Јер, још увијек су се налазили недалеко од цесте, у близини домобранских упоришта, па уколико би дошло до борбе, простор би био неподесан, био би узак за маневрисање. А и вријеме је лијепо; иако је друга половица септембра, напољу је још пријатно, и није било потребе да неко у селу остаје.

Послије краћег одмора код Јовине куће, и другови из штаба кренуше полако за колоном. Убрзо стигосмо и на Стрнча брдо, доминантну узвисину између села Мачковца, Јабланице, Пипера и Вакуфа.

Изабравши подесно мјесто за биваковање, Бригада се управо размјештала с обје стране пута који иде преко брда: одвајала су се обезбјеђења, истоваривала се комора. Уто спазих како већ пристижу и мјештани из оближњих заселака. Из једне ливаде, преко богаза, журећи је равно пред нас излазио постарији бркат човјек. Препознадох одмах чича Нину Пантића из Вакуфа, нашег одборника још од првих дана устанка. Видје и он нас и стаде: неколико тренутака посматрао нас је ћутке, гледао нас је као човјек који послије дуже времена види некога свога, радује му се, срећан је због тога виђења-, а нема ријечи, не умије, не зна да то изрази, каже.

— Ево опет посла, чича Нино! — рекох ја.

Старини само заиграше усне.

— Нека посла .. . само кад сам дочекао... — једва проговори он.

Застадох мало са Чаславом Јовановићем Горчином, интендантом Бригаде, да се с Нином договоримо о још неким појединостима у вези са исхраном војске, али се одмах видјело да ту неће бити никаквих тешкоћа; људи су се овоме надали — очекивали Бригаду.

— Не брините ви. .. Знали смо ми да ћете ви доћи, — говорио је чича Нино . . .

— У реду је то. Али видиш ли ти која су доба. Треба пожурити. Додуше, ти си и постарији човјек... — рече му Горчин.

— Постарији . .. Јесам, вала, и ноге су почеле да ме издају. Али данас сам, болан, бржи и од јелена, — одговори Нино и одмах крену за послом.

Наиђосмо, затим, на још неколико људи, пошли и они да виде партизане; распитивали су се нарочито за борце Другог, Мајевичког батаљона. На лицима већине њих, истина, могла се запазити сјена страха и забринутости, али, као и код чича Нине, на њима се одражавала и одлучност, и спремност да учине и дају све што могу.

Још неко вријеме на Стрнча брду потраја живост: жамор, кретње, а онда опет завлада мир и, осим што су се видјеле групице сељака како често долазе и одлазе, ни по чему се другом, гледајући са стране, не би могло рећи да се ту догађа нешто необично. Заклоњене по шумарцима и воћњацима чете су се одмарале.

Једино у штабу Бригаде још се није помишљало на одмор. Поново је разматрана ситуација. . . Јер, требало је бити опрезан и на све спреман.

Већ сутрадан по доласку Бригаде у Мачковац и Јабланицу, почеше да пристижу и вијести о покретима Нијемаца од Тузле према Лопарама и Шибошници, о упадљивим четничким помјерањима и груписањима.

Издвојен мало по страни, у једном шљивику испод Стрнча брда штаб је тога дана дуго вијећао.

Судећи по свима извјештајима и подацима непријатељ је показивао веома велику осјетљивост због присуства Шесте бригаде на Мајевици. Сваког часа могла је да плане борба, и то борба која би се, врло лако, могла да заврши на штету партизана. Јер, напрама петшест стотина бораца Шесте бригаде, слабо снабдјевених муницијом и без икаквог тешког наоружања, стајали су доста јаки непријатељски гарнизони у Тузли и Брчком; читав крај испресијецан је добрим комуникацијама којим се сваки час могу довући појачања, а онда ту су и четници, и упуштати се у борбу с толико надмоћнијим непријатељем, поготову на овом простору између старе и нове цесте Тузла—Брчко, значило би, према оцјени другова из штаба, упустити се у велики ризик.

Изгледи су били такви да је на крају донесена одлука: Бригада мора наставити покрет — напустити Мајевицу!

И, истога дана, чим се мрак почео да спушта, Дугачка партизанска колона кренула је са Стрнча брда и упутила се у правцу запада — према ријеци Босни.

Те вечери, испративши колону, поново се вратих у Мачковац и поново се нађох на Митровој качари. Дуго нисам могао да се смирим; размишљао сам о свему што се у посљедње вријеме догодило. Бригада је дошла и опет изненада отишла! Отишла је, знао сам, у централну Босну одакле ће се — као што је то и на састанку у штабу закључено — пошто се повеже са тамошњим партизанским јединицама, снабдије са муницијом и попуни новим људством, поново вратити на Мајевицу. Знао сам то, знао сам и разлоге који су такву одлуку наметнули; али интимно — никако да је усвојим, и читава ноћ ми прође у неком нелагодном осјећању.

Али се ускоро морадох и с тиме да помирим. Сљедећег дана, већ рано ујутро, у селу завлада пометња, страх. Јаки одреди Нијемаца и домобрана, по бројности

и наоружању далеко јачи од Бригаде, наступали су према Мачковцу и Јабланици.

Истина, не наишавши на партизане, и Нијемци и домобрани убрзо некуда одоше, па се многима чинило као да је на Мајевици остало све онако као што је и раније било. Посаде на Макви, Вису и осталим положајима задржаше се и даље у истој јачини, вјероватно у увјерењу да их је оно најгоре мимоишло — да су јефтино прошле.

Па и са Јабланичким четничким батаљоном је изгледало као да је остало све по старом. Бригада је дошла, кратко вријеме боравила и отишла. Ситуација се тиме није битно измијенила, услови за опстанак на овом терену нису осигурани, а за одлазак с Мајевице још нико није био спреман, нити је на то рачунао — и већина наших симпатизера из тога батаљона, и поред истинске жеље да пређу у партизане, овога пута то није могла да учини.

На први поглед је, збиља, изгледало као да се са доласком Бригаде није ништа измијенило. Партизани нису успјели да постигну никаквих војничких успјеха — нису, истина, претрпјели ни пораза — али је, без обзира на све то, и сама појава Шесте бригаде на Мајевици имала великог одјека: заталасале су се снаге и, што је нарочито важно, нестало је невјерице у даљње могућности народноослободилачке борбе ... Јер, свако се сада увјерио да Бригада заиста постоји, да су неистините тврдње да партизана нигдје више нема, и да се она, као што је изнанада дошла и отишла, може опет изнанада да појави.

На партијској организацији на Мајевици остао је задатак да управо ту вјеру у његове властите снаге која је у народу поново почела да се буди што више развија и јача, да и даље одржава сталан контакт са свима својим симпатизерима, а нарочито да што боље обезбиједи и учврсти везе са партијским организацијама у Тузли и Брчком. То су били задаци; тако су, углавном, гласиле и директиве које су нам другови при поласку оставили.

Ради провођења ових директива, и договора како даље да наставимо свој рад — трећу ноћ по одласку Бригаде окуписмо се на састанку: Цвијан, Васо, Гаврило и остали чланови Партије из, Мачковца и Јабланице, изузев Дојчина, кога су четници пред сам долазак Бригаде преварили и ухватили, али смо знали да им је управо прије два-три дана побјегао и негдје се склонио. Разговарали смо дуго; из читавог разговора произлазило је ово: људи су од доласка Бригаде очекивали далеко више; сваки се надао да ће она, чим дође на Мајевицу, задати одлучујуће ударце непријатељу и тиме, из основа, измијенити ситуацију у овоме крају. Али од тога, ево, још ништа не би, па треба поново стегнути зубе, прикупљати снаге, чекати...

На крају се договорисмо о још неким текућим задацима и кренусмо сваки на своју страну; растадосмо се, а да нико од нас није ни слутио да већ идемо у сусрет тим измјенама и драматичним догађајима — да су они управо на помолу.

Била је сигурно давно прошла поноћ кад сам се вратио са састанка, легао на тавану Митрове качаре и тврдо заспао. Наједанпут, — пренух се. Неко ме је дозивао. По гласу препознадох Гаврила.

— Гдје си, болан? — јави се опет он, и чух како пипа по мердевинама.

— Шта је? — упитах.

— Хајде . . . Зову те. . . Бригада је опет дошла; вратила се.

Брзо сиђох с качаре и одмах кренух са Гаврилом.

Свањивало је. А док стигосмо на Стрнча брдо, и сасвим се раздани. На врху, поред пута, наиђосмо на прве јединице Бригаде које су се ту одмарале, а мало наниже, према Јабланици, украј неког повећег шљивика, нађосмо и другове из штаба: очигледно уморни лежали су на ћебадима простртим под једном усамљеном крушком поред живице — били су ту другови

Темпо, Исо, Угљеша, Горчин и други. Чим ја дођох, Исо се диже и позва ме да сједнем поред њега.

— Ти неки дан рече да држите везу са партијском организацијом у Тузли, — рече он.

— Да! — потврдих ја.

— А ко ти је све на тој вези; можемо ли се у њу поуздати?

Рекох му да ту везу одржава један од другова из Јабланице, члан Партије, и да немам никаквих разлога због којих бих могао да посумњам у сигурност тих канала.

- — Ствар је озбиљна, да знаш, — настави Исо. — Ми смо одлучили да друг Темпо одавде пође до Врховног штаба. А то му је могуће једино легално, возом. Стога морамо одмах хватати везу са друговима у Тузли и рећи им шта би, за тај пут, требало да набаве и припреме. Ја ћу им то већ у писму објаснити.

— Добро, — сложих се ја.

— Али то треба одмах, — настави он. — Јер, Бригада још данас наставља покрет, па и друг Темпо треба што прије да крене.

Послах одмах Гаврила у Јабланицу по Перу Јанковића; уто се и остали придигоше и разговор се настави. Тако сазнадох и зашто је дошло до ове изненадне измјене; сазнадох да Бригада, у ствари, није успјела да се пробије и пребаци преко ријеке Босне, те да је, због тога, штаб донио одлуку да се она врати и оријентише према Срему. У вези с том одлуком Први батаљон Бригаде одвојио се још код Шпионице и отишао у правцу села Ражљева; Трећи батољон треба вечерас такође да крене у истом правцу, а Други ће, привремено, остати на Мајевици да главнини Бригаде, уколико она пређе преко Саве, при повратку послужи као ослонац и осигура јој поновни прелаз на нашу, босанску страну.

Одавно се већ бјеше одјутрило. Поче да пригријава благо јесење сунце, па замирисаше и презреле шљиве које се овдје, на висини, иако је крај септембра, још увијек држаху на грани. Очекивао сам Перу и Гаврила —• вријеме је било да дођу.

— А чији ли је ово шљивик, да ли неко зна? — упита на крају Горчин.

У први мах нисам разумио шта хоће, али ми он брзо објасни како би било добро да се људима — иако је храна у селу већ обезбијеђена — подијели мало и воћа.

Борци су, збиља, лежали под родним стаблима шљива, али нико није хтио ни једне да дохвати. Уто се, као поручен, у близини појави неки постарији домаћин — претпостављао сам да је то неко од Абаџића, једне од јабланичких фамилија непријатељски расположених према партизанима, вјероватно власник шљивика —- и позвах га да дође.

— Је ли ово твоја башча, стари? — упита га Горчин.

— Јесте. А што?

— Па, ето, хтјели бисмо да војска мало набере . . . Платићемо ...

— Ааа . .. Давно је речено: »Тешко селу куда војска прође«. — А ви још за шљиве питате! — зачуди се старац.

Тек што смо се с чичом споразумјели и Горчин издао наређење да се приступи организованом брању и подјели шљива по четама, а кроз воћњак се појави и приђе нам млад онизак сељак. Био је то Перо Јанковић, члан Партије из Јабланице, човјек који је партијск^ везу између Мајевице и Тузле одржавао још од почетка устанка.

Перо се није збунио. Док му је Исо образлагао о каквом се задатку ради, посматрао га је мирно својим мало буљавим очима, и већ нешто касније имао је и предлог како да се то изведе. Прије свега, рачунао је, требало би да одбаци до Тузле писмо у коме је речено шта тамо другови треба да учине и гдје да их прихвате; затим да код домобрана у Лопарама извади пропуснице, набави једно мајевичко сељачко одијело и, првог петка, пазарног дана у Тузли, да обојица, легално, крену у град, а дотле да Темпо, за кога Перо још није знао ко је и шта је, чека прикривен код његове куће.

План је био прилично реалан, прихватљив, и ја му, на крају, док су остали били заузети неким другим

разговором, рекох само то да]е у питању Један од виших руководилаца наше Партије и да добро гледа како ће ...

Нисам, тако рећи, ни осјетио кад нам дан прође. Већ се и мрак примицао. Трећи батаљон спремао се за покрет. Спремише се и другови из штаба. Опраштали су се с Темпом, поздрављали су се као са човјеком с којим су доста којечега преживјели, а нису сигурни да ће га опет видјети. Ускоро, па и колона крену. А нешто касније, задржавши се још мало код Другог батаљона који ту остаде, и Перо се са Темпом, користећи се првим сумраком, изгуби у сусједном шљивику.

XXIII

Читаву ноћ проведосмо на Опрезу, али се од цесте не чу никакво пушкарање, тако да смо били сигурни да је Трећи батаљон без борбе прешао . . . Уто и дан освану, и сасвим се одјутри. И тек што су четни кувари почели да баратају око својих казана, кад, негдје изнад Лопара, одјекну неколико митраљеских рафала. Не прође много времена па стигоше и први извјештаји: непријатељ, сигурно обавијештен о поновном присуству Бригаде на Мајевици, кретао је у напад. Стога и Други, да би избјегао сукоб, одмах напусти Стрнча брдо, помјери се мало навише, и заустави на једној шумовитој коси испод Међедника.

Опет цијели дан остасмо у приправности. Чекали смо. . . Јрр, одмах ту, испод планине, налазе се Јанковића куће, ту је и Темпо, па је добро што смо у близини — ако до нечега дође. Али како је непријатељ нешто дуго испитивао и оклијевао, а ми ни до саме ноћи нисмо били начисто какве су његове даље намјере, то на истој коси и заноћимо. Ту дочекасмо и сљедеће јутро, и тек кад се сасвим раздани, повукосмо се јоцг дубље у шуму.

Крај у коме тога дана залогоровасмо прилично је забачен, беспутан, али смо и поред тога на сусједним косама поставили обезбјеђења, истурили патроле, а непријатељ, ^буњен ваљда преласком Трећег батаљона преко цесте, још није могао да се снађе и није нас узнемиравао. И тако, окупљени у широком кругу испод стољетних букава — били су ту: Ратко Перић, Мирко Филиповић, Дујо Рикић, Војко Миловановић, Бранко Медић, Милак Тешић Микаља и остали борци и руководиоци бившег Мајевичког одреда, другови с којима

сам се још крајем фебруара онако изненада растао и сада, ево, послије толико мјесеци неизвјесности и тегоба опет поново нашао — сједили смо, сјећали се и препричавали догађаје из тих минулих дана.

Сунце већ одавно бјеше одскочило изнад планине, обасјало и долине у подножју, а ја сам и даље, обузет неким необичним осјећањем, слушао казивања другова. Слушао сам како се главнина Мајевичког одреда, послије боја на Вукосавцима, пробијала до Бирча; о приликама које су тамо затекли; о четничкој издаји која је тада као пожар захватала и остале крајеве источне Босне; о томе како је Мајевички батаљон, у таквој ситуацији, извјесно вријеме представљао један од важних ослонаца Главног штаба и Покрајинског комитета; слушао сам казивања о сталним покретима, глади, многим борбама, нарочито оним са четницима у којима су се Мајевичани увијек истицали, те сјећања на другове који су у тим бојевима изгинули: Лазу Лазића, Милоша Спасојевића, Перу Матувиновића Галаму, Данила Лукића Каравлаха и друге; затим и о томе како је Бригада у два маха покушавала да се пребаци на Мајевицу, али без успјеха, и још о многим згодама и незгодама преживљеним у ових неколико протеклих мјесеци.

Патроле, које су за то вријеме ишле у извиђања и враћале се, донијеше извјештај да се непријатељ некуда повукао, па тако читав тај дан проведосмо у миру.

Ноћ се тихо и неосјетно примицала. Ускоро, па по скровитијим мјестима почеше да се ложе ватре — припремало се коначиште. Имао сам намјеру да ту останем док Перо не крене с Темпом, па тако и заноћих у логору. А осим тога, право говорећи, није ми се ни ишло ... Јер, послије дуготрајног чамовања по таванима и живицама, боравак са Батаљоном, у слободи, није се могао ни с чим да упореди.

И сљедећи нам дан, такође, прође у миру. Батаљон се и даље одмарао. Тако и ноћ паде. А онда, у неко доба, кад сам му се најмање надао, у логор стиже Дојчин. Донио је наређење штаба Бригаде да Батаљон

одмах крене према Коренити и Горњој Буковици, да дође у састав главнине.

Оклијевати се није могло. Била је већ и поноћ близу, а до зоре је требало прећи цесту. Командант Батаљона Ратко Перић издаде одмах потребна наређења и, на шумовитој коси, у мраку', чуше се ускоро пригушени повици, звецкање оружја, жамор. Спремали су се и другови из штаба. За то вријеме нам, на брзину, Дојчин исприча како је штаб Бригаде сазнао да капетан Рачић, заједно са Бижићем и Керовићем, спрема напад на Бригаду, да до тога напада може да дође сваки час, те да је стога потребно да Батаљон што прије стигне у Кореницу.

Колона ускоро крену, спусти се у долину Јабланичке ријеке и журно настави према цести. Ишао сам заједно са Ратком и Мирком; разговарали смо тихо о предстојећем четничком нападу. Познавали смо ми врло добро и Бижића и Керовића, и знали смо да »вук длаку мијења а ћуд никада«. Стога нас ово није ни најмање изненађивало, иако су Керовић и остали — да ли због колебљивог става извјесног дијела свог људства, или што су хтјели да се користе присуством Бригаде за рашчишћавање неких својих супарничких рачуна — у новије вријеме нешто дуго оклијевали и шпекулисали.

Стигосмо тако до изнад Мачковца. И зора већ бјеше близу. Ту, на бријегу, више Мачковачке школе, ја и Дојчин остасмо, а Батаљон, својом ранијом стазом, журно настави према цести.

Дуго смо сједили на бријегу и ослушкивали . .. Тишина свуда. Једино би је с времена на вријеме нарушило усамљено кукуријекање нечијег пијетла у селу. На источној страни све су се јасније оцртавала брда. Свитало је.

Спустисмо се полако у село и остасмо да преданимо у неком шумарку више куће Гаврила Јовића, недалеко од Мачковачке школе. Увјерени смо били да ће наши, пошто су мирно прешли преко цесте, ипак на вријеме стићи и, уколико до борбе дође, прискочити у

помоћ главнини. То нас је умиривало, бодрило, али сам ја стално имао на уму Темпов пут у Тузлу, и прва ми је брига била, чим смо се са Гаврилом нашли, да га пошаљем до Перине куће, у Јабланицу, да види је ли све у реду — јесу ли њих двојица на вријеме отишли.

И тек тада, пошто смо одабрали склонитије мјесто и посједали — још увијек ослушкујући и ловећи сваки шум у даљини — поче Дојчин да прича и о томе како се нашао са Бригадом и како га је, изненада, поново запала његова курирска дужност; а затим ми, као уз пут, исприча и то како су га четници ухватили и како је успио да им побјегне.

— Изненадише ме! — поче он своје казивање, гледајући и даље некуда према Мамутовој води. — И то управо — уочи доласка Бригаде! Одведоше ме у Керовићев штаб у Тобут и затворише у неки подрум. Али, прође три дана, а мене нити ко зове, нити ми шта говори. Видим, око нечега су се забавили. И тек тада ми један од четника, кад ми донесе храну у подпум, као уз пут рече: »Ваши, богами, прогулише. Одоше у Срем, на зимовање«. — Би ми све јасно. . . Срећом, идуће ноћи опет настаде нека трка; а онај исти четник, што ми рече оно за Бригаду, донесе на брзину вечеру, па, да ли намјерно или из нехата, остави незакључана врата на подруму, те ја искористих прилику и побјегох. Кренух одмах према Семберији, али не, као за пакост, преко Мамутове воде, него ударим лијево, низ Коренитску ријеку. И то све ноћу. Мислио сам: ако су наши збиља отишли у том правцу, наћи ћу их па макар и у Срему. Тако стигнем и до Микановића куће у Букварима. Ту сазнадох да је Бригада управо дан раније била у Коренити, да је опет кренула некуда према Мајевици, и да сам се, у ствари, момоишао с њоме. Али, даље нисам могао. Останем да преданим и да се мало одморим. И, ето, уто се и Бригада поново врати. ..

Дојчин наједанпут замуче. До наших ушију, однекле иза Мамутове воде, једва допријеше одјеци митраљеских рафала, па обојица, као по команди, скочисмо. Стајали смо тако неколико тренутака и само се ћутке згледали.

Пуцњава не потраја дуго. Судећи пи ономе што смо ми чули било је јасно да је у питању само неки тренутни сукоб, а никако тежа, одлучујућа борба. Али ја сам и даље стајао и ослушкивао. Уто се сјетих оног нашег договора код Цвијетићеве куће у Магнојевићу, сјетих се Алексе Костића и чамаца које ће он, вјероватно, морати сада да набавља.

— Знаш ли шта су Ђорђо и Божо урадили? — вјероватно подстакнут сличним мислима и такође стојећи, поче наједном Дојчин. — То ми сада рекоше у Букварима. А повод су били неки опанци које су другови из Ражљева прикупљали за Бригаду. Наиме — ти то сигурно знаш, причали су ти — један од наших људи, Бранко Кисић, радио је тамо у некаквом четничком одбору као некакав снабдјевач, шта ли, и све коже од стоке коју су четници клали давао је неком Василију опанчару да их прерађује у опанке. Удеси он то тако да је од тих опанака само половица слата Медуниђевим четницима, а остало прикривано и чувано за партизане. Четници некако посумњају, и Медуниђев замјеник, Спосоје Еро, пође да то извиди. Али, Бранко на вријеме обавијести Ђорђу и Божу, рни изађу пред њега у засједу, дочекају га и убију. Уто и Бригада дође и наши добију неких стотину пари опанака.

Дуго смо још овако ишчекивали. Бојећи се, ваљда, да нешто не пречује, Дојчин убрзо заћута и ништа више не рече. Јер, нико није могао бити сигуран да тамо, иза Мамутове воде, неће поново запуцати.

Уто и подне превали. А нешто касније и Гаврило стиже. Извијестио нас је да је био у Јабланици, да је Перо на вријеме отишао и да се његовом повратку можемо надати ноћас или ујутро рано.

Јутро освану прохладно. Под првим сунчевим зрацима искрила се свуда око нас по увелом лишћу шумарка и спарушеној трави на ливадама изнад Мачковачке школе већ упола смрзнута роса, па смо обојица, а нарочито Дојчин, који је слабије био одјевен, лако подрхтавали од хладноће. Очекивали смо Перу. И тек

што сунДе бјеше мало одскочило и ми почели да се згријавамо сједећи на прошарици, спазих га како се провлачи кроз шумарак. Ишао је полако и, смијешећи се задовољно, још издалека добаци:

— Па ти мени не хтје да кажеш ни кога водим, а?

— Шта је? Је ли у реду? — упитах.

— Добро је, — додаде он, приђе, сједе и одмах отпоче: — Појма нисам имао ... И управо кад смо се од вас растали на Стрнча брду, измакли мало и кренули према мојој кући, сусретнемо се на прелазу преко неке ограде са оцем Насте Накића, попом Ристом, који је још прољетос овамо добјегао од усташа; управо бјеше закорачио на ногоступ да пређе, али кад спази нас, помјери се мало у страну и стаде. Бјеше се већ и прилично смрачило, журио сам, а ни у сну нисам сањао да се он са овим човјеком кога водим однекуд познаје, те се ја с њиме само поздравих и прођох. Уто наиђе и овај друг. Наједном се стари трже. Богами, прискочише они један другом, поздравише се, и тек тада ми дође на ум ко би то могао бити — да је то Светозар Вукмановић Темпо.

— А како сте до Тузле дошли, то ти нама причај, — пожуривао сам ја.

— Као што и сам знаш, — настави Перо — склоним ја њега код своје куће, а за то вријеме одбацим оно писмо до Тузле, набавим пропусницу, одијело, и друго што је требало. И, јуче ујутро — кренусмо. Петак је, пазарни дан; знао сам да ће још неко, сигурно, поћи у град — а Темпова пропусница гласи на име Вида Миљановића, човјека кога сви у селу познају — и неће ништа ваљати ако се с неким удружимо. Стога пођосмо одмах иза поноћи и брзо се дохватимо шуме. Мрак, пустиња, али сам опет морао да будем опрезан: бојао сам се да не ударимо на неку од четничких засједа које они и на овом путу често постављају. — Пређемо тако планину и почнемо се спуштати према Докњу и Грабовици, хрватским селима у којима сам ја и од раније имао доста познаника. У ствари, они ми дођу као неки комшилук. Јер, та села дијели од Јабланице само овај огранак Међедника преко кога смо сада прешли. При-

лазили смо све ближе, а од зоре још ни помена ... Срећом, сјетим се још код куће да казаљку на сату помјерим за читав сат и по унапријед, па ако нас уз пут легионари или усташе, кад на њих наиђемо, упитају куда идемо тако рано, да то узмем као изговор и да кажем како ме, тобоже, сат преварио. Прилазили смо већ и Брдима, првим легионарским положајима. Пред дрвеном колибом, поред ровова, видјело се како свјетлуца ватра. Били смо већ сасвим близу. Даље нисам смио.

»Рудолфе!« — викнем ја једнога од познатих,. за кога сам вјеровао да је ту.

»Ко виче?!« — чу се бунован глас.

Кажем ја ко сам.

»Хајде Перо, хајде«, — јави се опет он.

Приђосмо. Из колибе изађе исти тај Рудолф, па ће ти љутито:

»Добро, човјече. Ти ко да не знаш какво је данас стање. И куд си пошао сада — у ово доба?«

»Ама . . . ни сам не знам шта урадих .. . Богати, колико је сати?« — питам ја.

Легионар потеже неки сат из џепа и поред ватре погледа:

»Па, ево, није још ни пет.. .«

»Ух, бога му, превари ме сат. У мене прошло шест . ..« — тобоже зачуђено велим ја.

»А ко је то с тобом?« — сада мало мирније упита он.

»Вид Миљановић, мајстор из Јабланице«,.— одговорих.

»А то је он, сигурно, правио оно буре што ја једном гледах код твоје куће?« — упита сада један други легионар, такође ми познат, који, с још неком двојицом, управо тада изађе из колибе и приђе ватри.

»Јесте«, — велим ја.

Е, мајсторе, и мени ћеш да направиш једно исто онакво! Хајде, говори пошто ћеш«.

Не чекајући да Темпо одговори, побојах се . .. знао сам да он заноси мало црногорски, и рекох:

»Пет хиљада, пошто и мени; је л' тако, мајсторе?«

А »мајстор« само што климну главом.

»У реду«, — сложи се легионар и одмах извади двије хиљаде куна . . .

— И шта? Узесте паре? — упаде му у ријеч Дојчин.

— Узесмо! — продужи Перо. — Јер, знао сам: буре му морам набавити ако мислим и даље у Тузлу да одлазим. — Прођемо тако поред њих, и док смо сишли до у Солину, предграђе Тузле, било се већ сасвим раздан-ило. Ту, у Солини, држи кафану Софија Пиколоти — то је она Талијанка помоћу које ми одржавамо везу са друговима у граду. Уђемо у кафану и сједнемо за један сто. Чекамо Слободана Вокића из Тузле. Јер, према договору, требало је да он ту донесе за Темпа усташку униформу и сва потребна документа, како би могао лакше у град да уђе и пут да настави. Сједимо тако, чекамо; свијет улази, излази, а Софија за шанком послује и прави се невјешта. Ето, у кафану упаде Грга Ламешић, опћински начелник из Брежака, и Перо Петровић, усташки таборник из истог села. Са Гргом сам се познавао још и од раније — знам: некад би мој отац о католичком Божићу одлазио њима у посјету, а они нама долазили о православном, јер и Брешке су, такође, сусједно село — али, свеједно, кад га угледах прођоше ме жмарци. Приђе он мени, поздрави се, рече и таборнику ко сам, па, као уз инат, обојица сједоше за наш сто. Ја им одмах за Темпа рекох ко је, да је то Вид Миљановић из Јабланице, мајстор, с којим идем у Тузлу ради набавке неког материјала за оправку куће; поздравише се они и с њиме, поручише нам, богме, и по ракију — отпоче разговор. Причају они нама свашта, па и то како је »једна мања скупина партизана« ових дана избила на Требаву, покушала да се негдје пребаци преко ријеке Босне, и пошто у томе није успјела, вратила се на Мајевицу, али да се ми због тога ништа не узрујавамо, јер ће она од стране «домобранских постројби« убрзо бити разбијена и уништена. — Сједим ја ко на жеравици. Наједном, међу свијетом који се врзао по кафани, спазих Слободана Вокића, видјех га како прође и сједе за један сто близу шанка.

— А униформа .. ? — упита нестрпљиво Дојчин.

— Чекај. Сад ћеш чути, — умиривао га је Перо. - Ни сам нисам знао шта да радим. Срећом, уто неки мјештани, Хрвати, прићоше Ламешићу, почеше нешто с њиме да разговарају, те ја иско.ристих прилику, пођох тобоже према шанку, и тако приђох Вокићу. Он ми тихо рече да сада ништа није могао донијети и да треба причекати... Шта да радимо? Како да чекамо на овој гујиној рупи? Вратим се опет за исти сто. Тек што сам био сјео, кад се Ламешић и Петровић дигоше да иду, запричали се нешто и одмакоше се од стола, те ја Темпу укратко рекох о чему се ради. У исто вријеме и Ламешић се окрену па ће ти мени:

»Хоћеш ли и ти, Перо? Хајдемо«.

Погледах у Темпа. Он ми непримјетно даде потврдан знак. — Изађемо тако из кафане. Пођемо. Пели смо се полако уз Трновац. Ламешић и Петровић воде за собом своје јахаће коње. Нуде нам и да јашемо.

»Јок«, — одбијамо' ми, захваљујемо се.

Изађосмо тако и на Трновац и почесмо да се спуштамо у град. На брду група домобрана копа ровове, веже жице. Темпо ме само погледа и ко вели: »Бадава им је«. — Сиђосмо тако и у град, откачисмо се од ове двојице усташа, а даље — даље је сву бригу преузео на се Слободан Вокић.

Нетремице смо слушали Перу. На крају, не журећи, исприча нам он још неке своје шеретлуке и утиске из града. Смијали смо се ... Били смо задовољни, јер — све је добро испало. Знали смо да то много интересује и другове из Главног штаба и Покрајинског комитета, да их треба што прије о томе обавијестити, али, послије онога што се са Дојчином збило и послије Тешиног одласка у партизане, одржавање везе са Семберијом било је знатно теже. Дојчин је ипак био спреман да крене . . . Али, рачунали смо: Батаљон може ускоро да се поврати, боље је да мало причекамо, па ако се збиља друкчије деси, тек онда да пође Дојчин — да се пробија ноћу. Разговарали смо још неко вријеме, а затим се Перо диже и оде, и не слутећи да га ускоро опет чека пут.

*

* *

У шуми се, због хладноће, није могло вигпе ноћивати, па те вечери, заједно са Цвијаном и Драгутином, законачисмо код њихове куће у Мачковцу, боље рећи на штали, — јединој од пожара преосталој згради у њиховом дворишту.

Ту нас и јутро затече. Пошто није било потребе да се поново враћамо у шуму, то одлучисмо да на истом мјесту и преко дана останемо.

Бјеше још рано, па смо се сва четворица од студени ježили и подрхтавали. Сједили смо и, трљајући често руке, тихо разговарали; опет о Бригади. . . Мучила нас је радозналост — нагађали смо час ово час оно — и већ смо били одлучили да Дојчин, не чекајући на Други батаљон, одмах крене, пробије се ноћу, однесе наш извјештај и сазна шта се тамо збива.

Али, негдје око подне, пред шталом се нађе Гаврило. Носио је од Пере писмо у коме нас обавјештава да је добио поруку из Тузле и да мора одмах да крене ради пребацивања неких другова на Мајевицу. Јасно је било да се ради о људима које треба што прије повезати са Бригадом, те да, према томе, и Дојчин треба да причека па да уједно обави и тај посао.

Ништа нисмо знали о коме се ради, па смо с нестрпљењем очекивали кад ће дан проћи.

Најзад, и мрак паде. — Дежурали смо читаву ноћ, чекали. . . И тек негдје пред зору, заједно с Пером и још неколико мени одраније непознатих људи, пред Цвијановом се шталом појави Пашага Манџић Мурат.

Мурата смо познавали још из предратних дана, знали смо га као истакнутог комунисту-робијаша и организатора многих политичких акција и радничких културних манифестација у којима смо и ми понекад учествовали, па нам је било необично драго што га опет видимо. Али, њега је прије свега интересовало шта је са Бригадом и гдје се сада налази. Рекосмо му одмах да су је још прекјуче напали четници, да се чула борба негдје око Корените и Буковице, због чега је и Други батаљон, који се овдје био задржао, хитно тамо кренуо, и да смо управо имали намјеру да Дојчина тамо пошаљемо.

Очигледно уморан, исцрпен, заједно са осталима и Мурат одмах прилеже. И тек кад се мало одморио и прво распитао за неке појединости које се тичу пута — о распореду домобранских положаја поред цесте и уопће о приликама овдје — укратко нам исприча шта се с њиме догађало у посљедње вријеме.

Још почетком августа, прије првог покушаја Бригаде да се пребаци на Мајевицу, он је кренуо у Тузлу са задатком да што боље учврсти везе са градом, помогне тамошњој партијској организацији и, по могућности, изведе што већи број радника у Бригаду. С њиме су пошла још петорица бораца Хусињана: срећно се пребаце до у близину Тузле, повежу с нашим људима на Хусину и склоне у неком шумарку поред рјечице Јале, недалеко од Шичког Брода; остану ту извјесно вријеме, а онда их једног дана — због издајства неких људи — изненада опколе домобрани. Настане пушкарање, трка и, захваљујући једино присебности и смјелости, Мурату пође за руком да се пробије из непријатељског обруча, док неки од његових бораца живи падну у руке противника. Након тога му је даљни опстанак у томе крају био просто немогућ. Окупаторске су власти на све могуће начине покушавале да га пронађу и ухвате. Али и поред тога Мурат успије да се састане с неким друговима из града, посвршава најважније послове, прикупи нешто људи, и с њима, помоћу везе стигне овамо, на Мајевицу, у намјери да се што прије нађе са Бригадом.

Иначе, према Муратовом казивању, у Тузли су одиста постојали изгледи за излазак великог броја људи у Бригаду, али — само послије неких њених значајнијих успјеха који би читаву ту масу заталасали и покренули.

И тако у разговору — остасмо све до увече. А чим паде сутон, Мурат и другови који су с њиме дошли, напустише Цвијанову кућу и, заједно с Дојчином, упутише се према Семберији.

XXIV

Једне ноћи, четврти или пети дан послије Муратовог и Дојчиновог одласка, пробуди ме неки необичан шум у близини: топот многих корака и притајен жамор. Не потраја дуго па се и пред Митровом кућом чу тих, али живахан разговор. Ослушнух боље и одмах препознадох Дојчинов глас.

Брзо сиђох с качаре, изађох у полумрачно двориште и одмах наиђох на Дојчина и Ратка Перића, који су већ били пробудили Митра и нешто с њиме разговарали.

— Знали смо да си овдје, па смо стога и навратили. Хајде, хоћеш ли и ти с нама, — предухитри ме Ратко.

Нисам имао због чега да се задржавам . .. Кренусмо одмах. Изнад Митрове куће, косом — враћајући се из Корените — у мало развученој колони пролазио је Други батаљон. Управо је наилазило зачеље, па и ми пођосмо журно.

Да не би привукао пажњу непријатеља, Ратко је хтио да што прије извуче Батаљон из села и дохвати се Мађедника. Одмицали смо брзо. И тек кад стигосмо на Стрнча брдо, колона мало успори ход.

Идући овако у колони, Ратко и Дојчин почеше да ми причају многе појединости које сам ових посљедњих дана жељно очекивао да сазнам, па тако сазнадох и шта се, недавно, збило у Коренити и Горњој Буковици. . .

Наиме, — према ономе што су и они накнадно сазнали — још прије него што је Други батаљон и могао да стигне у састав главнине, док је још био у покрету, дошло је тамо до борбе с четницима. Са око осам стотина својих људи Бригаду су, трећег октобра ујутру, истовремено напали и Рачић, и Бижић, и Керовић, и то

са двије стране, тако да су Први и Трећи батаљон били у ствари опкољени. Али, показало се да је Шеста бригада веома тврд орах, далеко тврђи него што је Рачић — који је командовао читавом том четничком ордијом — у почетку претпостављао. Немајући свакако намјере да се том приликом упуштају у неки озбиљнији обрачун, а познавајући четнике и њихов начин ратовања, наши се некако пробију из обруча, па се на томе и борба заврши. Истина, у овом иако кратком сукобу падне наших седам бораца, а и четници не прођу ништа јефтиније.

Послије овога што се догодило у Буковици Бригада одмах крене према Сави и, управо пред њено пребацивање у Срем, петог октобра, Мурат и Дојчин једва је сустигну у Броцу. Ту Дојчин преда извјештај, остане док и посљедњи дијелови Првог и Трећег батаљона нису прешли Саву, затим крене натраг и уз пут се придружи Другом батаљону који се, такође, враћао на Мајевицу.

У томе прођосмо и посљедње јабланичке засеоке. На истоку, иза брда, појављивали су се први сунчеви зраци. Колона се кретала споро, па смо могли и даље без муке да разговарамо. Идући тако Дојчин ми уз пут исприча како су се и наши другови, комунисти у Семберији, Алекса Костић, Јово Кокановић и други, приликом пребацивања Бригаде, прикупљања чамаца и осталог, веома добро показали. Рече ми и то да је у Срем, са она два батаљона, отишао Угљеша Даниловић, док се овамо, на босанској страни, задржао комесар Бригаде Цвијетин Мијатовић Мајо; он ће, неко вријеме, поред Саве крстарити са нашом Семберском четом, а у Броцу, на вези, да је остао Тодор Вујасиновић, те да је с њиме уговорио, уколико се нека потреба укаже, гдје ће га и како наћи.

Дан већ подобро бјеше одмакао, али се и ми, ускоро, прихватисмо првих шумовитих коса испод Међедника.

Непријатељ из Тузле и Брчког, заузет ваљда неким другим бригама, није тих дана — што се тиче Мајевице, — показивао никакве активности, па и његове истурене

посаде у Пирковцима и Мачковцу, које су још увијек сједиле на својим ранијим мјестима, нису тако рећи, одавале никаквих знакова живота. Чувајући тобоже цесту домобрани су, држећи се ровова као миш рупе, излазили тек до првих сеоских кућа, али — даље нису мицали.

И Керовићеви четници су се, такође, због нечега били притајили. Никакве претресе нису предузимали. А Срећков батаљон — још увијек неодлучан, ни тамо ни овамо — и даље је чекао у Јабланици.

Истина, између ове необичне четничке јединице и Другог батаљона, који је логоровао у њеној близини, односи су постајали све тјешњи, приснији. Борци су се често међусобно састајали, разговарали, нарочито стари познаници и другови, па смо Живана, Нећу, Јоцу и још неке с тешком муком задржавали и даље у четницима.

Владало је неко чудно затишје. Атмосфера је бивала све загушљивија и сваког је часа, као за вријеме љетњих оморина, могло да загрми. Тога су многи били свјесни, био је свјестан и Спасоје Илић, предсједник четничке опћине у Јабланици.

Та четничка опћина, као и још неке, формирана је —- по узору на старе, предратне опћине — још с прољећа, чим су се партизани повукли и четници осјетили да могу господарити Мајевицом. А пошто им ни на крај памети није било да воде рачуна о животним потребама становништва, то је и ова њихова установа имала само један задатак — прикупљање дажбина. Измишљане су разноразне глобе и порези. Један од најуноснијих пореза била је, свакако, и некаква »вагарина«, заправо проценат од цијене по којој су брчански трговци и разни окупаторски лиферанти и накупци преузимали шљиве од сељака на Мајевици.

Али је у истом том одбору — поред Спасоја Илића и других, најоданијих Керовићевих присталица — сједило и неколико наших људи: Јово, Митар, Перо и још неки, који су, и од раније, користећи се својим угледом и утицајем, знали много штошта да учине, па се то могло од њих да очекује и сада.

Прије свега требало је обезбиједити материјалну помоћ нашим јединицама. Стога једне ноћи — управо сам се био вратио из Међедника, — пробудих Јову и испричах му како наши борци, у Међеднику, ни дувана немају и, што је најгоре, да су многи слабо одјевени, без обуће и разних других за живот неопходних ствари.

Јово ме је пажљиво слушао, дуго је о нечему размишљао, а онда наједном рече:

— Чујеш. . ! Четници, преко опћине, дижу велике паре . . . Ти то знаш. Нарочито од »вагарине«. И сада би се тамо могло наћи неколико стотина хиљада куна. Па, реци: што ми те паре не бисмо дигли и послали нашима?

— А како ћеш? Знаш ти Спасоја ...

— Знам. Кукавица је он. Откако партизани дођоше, сасвим је главу изгубио.

У први мах — мада сам често и сам на тако нешто помишљао — не усудих се да прихватим његов предлог. Бојао сам се да тиме не доведем у незгодан положај и њега и оних неколико наших људи што сједе у томе одбору, и тек послије дужег размишљања сложих се с њим, али га одмах упозорих да буду опрезни — да добро пазе како ће . ..

Био сам се управо одвојио и пошао на качару да мало одспавам, кад ме сустиже Јово.

— Станидер ... Да те још нешто упитам, — рече он. — Сигурно да другови у Међеднику, и поред онога што се одавде шаље, никада не поједу честита залогаја; па ко мислим: како би било да их бар неколико дође и да их, онолико колико могу, код куће почастим?

— А што баш овдје, код куће . . ?

— Што овдје, велиш. .. Па зато што желим да у својој кући, за софром, видим једном и онога кога волим и кога хоћу, а не увијек којекакве наметљивце, битанге.

— Не знам . . . Уосталом, то је њихова ствар; с њима то можемо видјети ... — рекох на крају и кренух према своме коначишту.

Послије овог разговора с Јовом прође два или три дана. За то вријеме он је неколико пута одлазио у Ја-

бланицу. И, једног предвечерја, нисам ни знао да се већ вратио, чух га како уђе у качару и одмах ми с врата добаци:

— У реду је! Данас смо, у Међедник, послали триста хиљада куна!

— А Спасоје? — упитах.

— Ништа, — настави он пошто се припе на таван. — Шпекулант! Хтио би тај да своју кривицу искупи народним парама.

Те вечери, као ријетко кад, Јово је био весео, говорљив. Дуго смо о свему разговарали. И тек пошто се добро уноћа диже се, пође, и опет ми напомену:

— Молим те, немој да заборавиш . . . Сигурно ћеш опет у Међедник, и реци друговима како ми је жеља да мало дођу . ..

Батаљон је још увијек мирно боравио у Међеднику и, према плану, чекао повратак главнине. . . А пошто, тако рећи, није било дана да нисам отишао у логор, то једном приликом, уз пут, пренесох друговима и Јовину поруку.

У први мах Ратко и Мирко нису се с тиме сложили; али, пошто није било никаквих вијести о неким покретима непријатеља — а било је пожељно одржавање што тјешњих веза с људима из околице — то се на крају ипак сложише и једног јутра кренусмо: Ратко, Мирко, Вељко Курјак, Бранко Драшковић и доктор Роза Папо.

Спуштали смо се полако низ Јабланицу. Ишли смо безбрижно, по дану, као да идемо својом слободном територијом.

Негдје око десет сати прије подне примицали смо се већ и Јовиној кући, па да нас не би спазили домобрани који су се лијепо видјели на свега пет-шест стотина метара даљине, на Макви, држали смо се све више заклона, живица и вућњака.

Јово нас дочека у двориштy, по обичају гологлав, весело се поздрави са свима, позва одмах госте у кућу,

проведе нас кроз неко повеће предсобље и уведе у једну од крајњих соба, у којој је већ чекао лијепо постављен сто.

— Ово у тебе, домаћине, као да је крсна слава данас, — поче одмах Мирко.

— Па, вала, јест. Нека једном буде и по моме ћеифу, а не увијек по наређењима, — рече Јово и одмах ишчезе у предсобљу.

— Само, ако на славу не дођу и ови из комшилука, — тихо примијети Ратко.

Уто се и Јово врати са повећом флашом ракије у руци, и одмах стаде да наваљује и нуди . . .

Отпоче и ручак. А уз то и пријатан, весео разговор. Задиркивали смо Вељка. Јер, он дође и неки род Јови, сестрић је његове жене Јеле, али је и овдје, као и^увијек, био некако стидљив, повучен — држао се као дјевојка.

Управо смо били у најбољем расположењу, јело тек што смо уполовили, кад се пред кућом чу неки сумњив жагор. Вељко се полако окрену, погледа кроз прозор, а онда скочи, докопа »шмајсер« и викну:

— Домобрани!

За трен ока поскакасмо; дохватисмо оружје.

— Станите! Полако! Није то ништа, — јави се Јово, брзо истрча из собе и затвори за собом врата.

Готово истог часа на кућном се улазу, у предсобљу, зачу лупа цокула, разговор. Чуо се и Јовин глас, али се није могло разабрати о чему говори. Не остављајући оружје из руку стајали смо и даље око пуног стола, чекали, и само се међусобно згледали. А жамор, пред кућом, никако да престане. Тек једва једном, гледајући кроз прозор, спазих како десетак војника, један за другим, излазе из Јовиног дворишта и безбрижно се удаљавају према Макви. Уто се и врата отворише и Јово упаде у собу:

— Јеси ли видио! Откуд да потрефе управо сад, мајку им .. ! — гунђао је он.

— Шта хоће? — упитах.

— Траже ракије, ето шта ...

Још неколико тренутака смо стајали, згледали се, те једва једном опет посједасмо ...

— Ама, рекох ја вама ... не узрујавајте се. Знао сам ја о чему се ради, — објашњавао је и даље Јово.

— Па што ће их толико? — упита Мирко.

— Што ће, велиш... Раније би и по један долазио. А сада, откако ви дођосте, само овако излазе.

— Значи, комшије, али — опет нико ником не вјерује.

— Ђаво би их знао .. . Тек си једне упознао — оду, а други дођу. Мијењају се.

Смиривши се мало, наставимо ручак. Док смо јели почех да причам друговима како су неки од наших људи овдје схватили подстицај да се повезују са домобранима и међу њима дјелују, како је било смјелих, па и непромишљених поступака, те да је право чудо што је до сада све добро испало. Испричах им на крају шта се и мени десило недавно, код Митрове куће.

Вријеме је, у разговору, ипак брзо пролазило, и тек негдје око два или три сата послије подне — и не обзирући се много на домобране — поздрависмо се с Јовом и кренусмо.

Прође нешто око десетак дана откако се Други батаљон вратио на Мајевицу, а од главнине никаквих вијести... Тошо и Мајо, који су се налазили у Семберији, још ништа нису поручивали. Другови у штабу Батаљона бивали су све нестрпљивији. Требало је што прије видјети шта је . . . требало је везу ухватити. А пошто је Дојчин и иначе био уговорио с Тошом гдје ће га наћи, то је и овога пута њему пало у дужност да пође у Семберију.

И тако једне вечери — пошто написах и предадох Дојчину и неко подуже писмо да га понесе Брки — кренусмо заједно из Међедника. Ишли смо тако све до Благојеве куће у Тисовици, и ту се поздрависмо.

Испративши Дојчина задржах се неколико дана у Тисовици, и послије одржаног састанка који сам био

уговорио с неколицином симпатизера из Бижићевог четничког батаљона, једне ноћи поново се вратих у Мачковац.

Била је већ и зора близу када сам стигао Митровој кући и смјестио се на починак. Имао сам намјеру да ту преданим, а затим продужим у Међедник. Лешкарио сам читаво јутро, одмарао се, кад, у неко доба, заједно са Митром, у качару изненада упаде Салих Мехикић и још неки онизак, црномањаст човјек у официрским панталонама, са шајкачом без икаквих ознака и сељачким копораном под којим се примјећивао пиштољ у футроли.

— Ови другови управо сада стигоше, па . . . — поче одмах Митар.

Салих је, у посљедње вријеме, неколико пута долазио у Мачковац, па ме његова појава није изненађивала, али за овог другог човјека уопће нисам знао ко је. Неколико тренутака посматрао сам га ћутке. Оштре, помало грубе црте лица, и некако одмјерене, енергичне кретње одавале су одмах војника-професионалца.

— Ја сам Вукашин Суботић, капетан, — јави се он. — Послали су ме другови из Брчког . . . помоћу везе. Желио бих да се што прије видим с Мирком Филиповићем; хоћу у партизане.

Нађох се опет у неугодном положају. Јер, човјека видим први пут, не познајем га и нисам обавијештен о његовом доласку, а Митар, опет, по своме ранијем обичају, свршио све напречац.

Ипак се брзо споразумјесмо. Из разговора, који одмах започе, сазнадох да је и Вукашин родом из Бијељине. Рат га је затекао у јединици као активног официра југословенске војске. Послије априлског слома пао је у њемачко ропство, једва успио да побјегне, дуго се којекуда потуцао и злопатио, и тек прољетос стигао у свој родни крај. Међутим, партизана више није било на Мајевици, те он — руковођен и од раније већ изграђеним напредним схватањима — убрзо покуша па некако и успије да се повеже са Брком, Славком и још неким од партијских активиста. А четници, иако су га у почетку сматрали својим и дали му чак и команду

над једним од својих батаљона, почну све више да сумњају: држали су да је комуниста и, на концу га — осуде на смрт. Али, у одсудном моменту, њему пође за руком да умакне потјери Глигићевих четника, прикрије се, извјесно вријеме проборави у околици Брчког и сад, помоћу везе, стигне на Мајевицу.

Пошто се и Вукашину журило, то истог дана кренемо у Међедник, а Салих остане да сачека ноћ и одмах да се врати.

У Батаљону радо дочекаше Вукашина. Нарочито Мирко Филиповић, Нешо Петровић и остали Бијељинци, његови школски другови, мјештани и познаници. Јер, сваки је нови борац добро дошао, поготову такав човјек: војник од заната, бивши југословенски официр, стручњак чији долазак у паптизане и у политичком смислу може да има повољан одјек и значај.

Али, непријатељ као да није био више расположен да трпи овакво стање на Мајевици. -Још истог дана пристигоше извјештаји о сумњивим помјерањима домобрана на цести — о прикупљању непријатељских снага у Челићу и на Површницама.

Батаљон се спремао за покрет.

Послије десетак-петнаест дана проведених готово у слободи, тешко се било опет привићи на старо ... Јер, да бих избјегао непотребан сукоб с непријатељем, а пошто му је и иначе било вријеме да се спусти ближе Сави, то Батаљон, и не чекајући Дојчина, крену одмах према Семберији. Мајевица оста празна; њоме поново завлада мучаљивост и неспокојство . ..

Било је то некако одмах иза одласка Другог батаљона из Међедника. Држао сам се и даље својих старих скровишта, па и тога јутра осванух на Митровој качари. Самоћа ми се чинила сада много тежом; сједио сам замишљен све док наједном у качару, као згранут, не утрча Митар.

— Шта је? — упитах.

— Четници! — изговори он.

Прво што помислих било је да иду у претрес Мачковца, и да за ово мјесто на коме се нађох зна тако рећи већ пола села, те опет брзо упитах:

— Па куда ће? Гдје су?

— Одоше некуда према Јабланици. Кажу да је Прњатовић . ..

Ситуацију није било тешко оцијенити. Четници су ту! И то Прњатовић, Рачићев човјек, један од поборника за увођење неке, тобожње, војне дисциплине и реда међу четницима. Отуда се лако могло закључити да је тај и овамо — не обзирући се на Керовића — пошао да нешто рашчишћава и друкчији ред уводи.

— Страх ме за Јову, — проговори опет Митар.

— А што?

— Добио јутрос некакав позив из опћине, па га ђаво наврати и оде тамо.

Нисам знао шта да предузмем. . . Још неко вријеме сједио сам у недоумици, а онда рекох Митру да некако пази шта се у Јабланици збива и да ме о свему обавјештава.

Нешто касније Митар опет дође на качару. Рече ми како је сазнао да Прњатовић врши некакву истрагу код опћине, саслушавања, и да је то, у ствари, некаква четничка »казнена експедиција«.

Могли смо да рачунамо само на најгоре. Али ускоро, као без душе, стиже међу нас и Јово.

— Ох, мајку им .. ! Јеси ли видио .. ? — поче он чим упаде на врата.

— А који те враг тамо однесе, — прекори га Митар.

— Ама ко би се томе надао. И то све направи он, Спасоје, — пошто се припе Јово се спусти на таванске даске и, отхукнувши, настави: — Послао ми позив да дођем у опћину. Појма нисам имао ... Одем. Кад, тек што сам дошао, а оно као из неба пред кућу бануше четници. Прњатовић! Па ће ти прво мени: »А, тако ти, је ли? И ти си ми неки Србин! Дајеш опћинске паре комунистима, Турцима!« — поче тај да виче, испитује .. . Уз то, видим, нареди да се окупе и ови из Јабланичког батаљона — пита за Живана, Нећу, Јоцу . ..

Јасно; зна се шта хоће. Али, немаш куд. Притегоше! И све тако... а онда, наједном — људи из Срећкова батаљона тек што су били почели да се окупљају — у општину упадоше изненада некаква двојица курира. Дадоше Прњатовићу некакво писмо. Прочита он, скочи као опарен, истрча напоље и завика: — Збор! Збор!« — Наста гужва, трка. Мене . .. нико више и не погледа. Богами, не хтједох ни ја губити времена, ухватим ћошак и стругнем . . .

— Па шта би даље? — упитах.

— Одоше .. .

— А Јабланички батаљон?

-— Одведоше и њих. Истина, не све . .. оно што се затече на окупу . ..

Ова вијест удари ме као гром из ведра неба. Значи: предухитрише нас. Одведоше нам толике људе, и ко зна шта ће сада од њих бити. Али, питао сам се опет: шта ли се то десило због чега је Прњатовић морао тако брзо да оде из Јабланице? Нагађали смо дуго; дуго нисам могао да се смирим. Јер, нисмо имали обавјештења, нисмо ни појма имали да је и њему и његовом старјешини Рачићу, већ почело да гори под ногама.

XXV

Као што су брзо и изненада отишли, јабланички четници су се још брже вратили на Мајевицу. Стизали [C]У У групама, појединачно, и већ први између њих донијеше вијести које нас очас узбудише и које необичном брзином, као вихор, прохујаше кроз села испод Међедника.

Многа од тих казивања примао сам у почетку с резервом — држао сам да ту има и претјеривања, увеличавања — али: како је ко долазио, потврђивао је оно што је раније речено; наиме, сви су упорно тврдили да је из Срема, преко Саве, прешло много партизана, да је са Шестом прешла и некаква Сремска бригада, да их има »као на гори листа« и да воде много коња и магаради натоварених бацачима мина, митраљезима и муницијом.

Али, без обзира на то да ли се све ово могло узети као тачно или не, једно је било сигурно: наши су стигли, и од тога, више него икада раније, четнике захвата страх и пометња. Бивао сам све нестрпљивији. Интересовало ме је куда ће сад Бригада и какве су јој даљње намјере. Једва сам чекао да се Дојчин врати. Јер, рачунао сам: он је свакако доље, у Семберији, и требало би ускоро да стигне и о свему ме обавијести. Али, пролазио је дан за даном, кружили и даље свакојаки гласови, а Дојчин никако да се појави.

Дође тако и петнаести новембар. Дан освану хладан, тмуран; већ од раног јутра падала је киша, с времена на вријеме помијешана и с крупним пахуљицама снијега које би се, још прије него што падну на земљу, топиле у ваздуху. Не надајући се ничему, људи су, безвољни и троми, нерадо из кућа излазили. Јер, иако

се сада посигурно знало да је Бригада прешла преко Саве — причало се да је негдје поред Дрине и да води борбе с четницима — у Мачковцу, тога јутра, нико није очекивао њен долазак. Пригушено тешким сивим облацима село је ћутало све док негдје тамо, око Лопара, прво рески митраљески рафали а затим и снажне експлозије минобацачких зрна, не раздрмаше ову суморну јутарњу тишину.

Изненађен тиме, већ неколико минута касније стајао сам заједно с Јовом у његовом дворишту. Ослушкивали смо напрегнуто. Пушкарање се зачу и на Живкову брду; не потраја дуго па загрмје и код Кокошињца, а затим се, као пожар, борба пренесе још ближе — запламса и на Вису.

— Наши! Наши, богами! Ено! -— викао је раздрагано Јово.

Све снажније одјекивао је грохот митраљеза. »Наши! Збиља! Али откуд овако изненада?« — питао сам се — и само што не окренух према Вису, кад се, наједном проломи, запуца и на Макви.

Не оклијевајући више ни часа потрчах на ту страну. Као понесен неком необичном снагом јурио сам преко мачковачких њива, спотицао се и клизао по каљавим ораницама, примицао опсједнутом бријегу, са кога се пушчани дим још није разилазио.

На Макви је брзо било готово. Борци Другог батаљона, користећи се маглом и невременом, брзо су и вјешто извршавали свој задатак. Као што се могло и претпоставити, отпор домобрана на овом мјесту био је прилично слаб: пружио га је само један њихов мањи дио, док су се остали предали без борбе. Покисли, престрављени, излазили су они из упоришта и као овце збијали се у гомилу.

Отпративши заробљенике и покупивши плијен, и партизани кренуше са Макве. Одушевљен, сав устрептао од задовољства, ишао сам са групом бораца, својих Мајевичана, који су се, без буке и разметања, али поносни и весели полако спуштали према селу. Иза нас, на бријегу, осташе само прљави празни ровови који ће ту ко зна колико још дуго зјапити као дубоки трагови

једног суровог времена. На Живкову брду, Кокошињцу, Вису ништа се више није чуло, док је тамо, око Јгопара, и даље трештало и кувало.

Пред кућом Мике Цвјетиновића, недалеко од старе мачковачке цркве, окупљала се шаролика домобранска гомила. Дотјеривани су заробљеници и са осталих непријатељских упоришта. Многи од њих имали су однекуд цивилна одијела, и сада, већ пресвучени у разнолике прње, стајали и чекали ...

Послије извршеног задатка у Мачковац су пристизале и остале партизанске јединице — распоређивале се и размјештале на одмор. Нешто касније, пред вече, стигоше и другови из штаба ... Још издалека се могло видјети да су ведри, весели. Поред Исе, Угљеше, Маје и осталих спазих и повисока, стасита човјека, кога раније нисам виђао. Био је одјевен у ново шајачно одијело са гајтанима каква обично носе имућнији сељаци у Семберији, на леђима мали путнички ранац, о рамену кратки коњички карабин — све некако складно, уредно, и читава његова појава, а нарочито оне живе и енергичне кретње, оставише на мене веома снажан утисак.

— Ааа, ти си тај, — поче он чим се сусретосмо. — Ја мислио, богами, да је то људескара нека, прави брђанин, а оно, види ...

Већ послије измјене првих ријеч сазнадох да је то Родољуб Чолаковић Роћко, познати комуниста-револуционар, човјек о коме сам и раније много слушао и читао, знао га само по његовој »Кући оплаканој« и другим дјелима, али мени се због ове присности и непосредности одмах учини као да се ми, још одавно, и лично познајемо.

Саслушавање домобрана и пребројавање плијена поприлично се отеже. Излазило је да је укупно, на свим упориштима, заробљено сто и седамдесет непријатељских војника, у борбама убијено двадесет и пет, заплијењено тринаест аутоматских оруђа, сто и педесет пу-

шака и доста муниције, одјеће, обуће и друге опреме, у ствари — непријатељу је задат ударац каквом се није надао.

Простор пред Микином кућом полако се испражњавао. Већина домобрана, пошто је саслушана, пуштена је одмах кућама; задржана их је само неколицина, које је требало још испитати и евентуално им суцити.

Био је већ одавно пао мрак кад сам са друговима из штаба кренуо на конак Јовиној кући. Стигли смо брзо и смјестили се ... Јово просто није знао шта би од радости и задовољства.

Послије вечере нико од другова, иако су сви били уморни и прозебли, није журио на починак. Дуго смо остали у разговору. Дуго су и брижљиво претресани догађаји који су се у посљедње вријеме одиграли, а нарочито данашња борба и успјеси Бригаде. Било је доста говора и о борбама у Срему, па и о преласку преко Саве.

Слушао сам пажљиво ... И тек сад ми би јасно како су се крупне и значајне промјене десиле у овом кратком времену. Истина, као што сам већ и претпостављао, у вијестима које су стизале на Мајевицу бивало је и извјесних претјеривања, али — што сам тек сада могао да видим — ни она нису била без основа. Јер, Бригада се за вријеме свога једномјесечног боравка у Срему знатно ојачала, наоружала, нарочито послије једне значајне борбе негдје код Дворца. И не само то. Овом приликом дошло је и до повезивања и удруживања сремских и источнобосанских партизана. Са Шестом бригадом крену у Босну сада и Сремци: укупно, и једних и других, око хиљаду и три стотине бораца. И управо кад су стигли на Саву, петог новембра — очекујући њихов долазак, а послије једне оштре борбе коју је имао са четницима у Трнови — у Семберију се спусти и наш Други батаљон. Одмах за њим — вјероватно по наређењу које су добили од Нијемаца, а у намјери да разбију Други батаљон и онемогуће партизанима прелаз преко ријеке — на супротној, босанској

страни, у селима: Броцу, Међашима и Свињаревцу, сакупе се Рачићеви и Бижићеви четници. С њима се налазио и Прњатовић, који је, сигурно ради тога, и отишао онако брзо из Јабланице. Нашавши се стога у тешкој ситуацији, Батаљон је морао да маневрише поред Саве. Али се, управо у најкритичнијем моменту, с друге стране, на обали, појави Шеста бригада са Сремцима, а четници, оцијенивши о каквим се снагама ради, одмах нагну према брдима.

— Иду ти они кроз Бродац, мој брате, у колима и све пјевајући баш као да су сватови; а кад се наши појавише на Сави, стругнуше главом без обзира, — причао је весело Тошо, који се до доласка Бригаде налазио у Броцу и имао прилике да то све чује и види.

Неки од другова били су већ полегли, поспали, а ја сам и даље причао с Тошом. Из разговора с њиме сазнадох, надаље, да се Бригада није задржавала у Семберији и да је, заједно са сремским партизанима, одмах кренула за четницима. Пођу прво на Рачића и ударе на његов штаб у Пилици. Борба је била кратка; његови се четници распрше којекуда, а он, заједно са неколико својих официра и најоданијих људи, кукавички побјегне преко Дрине у Србију. Послије овога падне одлука да се прво нападну домобрани на цести Тузла—Брчко, а тек онда да се крене на Бижића и Керовића. Јер, сигурно је било да они, иако су се приликом нашег обрачуна са Рачићем из чисто супарничких разлога држали тобоже хладно и нехајно, у овом другом случају — кад су у питању домобранска упоришта — неће остати по страни. Напашће нас због лојалности према окупаторским властима и споразума што га с њима имају. А тиме ће^пред народом још једном показати ко су и шта су, наш морални престиж још ће више ојачати — пружиће се још један повод више да и с њима, већ једном, коначно пречистимо рачуне. С таквим претпоставкама и с тим намјерама крену наши из Подриња; у доста дугом и напорном маршу стигну до близу Лопара, предахну мало у Тобуту и Вукосавцима, те се тако, јутрос рано, и заподјене борба поред цесте. И управо док се водио један од нај-

тежих окршаја, док су Сремци, уз цијену озбиљних жртава, покушавали да заузму Лопаре, њима иза леђа, са Свјетљике, појаве се четници. Али то ништа није помогло . .. У току дана јединице Шесте бригаде заузеле су, заједно са сремским партизанима, сва непријатељска упоришта од Површница до Челића, порушиле неких седам мостова, покидале телефонске везе и тиме, бар за извјесно вријеме, пут Тузла—Брчко сасвим онеспособиле — укратко речено: читав низ села испод Мајевице данас је био ослобођен.

Петролејка на зиду полако је догоријевала, чаДила, па и разговор, ускоро, сасвим и неосјетно утихну, али се мени још дуго, дуго није дало да заспим.

Дигао сам се прилично рано. Када сам изашао из куће, напољу се већ бијељела китина: падао је снијег, крупан, влажан — први снијег у овој години. Свуда је било тихо, само што се негдје испод Површница с времена на вријеме чуло појединачно пушкарање.

Требало је обавити неке послове око снабдијевања војске, па сам читаво јутро био на ногама. Сусретао сам се, уз пут, с многим од Мачковљана, такође ужурбаним и запосленим, и готово ми је сваки **ОЦ** њих изгледао сада много бодрији и бржи, чак и они који су донедавно били некако троми и малодушни.

Наступао је важан и значајан преокрет . . ! То је свако осјећао. С тиме су, поготово, били начисто и наши људи из Јабланичког четничког батаљона. Ништа више нису чекали. Готово сви, заједно са командантом Срећком — изузев само неколицине загрижених четника на које и иначе нисмо рачунали — осванули су тога јутра у саставу наших, партизанских снага. И кад сам стигао међу њих били су већ сви под петокракама; држали су се тако као да ово што су сада учинили и није ништа ново, већ нешто што је још одавно требало тако да буде.

Тек негдје око подне вратих се Јовиној кући. Другови из штаба још су се налазили на састанку. Не знам шта су све расправљали, свакако да су разговарали и

о Јабланичком батаљону, јер, прво што сазнадох било је то да идем на нову дужност — да сам постављен за политичког комесара ове нове, сада партизанске јединице. То треба — као што ми убрзо објаснише — да буде језгро око кога ће се и даље окупљати добровољци и, поред Семберске чете, основа за стварање новог Мајевичког партизанског одреда. Стога прелазе на нека руководећа мјеста у Батаљону и Дујо Рикић, Јово Радовановић Јоваш, Радивоје Ковачевић и још неки. Пошто није било озбиљнијих разлога због којих би требало да буде смијењен, то је штаб, на концу, одлучио да на дужности команданта Батаљона и даље остане Срећко.*

Заузет овим наглим промјенама, прва два дана по доласку Бригаде био сам просто заборавио на Дојчина и његов повратак. . . Али, некако трећи дан, пред вече, стиже и он заједно са неколицином курира, Сремаца, у Мачковац. Исцрпен, блијед као смрт, с муком се кретао по мокром, разгаженом снијегу.

Јовина кућа била је већ препуна гостију, па те ноћи, заједно са Дојчином и још неколико другова из новоформираног Јабланичког батаљона, занођих у једној од оближњих мачковачких кућа. По танко разастртој слами, у ниској жижуљом једва освијетљеној соби полегли смо један поред другога. Задуго нисмо могли да поспимо. Тихим испрекиданим гласом Дојчин је причао . . . Причао је дуго. И то што сам тада од њега чуо, чини ми се, никада нећу заборавити:

— . . . Тошу нађем у Броцу код нашег друга Ђоје Лакетића — говорио је он, — предам му извјештај, али

— Н

* Прелазак Јабланичког четничког батаљона у партизане изазвао је код окупаторских власти озбиљне сумње у мајевичке четнике уопће. Стога и заповједник 4. оружничке пуковније из Тузле, потпуковник Машек, у своме извјештају за период од 15. до 30. новембра 1942. пише и ово:

»... Четници сваким даном постају све несигурнији, иако њихови извјесни одреди судјелују у борби против партизана ... Цијели четнички јабланички батаљон у јачини 250 пушака прикључио се партизанима ...«. (»Зборник ...« Војноисторијског института, том IV, књ. 8, документ бр. 238).

сам, не чекајући ни часа, морао да идем натраг. Требало је да што прије пронађем Други батаљон и пренесем му наређење да одмах дође на Саву. Па да се не бих враћао истим путем којим сам дошао, и тиме пао у очи Бањичићевим и Глигићевим четницима, хтио сам да заобиђем Батковић и Доње Црњелово, те тако ударим мало удесно, преко лугова поред Саве. А пошто тај крај нисам познавао, са мном пође један омладинац из Броца да ме донекле испрати и пут ми покаже.

Брзо се нађосмо у луговима. Ишли смо час кроз неке шумарке, час се држали живица, а понегдје излазили и на оранице, на којима је понеко од мјештана још сијао пшеницу или жео још неуспремљену кукурузовину. Заобилазили смо их гдје год смо могли, избјегавали сусрет . . . У један мах учини ми се као да нас неки од тих људи чудно и сумњичаво посматрају, али — на тб нисам обраћао пажњу. Били смо већ готово прошли Доње Црњелово; ускоро изађосмо и на неко раскршће. Даље није требало да ме водич прати. Али, прије него што сам га вратио, сједнем с њиме да се мало одморим и договорим куда би ми било најзгодније да идем па да избијем у Горње Црњелово. Разговарамо ми тако кад, наједном, из непосредне близине, иза живица и ограда које су се протезале с обје стране пута, искочише петорица људи, сељака — изгледа да су нас кришом пратили устопице — и онако мучки, неко с вилама а неко с будаком, као вуци кидисаше на нас. Све то би изненада; у трен ока. Потегнем на брзину пиштољ: окинем први метак . . . промашим; други нисам стигао ни да опалим. Ударац по глави обори ме с ногу и прије него што сам дошао себи био сам већ спутан у неки дугачак колски ланац. У оној гужви, и онако ошамућен, и не видјех како онај младић побјеже.

Тукући ме непрекидно и режећи, уз пут, као пси, водили су ме према селу. Најгори између свих био је неки мршав, постарији човјек. Тек ми касније рекоше да су то били отац, браћа и неки рођаци Раје Бањичића.

Знао сам куда ме воде и шта ме чека, али, на неко бјежање нисам могао ни помислити.

Стигосмо тако и у село, пред неку повећу кућу варошког изгледа. У дворишту, видим, стоји неколико четника, нешто се шегаче, смију, али кад нас спазише одмах се измијенише и нарогушише. Ето се на кућним вратима појави неки покрупан, добро одјевен брадоња.

»Ево, ухватили смо шпијуна, комунисту!« — поче одмах стари Бањичић.

Неколико тренутака брадоња ме је мучки посматрао.

»А ко си ти, како се зовеш?« — упита он.

Шта да му кажем? Почнем опет да изводим како сам погорио од усташа, да сам дошао овдје да зарадим жита .. .

»Лаже, лаже! Шпијун! Ево, нашли смо му бомбу и пиштољ!« — повикаше ови што су ме довели.

»Ама коме ти то . .. је ли? Мени да лажеш?! Глигићу?« — дрекну он, докопа будак из руку старог Бањичића, па размахну крвнички.

Већ од првог ударца изгубих свијест.

Не знам колико сам дуго лежао. Осјетих, наједном, да ме водом поливају. Дођох мало себи . . . спазих само страшну, разбарушену браду, закрвављене очи и чух Глигићев глас:

»Је ли Турчин? Није . . . Комунист, сигурно«.

И опет поче да ме гази. Газили су и остали. Скакали су по мени као по напуханој мјешини.

Шта је затим са мном било и докле је то трајало — не бих могао рећи. Кад сам се поново освијестио, знам, био је већ почео и мрак да пада, па је, ваљда и стога, све око мене изгледало још чудније и страшније. Дуго сам се мучио док сам некако разабрао гдје сам и откуд ја ту. Лежао сам у некаквој празној соби, на патосу, сав сможден, у крви . . . Одјеће на мени више нема, изузев крвавих рита које су ми од кошуље остале. Ране прже као живе жеравице. Усне спечене . . . Изгорјех! Волио бих кап воде него не знам шта на свијету. Али, нико да се појави . . . Истина, негдје пред кућом као да су се чули некакви гласови.

И ноћ проведох у бунилу неком . . . у нечем што није ни сан ни јава! Истом ујутру, кад се сасвим расвану, учини ми се као да ми је мало одлакнуло.

Мора да су четници ипак на мене мотрили. Вјероватно су и чекали на то да мало боље дођем себи. Јер, једва ако се било добро разданило, а неко полако одшкрину врата, провири и одмах се некуда изгуби. Нешто касније врата се поново отворише и у собу уђе четник: утегнут, повисок, мршав; не знам зашто, али иечим ме је подсјећао на једног полицијског пристава кога сам раније виђао у Тузли. Чим уђе, прво ме понуди цигаретом и одмах ме, тобоже мирно, поче да испитује. Прво ме упита зашто је Бригада у Срем отишла, када ће се вратити, а затим поче и о оном несрећном писму које си ти Брки послао. Пронашли су га у одијелу, а мислио сам да га тек касније, при повратку, предам у Горњем Црњелову. Видим: хоће да сазна ко, је то Вујица Брђак, потписник писма, колико комуниста сачињава једну ћелију и још штошта што се на писцо односило. Ионако сам уста једва отварао, одговарао сам нешто без везе, тако да и он убрзо изгуби стрпљење. Поче и он да ме туче, гази ... А кад пође опет ме понуди цигаром и рече:

»Узми, не устежи се. Свакако ћеш ускоро умријети, па можеш да тражиш ако још нешто желиш«.

Ја сам желио само воде, али ни то не хтједнем да тражим. На концу и он оде, а ја опет остах сам. Касније, из разговора са друговима у Горњем Црњелову, сазнао сам да је то био Рајо Бањичић.

Дан никад да прође. Воде, само воде да ми је! Напокон и вече некако дође; мрак поче да се спушта. Пред кућом се, наједном, зачу галама. Четници су, ваљда, однекле долазили и због нечега, изгледа, били љути, нервозни.

»А да ли је жив онај комуниста, мајка му ... па да га сада жива запалим«, — проговори неко под прозором.

Заиста, врата се ускоро отворише и у собу упадоше двије мрачне прилике; испод високих мрких шубара очи су им злобно сијевале.

Ко зна шта би сада било? Али се готово у исто вријеме међу њима однекуд створи и млад, лијеп, онизак четник, стаде испред њих и викну:

»Чекај! Шта је! Шта хоћете?«

»Хоћу крви да му се напијем, мајку му. . !« — проциједи један од ових што су насртали.

»А то. је ли? Крви да се напијеш! Лако је то од полумртва, голорука човјека! А што се усташке крви не напијете? Гдје сте тамо, а?« — дрекну он.

Не знам одакле та власт овом човјеку, али она прва двојица, збиља, смоташе шипке и одоше, а он* оста сам у соби са мном.

Часак-два посматрао ме је неким чудним погледом, а затим рече:

»Вечерас ћеш имати прилику да побјегнеш и, ако икако можеш, бјежи! Погинућеш!«

Изгледа да је и он некуда журио, јер одмах пође, а онда као да се нечега присјети, окрену се и додаде:

»Можеш ли шта јести? Макар мало млијека . . ?«

И зачас га нестаде. Галама се напољу утиша. По свој прилици су се Глигићеви четници били посвађали са Бижићевцима око неког плијена, чега ли, па су због тога некуда отишли. Нигдје никога. Мало касније, збиља, нека жена донесе ми пуну ћасу млијека. То ми, чини ми се, и живот поврати.

Полако и ноћ паде. Тишина. Чуло се само како негдје близу разговарају двије жене: жалиле су се једна другој што четници сви одоше, а њих саме овдје оставише. Тек тада нешто проструја кроза ме. Почех да размишљам о нечем на што раније нисам ни помишљао. Да бјежим! Али, како? Чинило ми се као да су ми све кости расклопљене, а глава — као олово.

Дуго сам још лежао. А снаге . . . као да је мало више било. Одлучих! Да покушам! Одупријех се мало на руке, а очи, чини ми се, хоће да искоче. Покушах опет. Напокон — придигох се. Прозор, срећом, бјеше понизак,

* Трипун Петровић Патак, касније партизан, а извјесно вријеме и командант батаљона у Петнаестој мајевичкој бригади.

али ја не могу ни ногу да подигнем па да га прекорачим. Једва се некако, као врећа, претурих на другу страну.

Да и не причам како је све даље било. Знам да сам више бауљао четвороношке него ишао усправно. Ноћ. Поче и киша да пада. Да ми је само да се довучем до куће Цвијана Пијадића у Горње Црњелово. То није далеко . . . Али, мени се чинило да је преко свијета. И, што је најгоре — не знам да ли идем правим путем. Најзад се нађох у једном високом храстику. Сјетих се да сам управо туда пролазио и да, од тога мјеста, Цвијанова кућа није много удаљена. Али, да ли је баш то тај храстик? Знао сам да је ту негдје, поред пута, била и нека гомила шлипера. А шлипера сада нема. Посумњах. Срећом, наиђох на табаљку гдје су шлипери били и, изгледа, недавно одвучени.

Стигнем тако и до Цвијанове куће. Његова два пса дочекаше ме у двориштy. Да хоће бар они да залају и пробуде Цвијана, јер, мене је већ толико снага издала да не могу ни викнути, ни покуцати. Али животиње су мирно и пријатељски око мене шетале.

И, ето . .. једва некако пробудих Цвијана. У први мах није могао ни да ме препозна. Ту нађох и Милену, и она ме на једвите јаде опра, преви.* Останем ту неколико дана ... И тако, ево — догурах. Једва некако ...

Жижуља се већ одавно бјеше угасила. По тамним зидовима собе титрали су још само слаби зраци свјетла који су се поред нахерених вратица из пећи пробијали. У супротном углу неко је већ гласно хркао, а и Дојчин се, преморен и поспан, више није чуо. Било ми је тешко . . . Али, и сама помисао на то да ће и четничке брадоње, за све ово, ускоро скупо плаћати и одговарати, тјешила ме је и умиривала.

* Повреде које је тада задобио, Дојчин је дуго носио, али их никада није излијечио. Умро је у јануару 1953. године. Народним херојем проглашен је 24. јула 1953? године.

XXVI

Некако трећи или четврти дан послије заузимања непријатељских положаја на цести око Лопара, главнина Шесте бригаде, са Родољубом Чолаковићем и Војом Љујићем на челу, крену да прокрстари и по осталим селима испод Мајевице. Крену прво према Липовицама, Злом Селу и Горњем Прибоју, главним упоришћима Керовићевих четника, с циљем да их ту изненади и присили на борбу. А остала два њена батаљона, непотпуни Други и Четврти, Сремски одред и новоформирани Јабланички батаљон остадоше у Мачковцу и околици са задатком да и даље држе већ освојене положаје, врше извиђања према Тузли и Брчком, и прате даљње покрете и намјере непријатеља.

Са овим јединицама, у Мачковцу, остадоше и другови Угљеша Даниловић, Исо Јовановић, Цвијетин Мијатовић и остали. . . Јер, упоредо с војним акцијама, требало је пружити помоћ и партијској организацији на терену, нарочито при срећивању прилика на ослобођеном подручју: обнављању народне власти и рјешавању многих других задатака.

Живот у Мачковцу текао је сада новим токовима. Текао је без сметњи. Непријатељ од Тузле и Брчког — иако је од заузимања Лопара и околице било прошло већ неколико дана — није још предузимао ништа озбиљније. Па и први извјештаји који су од Бригаде стизали, говорили су о томе да Керовићеви четници нигдје не примају борбу, да бјеже у групицама и склањају се по забитнијим брдским засеоцима. Једино би се на Површницама и око Челића понекад чула пуцњава — долазилО је до мањих чарки и сукоба.

Али и поред свега овога нико није ни помишљао да ће Нијемци равнодушно гледати на присуство партизана на Мајевици. Требало је добро отворити очи.

Веза с Тузлом била нам је и овог пута веома добро дошла. Управо тих дана упозоравали су нас другови из града на нека сумњива груписања и пребацивања требавских и озренских четника. А ускоро затим дође порука и од Салиха: скретао нам је пажњу на исту појаву и уједно јављао да је уговорио састанак с неким домобранским официрима из Брчког, и предлагао да и неко из штаба Бригаде дође на тај састанак.

Предлог је био умјестан; није се смјело пропустити прилику. . . Јасно је било да се ради о неким добрим људима, наших симпатизерима, с којима је требало учврстити везе и створити још један канал више за проширивање наЦгег политичког утицаја у редовима домобранства, које се, у новије вријеме, показивало све несигурнијим браником Павелићеве »Независне Државе . . .«. Стога у Брњик, још истог дана, пред вече, — заједно са Салихом који је по њега дошао, и Мухидином Бегићем, такође Мајевичанином и једним од руководећих људи у јединици — крену комесар Бригаде Цвијетин Мијатовић Мајо.

Још и прије његова одласка изгледало је као да затишје, које је већ неколико дана владало, неће дуго потрајати. Са положаја су све чешће пристизали извјештаји о појачаној активности непријатеља. А Брњик је од Мачковца далеко готово два сата хода. Треба проћи и нека мјеста која не контролишу наше снаге. Бринули смо се за Мају. Али, сљедећег јутра, у зору, врати се он у Мачковац.

Са овог састанка, збиља, Мајо донесе веома занимљиве вијести. Домобрански официри с којима је био на састанку упознали су га са припремама које Нијемци, заједно са домобранима, врше у циљу опкољавања партизана на Мајевици. Један од тих официра, који се звао Звонко Цебало, дао му је чак и копију заповијести Шесте пјешачке пуковније из Брчког. Било му је, према томе, јасно шта Швабе намјеравају: видјело се да ће у предстојећој акцији — вјероватно зато

што немају довољно својих снага на овом подручју — одиста ангажовати не само мајевичке него и озренске и требавске четнике. Речено му је да је четницима, због тога, дозвољено да се пребацују редовним саобраћајним средствима и да им је обезбијеђена муниција, храна и остало. И управо док су се они још налазили у Брњику, једна група требавских четника била је стигла већ у сусједна села Вражиће и Лукавицу, и запосјела брдо Жуново. А пред сам полазак, у току ноћи, Мајо је имао прилику и својим очима да види како се у Брњику истоварују кола са храном и муницијом, што је за четнике управо пристизала из Брчког.

Непријатељ је припремао напад. У то више није могло бити никакве сумње. А није требало дуго чекати, па да се у то и сасвим увјеримо. Већ у рано јутро двадесет и трећег новембра на нашим истуреним положајима се зачу живо пушкарање.

Ситуација је била озбиљна. Дозволити непријатељу да изврши опкољавање, а потом примити борбу у окружењу, и то на простору сасвим неподесном за одбрану, не би, збиља, било нимало умјесно. Стога другови из штаба Бригаде и Сремског одреда донијеше одлуку да се наше снаге са тога простора на вријеме извуку и крену за јединицама Шесте бригаде, које су, прогонећи четнике, отишле некуд према Дрини. Али прије тога — да се искористи прилика и удари по непријатељу тамо гдје нам се он најмање нада. Одлучено је да се четници нападну на Жунову. Пошто су се Други и Четврти батаљон Шесте бригаде налазили у близини, то је њима и пало у дио да изврше овај задатак.

Хладни сутон новембарског вечера био се већ почео да спушта над село кад је наша колона кренула из Мачковца и упутила се према старој тузланској цести. Негдје испод Површница и око Челића и даље се чуло пушкарање. Снијег је био прилично дубок, мокар, кретали смо се полако и док смо стигли до повише Вакуфа, било се већ одавно смркло. Далеко испред нас, преко широке долине, губило се у ноћи Жуново, високо за-

обљено брдо изнад села Лукавице, које се наслућивало само по неким ватрама што су, као звијезде на заласку, свјетлуцале негдје на врху. То су им обезбјеђења, рачунали смо, а четници, сигурно, коначе испод брда, у селу, и судећи по тим ватрама рекло би се као да нису баш неопрезни и тешко да ћемо им моћи неопажено прићи.

Према предвиђеном плану требало је да напад отпочне тачно у поноћ, и то из два правца: Четврти батаљон, који води Илија Богдановић, његов командант, заобилази с јужне стране и напада од села Хумаца, а Други — са сјеверне, преко Лукавице. Пошто Сремци, борци Четвртог батаљона — односно бившег Трећег, Сремског, који је прије тога у цјелини пребачен из Одреда у Бригаду — још нису познавали ове крајеве нити били вични борби с четницима, одлучено је да с њима пође командант Другог батаљона, Ратко Перић, а његов батаљон да води Вељко Лукић Курјак. Из истих разлога одлучисмо да и ја пођем са Ратком.

Послије краћег задржавања у Вакуфу обје наше колоне кренуше готово у исто вријеме. Ноћ се спуштала облачна, тмурна, па иако је, у ствари, била мјесечина, прилично се слабо видјело. Одмицали смо споро, и док смо се спустили у долину, прешли стару тузланску цесту и прихватили се брда, била је већ и поноћ близу.

Прикривено мраком ћутало је Жуново. Ватре, које су донедавно на врху свјетлуцале, сада се сасвим из вида изгубише. Још неко вријеме пели смо се у колони, а онда се Батаљон полако, без шума, разиђе у стријелце.

Примицали смо се све ближе врху. Наређено је било да нико ни метак не опали све док се не приђе сасвим близу непријатељу; борци су се пели мирно, дисциплиновано, и једино би, с времена на вријеме, туп звекет нечије чутурице на опасачу, или пригушена псовка некога ко се оклизнуо и пао низ стрмину, нарушили поноћну тишину. Ишао сам упоредо са Ратком и нестрпљиво очекивао кад ће десно од нас, из правца одакле наступа Други батаљон, одјекнути први пуцњи, али,

изузев несносног шума у властитим ушима и шкрипе снијега под ногама бораца, ништа друго нисам могао чути.

Не потраја дуго па се пред нама, прошарана ријетким огољелим дрвећем, указа и нека мала висораван, а онда, наједном, одјекну и први пуцањ — за трен ока отвори се ватра.

— Напријед! — зачу се и глас команданта батаљона, и читав наш строј, као вјетром понесен, јурну према узвисини.

Не знам ни сам како смо на врх истрчали и, управо испред циља, у недоумици застали. Пред нама, у мраку, стајала су само стара усамљена стабла поред којих су, још увијек, тињале недавно пригушене ватре. А четника . . . нигдје! Многи, свјежи, у снијег тек утиснути трагови одавали су правац њиховог повлачења, и борци, не задржавајући се, опет у ноћ јурнуше.

Мукла тишина поново притиште Жуново. Стајао сам заједно са Ратком и Илијом; очекивали смо Други батаљон. Требало је сваког часа и с друге стране да запуца, али — нигдје ни гласа. Само хладан сјеверни повјетарац шумио је кроз кржљаво грање дрвећа.

Више од пола сата мували смо се по Жунову: ослушкивали, чекали, али — Други батаљон ниодакле да се појави. Даље да чекамо није имало никаквог смисла, и зато љути и незадовољни кренусмо према Лукавици.

Спуштали смо се полако низбрдицом. Застајкујући често, Ратко је још увијек ослушкивао.

— Шта би то могло да буде с њима? — упитах.

— То се и ја питам. Ноћ, сигурно, неће узалуд провести. Знам ја њих. Али, зашто се нигдје не чују, то и ја не разумијем.

Настависмо ћутке да се спуштамо према селу. Били смо већ и надомак лукавичких заселака. Патроле су напријед измицале, испитивале. Село је ћутало. Изгледало је као да ни живе душе у њему нема. Али не потраја дуго, па се негдје испред нас зачуше повици и уобичајено споразумијевање патрола; а ускоро затим,

поред пута, примиЈетисмо и неку троЈицу људи — стоЈе, посматрају колону, и чим спазише Ратка приђоше нам ближе.

— Гдје сте? Ми управо пошли пред вас — јави се весело један од њих, вИсок, стасит момак, и чим се боље загледах препознадох у њему Бранка Медића, борца Другог батаљона.

— А, ту сте ви? Сједите у селу, је ли? — прекори га Ратко.

— Па и четници су овдје, — мирно одговори Бранко.

— Гдје?

— Ево их . . . Седамдесет смо их заробили.

— Седамдесет! Како?

— Лијепо. Ћутке смо им ликвидирали стражаре, а онда ...

— Додуше, жао нам је било да их из сна будимо, али, шта ћеш ... — шеретски се смијешећи умијеша се и један од оне друге двојице бораца.

Кренусмо одмах напријед, и тек негдје у средини села наиђосмолра Курјака. Управо је излазио из неког дворишта и сусревши се с нама, застаде.

— Ко зна . . ? Можда се још неко сакрио. Претресамо ... — поче он, па и не чекајући да га шта питамо, настави: — Задржасмо се овдје. А и пуцњава, горе, некако брзо престаде.

Није ни било потребно да га ма шта питамо. Пођосмо даље. Недалеко испред нас, на неком раскршћу између лукавичких кућа, опкољена борцима Другог батаљона стајала је гомила заробљених четника.

Притајен жамор брујао је засеоком. И наши Сремци, борци Четвртог батаљона, били су веома задовољни. Јер, напори нису остали узалудни. Иако већ искусни, прекаљени борци, они, у ствари, нису никад у Срему видјели четника, нити знали како изгледају, па су их сада посматрали с великим интересовањем.

Пристизале су патроле, повлачила се обезбјеђења. Батаљони су били на окупу. Нисмо имали због чега

више да се задржавамо и, гонећи заробљене четнике, одмах кренусмо из села. И тек што смо били мало одмакли — управо смо прелазили преко старе тузланске цесте — кад се негдје иза нас, око Вражића, отвори урнебесно пушкарање.

— Удри, не би ли страх растјерао! — јави се неко у близини и колона без задржавања настави даље.

Пели смо се полако према Вакуфу. Ноћна тмина све се више прорјеђивала; примицала се зора. Тешким, уморним кораком ишли су заробљени четници. Према неким изјавама које смо на брзину од њих добили, знали смо тек толико да их је око седам стотина, под командом неког попа Димитрија Стефановића, управо ноћ раније стигло у Вражиће и Лукавицу, с циљем да једног од наредних дана, заједно с Нијемцима и домобранима,* нападну партизане на Мајевици, и да, у ствари, нису ни сањали да ће им се нешто овако десити. Било је већ доста видније и ликови заробљеника јасније су се оцртавали. Многи су били одјевени у китњаста посавска одијела и, посматрајући их, сјетих се, однекуд, и наших Поеаваца: Боре, Саве, Вуке и осталих.

— Познајеш ли ти Бору Поповића? — пристигавши га упитах једног од њих.

Четник ме погледа мало зачуђено и рече:

— Је ли то онај комунист из Обудовца? Знам. Био је код нас ... отишао је некуд.

— А Петра Кауриновића, Саву Живковића . . ?

* У документу »Опћа бојна релација 3. пјешачке дивизије за мјесец студени 1942. године«, поред осталог наводи се и ово:

» ... Група од 750 четника Требаваца стигла је на преноћиште у с. Вражићи (6 з Челића) под заповједничтвом капетана Јове Прњатовића и попа Димитрија Стефановића, а која треба да судјелује у акцији против партизана. Ови четници стављени су под заповједничтво заповједника 6. п. п. пуковника Ђојића...

У току ноћи, 23/24. XI о. г. од стране партизана извршен је напад на групу од 200 четника, који су без одобрења заноћили у с. Лукавици ...« (Зборник ... Војноисторијског института, том IV, књ. 8, документ бр. 230).

— Познајем. Остали су у Буквику. Остао је цио батаљон. Нису хтјели да иду овамо. Ах, камо среће, да сам их и ја послушао.

Били смо већ близу Вакуфа. Одморивши се мало, настависмо пут и већ у рано јутро стигосмо у Мачковац.

У штабу Шесте бригаде, у Мачковцу, сви су већ били на ногама. С нестрпљењем су очекивали наш повратак. Јер, покушаји Нијемаца да овладају цестом Тузла—Брчко, постајали су све озбиљнији. Нарочито негдје испод Површница водила се жестока борба.

Требало је што прије прикупити снаге и, прије него што непријатељ овлада цестом, пребацити се на другу страну. Али, да се не би сазнале наше намјере и открио правац нашег покрета одлучено је да се ипак сачека ноћ.

Не растурајући се далеко, борци Другог и Четвртог батаљона размјестише се по оближњим мачковачким кућама на одмор. Ручак је спреман као и обично. Требало је по свему да изгледа као да партизани неће напустити овај крај, као да ће и даље остати ту гдје су. Такав утисак требао је да понесу и заробљени четници, који су још једном саслушани и пуштани да иду кућама.

Читав дан борба на цести није престајала. Сремци су храбро одолијевали надирању непријатеља. Истина, — вјероватно ометен нашом акцијом на четнике у Лукавици — притисак домобрана од Челића знатно је ослабио. Стога је и Јабланички батаљон, који се на тој страни налазио, на вријеме повучен ближе Мачковцу. Одржан је састанак и са члановима теренске партијске организације и одређене мјере које ће они морати сада да предузму.

На концу и дан се примицао крају. Све је било спремно. . . Већ с првим мраком и наша колона крену, убрзо пређе цесту и упути се према селу Вукосавцима.

Послије сат и нешто више хода колона је застала на косама изнад Вукосаваца. Требало је сачекати још неке јединице Сремског одреда које нису успјеле да се на вријеме откаче од непријатеља . . . За то вријеме су по

висовима изнад села ложене велике ватре, а у сусједни Тобут, родно мјесто Војводе Керовића, упућене патроле са захтјевом да нам се, на положаје, сјутрадан донесе храна.

Керовићеви четници су, збиља, имали »поуздане« податке о мјесту гдје се партизани налазе и положајима које сада држе. Вјероватно да су о томе, у току ноћи, обавијестили и Нијемце. Али, кад је зора забијељела, ми смо већ били на преко двадесет километара источно од Лопара, близу Дрине, надомак села Горње Пилице.

/

XXVII

Било је прошло подне кад смо кренули из Доње Трнове, а већ на Просјеци, превоју између Крстца и Јабланграда, ухвати нас ноћ. Спусти се, убрзо, као тијесто густа помрчина; уз то је, без престанка, прамињао и крупан влажан снијег, прикривао и онако једва видљиве путељке који, са Просјеке, воде у долину Мезграјице, па су се и најбољи познаваоци овог терена тешко сналазили. Важније путеве и засеоке намјерно смо избјегавали, а ако бисмо на некога од мјештана случајно наишли, нисмо га од себе пуштали. Јер, у току ноћи, неопажени, треба да се пробијемо преко Мезграје и Богутова Села и, прије зоре — прије него што би неки гласник могао тамо да стигне — допремо надомак Малешеваца, главног упоришта Бижићевих четника.

Ових посљедњих четири-пет дана, које смо послије напуштања Лопара и Мачковца провели у Трнови, наши обавјештајци нису сједили беспослени. Према подацима до којих су они некако дошли, Нијемци још нису одустајали од раније намјераване офанзиве. Четници су поново вршили неке своје концентрације и прегруписавања, а по неким вијестима, углавном из четничких извора, поп Димитрије Стефановић био се већ са својим Требавцима у томе циљу пребацио преко тузланске цесте и кренуо некуд према Малешевцима.

Тако су гласиле вијести које су у Трнову стизале. Истина, било је ту и гласина којима се није могло вјеровати, али, једно је било сигурно: непријатељ припрема напад и треба бити будан и опрезан. Другови из штабова Шесте бригаде и Сремског одреда опет су дуго расправљали, и опет дошли до закључка — да је напад најбоља одбрана. Одлучено је да се непријатељ преду-

хитри и зато да се одмах крене на Бижића. Јер, послије разбијања Рачићевог штаба у Пилици и недавне акције Шесте бригаде по мајевичким селима којом је прилично дезорганизована Керовићева »Мајевичка бригада«, Ђуро Бижић и његови четници представљали су најозбиљнијег непријатеља. Као и увијек дволичан, он је, и поред најљепших ријечи — исто онако као што је учинио прије неколико мјесеци на Вукосавцима, или приликом нашег недавног напада на Лопаре. — и даље вребао и припремао се да нам у најодлучнијем моменту зада ударац у леђа. Сви су га као таквог знали, нарочито борци бившег Мајевичког одреда, који су с њиме имали посебне рачуне и с великим нестрпљењем очекивали час кад ће моћи да се обрачунају.

План напада — распоред наших снага и правац њиховог покрета — био ми је познат још прије поласка из Трнове; све наше јединице на вријеме су упознате с њиме. Под командом Пере Косорића, замјеника команданта Шесте бригаде, наша лијева колона — Први и Трећи батаљон Бригаде и Први батаљон Сремског одреда — нешто прије нас је кренула преко Просјеке, Мезграје и Тобута, са задатком да избије на Удригово, с једним батаљоном запосједне Мамутову воду, а са остала два нападне с јужне стране Малешевце. Десну колону која је, с командантом Сремског одреда Станком Лужајићем Миланом на челу, такође нешто око пола дана кренула из Трнове, сачињавали су Други батаљон Бригаде и Други батаљон Сремског одреда. Они имају задатак да се преко Сухопоља и Српских Јањара пробију до села Забрђа и с те стране, преко Обренове косе, ударе на Малешевце. У средњој, нашој колони, с којом се налазио и оперативни дио штаба Шесте бригаде, кретали су: Пратећа чета, Јабланички батаљон и Четврти батаљон Бригаде. Према предвиђеном плану требало је да све три ове колоне, у току ноћи, превале пут од око тридесет и више километара, стигну на своје полазне положаје и, тачно у шест сати ујутро, отпочну напад на Малешевце.

У својој основи замисао је била прилично једноставна, али смиона, и њено остварење зависило је управо од

тога хоћемо ли неопажено и на вријеме стићи, хоћемо ли изненадити четцике и затећи их неприправне. Стога смо овако и журили, ломили се по мраку и беспућу.

До зоре ако је било остао још један сат или нешто више кад смо преко богутовачког засеока Муката избили на Гаврића брдо — заобљену узвисину са десне стране Јање — стигли на планом предвиђене положаје и ту застали. Однекуд управо у то вријеме поче и магла да се навлачи, па и онако слаба видљивост постаде још слабија. Свуда само стравичан мир, и помрчина. Нигдје гласа ... Испод нас, у долини, једино што се чуо тих шум ријеке, а на другој страни су, обавијени маглом, поспани, и даље ћутали Малешевци.

Тихо, помоћу везе, командант је позивао штабове батаљона, командире и комесаре чета. Налазио сам се одмах у близини и требало је да причекам. Стајао сам, чекао, а нека лака дрхтавица све више ме обузимала. Сад или никад! — мислио сам. Само, да наши на вријеме стигну! Па иако је, још увијек, било веома мрачно, мени се чинило као да видим и Малешевце и читав овај крај. Десно од нас, знао сам, пролази цеста која од Бијељине, преко Забрђа и Кораја, води према југозападу и код Челића излази на тузланску цесту; ту, изнад Забрђа, протеже се и Обренова коса; негдје лијево, у мраку, крије се Удригово, а са друге, западне стране села провлачи се пут који са бијељинске цесте води на Мамутову воду, исти онај пут којим је наш Одред, равно прије девет мјесеци — послије оног четничког злочина у Вукосавцима, и свих Бижићевих обећања и часно задане ријечи да се неће у тај сукоб мијешати — кренуо на Леку и Керовића. Нико тада није знао шта се крије иза клетви и лијепих ријечи овога лукавог жандара. И као да се то сада, у истом часу, дешава, живо и упечатљиво приказивале су ми се слике са Карића винограда: црне, чупаве прилике Бижићеваца како нам се мучки привлаче иза леђа, крв, мртва тијела другова; почеше, у сјећању, да се ређају ликови: Србе Глигоровића. Томислава Рамњака и многих других; као да ме је својим ситним, живим очима гледао Никола Спасојевић, наш доктор Ниџо, кога су, ту негдје, у неком

од ових још невидљивих малешевачких шумарака, онако звјерски уморили. И, ево, дошло је вријеме . . ! Само, да хоће почети!

Неко ме је тихо дозивао. Окренух се. Сви батаљонски и четни руководиоци били су већ на окупу. Командант Бригаде Војо Љујић, и начелник штаба Руди Петовар издавали су посљедње инструкције и наређења.

Наш задатак — Јабланичког батаљона, Пратеће чете и Четвртог батољона Бригаде — био је да затворимо правац од Угљевика, оближњег домобранског упоришта, и да, са Гаврића брда, према потреби помажемо акцију осталих наших јединица.

Примицало се шест сати, вријеме предвиђено за почетак напада, и чете, журно, кренуше на своје положаје. Падинама брда, према ушћу Мезграјице у Јању, распореди се Јабланички батаљон, а мало навише, испод Муката, Четврти батаљон Бригаде. Пратећа чета оста на врху брда да ту причека док се мало не развиди, а онда да одабере мјесто гдје ће поставити своја оруђа.

Нисам имао стрпљења да стојим на једном мјесту, па послије краћег договора са осталим члановима штаба Јабланичког батаљона, Срећком и Дујом, и распореда чета по положајима, вратих се поново на врх брда, — до мјеста гдје су остали другови из штаба Бригаде. Али су се они, са Пратећом четом, већ били помјерили мало напријед и застали на некој благој падиници изнад саме ријеке. Борци још нису скидали товаре с коња. Стајали су и чекали.

Било је још мрачно. А казаљке на сатовима показивале су већ шест сати. Прође још пет . . . десет минута, а онда се негдје горе, испод Удригова — с полазних положаја лијеве колоне — чу кратак митраљески рафал, затим неколико пушака, па опет рафал.

— Стигли су! Почело је! — оте се гласан узвик некоме у мраку.

Освитао је двадесет и осми новембар хиљаду девет стотина четрдесет и друге године. Магла, која се раније бјеше навукла, сад се полако разилазила и пред нама

се указа Мраморје, повисока и прилично стрма коса која се, одмах преко Јање, свега километар и по даљине, уздизала изнад малешевачког засеока Жабара. Ту, у Жабарима, налази се још од раније штаб Ђуре Бижића; поврх косе, више засеока, ископани су ровови, подигнути неки провизорни бункери: »Неосвојива тврђава, Дарданели«, — како их је Бижић називао. Све смо то знали. Али да се ту, на окупу, у Малешевцима и околици, налазе тако велике четничке снаге, и да се пред нашим очима почиње да разгара бој који ће имати крупне посљедице и значај за даљњи развој прилика у читавој источној Босни, то, збиља, још нико од нас није знао.

Дан је све више освајао. Пушчана ватра, која се чула испод Удригова, спуштала се све ниже поред села Тутњевца и са западне стране заобилазила Малешевце. Нарочито од Забрђа, дуж Обренове косе, — из правца наступања наше десне колоне — чула се жестока борба. Преко снијегом прекривеног Мраморја видјело се лијепо како претрчавају неке тамне прилике. Четници, по свему судећи, нису ни у сну сањали шта им се спрема. Нису ни помишљали да би партизани, који се налазе негдје далеко поред Дрине, и то по оваквој ноћи и невремену, могли, наједном да се појаве пред самим Малешевцима. И тек су сада, изгледа, схватили да ово није никакво успутно пушкарање, већ борба у којој се, хтио не хтио, ваља туђи на живот или смрт.

Командир Пратеће чете Ервин Салцбергер Станко стајао је код свога бацача. Нешто мало подаље, иза тешког митраљеза »Шварцлозе«, сједио је приправан митраљезац. А тамо, са друге стране Јање, борба се све јаче распламсавала. Четници су покушавали са протунападом. Прво према Обреновој коси, а затим и према тутњевачком засеоку Митровићима. Само, узалуд... Јер, прије него што су се снашли, и схватили о чему се ради, били су већ у потковици. То се, по пуцњави, лако могло оцијенити, а и курири који ускоро с те стране стигоше, извијестише да су све наше јединице на вријеме стигле и да акција тече по плану.

Осјећајући, очигледно, да су се нашли у врло незгодном положају, четници су се борили за сваку стопу земље, упорно су тражили излаз . . . Могло се очекивати да ће покушати нешто и на овој страни, према Гаврића брду. Стога смо будно мотрили, чекали . . . Наједном, на неком шумовитом пристранку, који се од Мраморја спушта према Јањи, указа се гомила четника. Управо су силазили на чистину и, вјероватно не очекујући изненађења и на овој страни, журно се примицали ријеци. Држећи их стално на нишану, наш митраљезац још мало сачека, а онда притиште обарач, пусти дугачак рафал и четничка се колона растури за трен ока по шумарцима и увалама.

Потискивани са свих страна бижићевци су се повлачили према Мраморју. Гледали смо их како у све већим групама избијају иза шумарака и приближавају се рововима. Мета, — не може бити боља! Готово истог часа извише се с наше стране, с Гаврића брда, прва минобацачка зрна и експлодираше у непосредној близини циља. Пратећи њихов учинак, и још већу пометњу и трку која тамо настаде, нисмо се, тако рећи, ни обазирали на друдругу страну. У неко доба окренух се случајно и тек тада спазих како нам, преко брда, с једним од курира Јабланичког батаљона, журно прилази неки покрупан, добро одјевен сељак.

— Овај ... Да вам кажем ... Ево, од Угљевика, иду Нијемци, — поче он чим нам мало ближе приђе.

— Лажеш! — пошто га одмјери дугим продорним погледом, и оцијенивши ваљда да се ту о нечему другом ради, дрекну на њега командант Љујић.

Дошљак се ушепртљи. Поче нешто да замуцкује. Његово држање је, збиља, било веома сумњиво. Али, готово истог часа, иза наших леђа, по источним падинама брда, одјекнуше пуцњи. Не осврћући се више на сељака брзо потрчах тамо и ускоро се нађох на мјесту одакле је допирало пушкарање.

Вијест да од Угљевика долазе Нијемци бјеше се већ увелико раширила, нарочито међу борцима Јабланичког батаљона, који, у борбама с њемачком војском, нису имали још никаквог искуства. По нашим положајима је,

збиља, сипала доста јака, али непрецизна, пушчана и митраљеска ватра. Јарцима и живицама, с друге стране Мезграјице, привлачиле су се неке људске прилике, само, да ли су то Нијемци, или неко други, још се није могло разабрати. Али не потраја дуго, па се тамо, преко рјечице, чу и нека галама, повици; неко је, чистим српским језиком, дозивао Вељка Курјака и псовао му мајку комунистичку.

Јасно је било о чему се ради. Нека јача четничка група, ко зна одакле, била је пошла у помоћ Бижићу, и посредством неког од својих људи покушала варку с Нијемцима. Али како им то није пошло за руком, а наишавши на снажан отпор бораца Јабланичког и Четвртог батаљона, четници убрзо почеше да се стишавају, повлаче и губе по шумарцима поред Мезграјице.

Пошто није било потребе да се и даље овдје задржавам, кренух поново на другу страну брда, ггоема мјесту гдје су остали штаб и Пратећа чета, и за кратко вријеме нађох се опет поред њих. Али, нико није имао времена ни да се окрене. Тамо, око Мраморја, обруч се све више стезао. Сабијени у ровове, четници су се силовито бранили. Водио се прави окршај. Другови Руди Петовар и Вукашин Суботић баратали су нешто око минобацача, користећи се свим својим стручним знањем и вјештином. Јер, нишанских справа није било, а пошто су се у близини непријатеља налазили и наши, требало је добро отворити очи. Са десне стране био је Други батаљон Бригаде, заједно са Сремцима, већ подишао Бижићевим рововима и ликвидирао први четнички бункер, али из другог, лијевог, који се налазио на некој заравни изнад самог засеока, још увијек је сипала снажна митраљеска ватра. Видјело се лијепо како неколико бораца, пужући по чистини застртој снијегом, покушавају да му се приближе. Пришли су већ на двадесетак корака, али, даље — ни педља нису могли.

— Бранко Милутиновић, сигурно; бомбаши Првог батаљона, — рече неко од другова из штаба.

Било је нешто око једанаест сати прије подне. Дим и мирис барута обавијали су Мраморје, а пуцњеви пушака, клокотање митраљеза и одјеци бомби, сливали

су се у урнебесан хук. Из четничког бункера, с лијеве стране, грозничавом жестином сипали су рафали; бомбаши Првог батаљона нису могли ни тамо ни овамо, а наши с минобацачем — управо због тога што је врло мали простор дијелио једне од других — ништа више нису могли да учине.

Сваки минут, изгледао је бескрајно дуг. Нестрпљење је расло. И код бораца на обезбјеђењу, нарочито оних из Јабланичког батаљона, осјећала се нервоза. Сваки час је неко долазио, осматрао, запиткивао. Не потраја дуго па се појави и њих десетак: Радивоје Ковачевић, Живан Михаиловић, Цвијан Бабић, Нђо Вуковић и други. Испред свих, сав усплахирен, ишао је Јово Радовановић Јоваш:

— Друже команданте! — поче он чим се приближи. — Дозволи нам да и ми идемо тамо!

Командант га погледа, замисли се мало, а онда рече:

— Хајде!

Истог часа, десетина њих, као јелени, сјурише се низ стрмину, брзо прегазише Јању и, растуривши се десно-лијево, кренуше уз брдо.

Наступали су одлучујући тренуци. У самртничком грчу трзало се Мраморје и већ посљедњим снагама опирало неодољивој навали партизана, који, са свих страна, само што нису поскакали у ровове. Суздржаног даха гледали смо шта се збива. Гледали смо и ону десетину Мајевичана како се приближава .... Издвојивши се мало од осталих, пужући по снијегу, Јоваш ускоро достиже на чистину испред самог бункера и помијеша се са бомбашима Првог батаљона. Али, приковани очајничком ватром четничких митраљеза, још нико од њих није могао ни главу да подигне. Наједном један од бомбаша као опругом бачен скочи, замахну, поново паде; у истом часу из бункера се изви облак дима, одјекну експлозија, али бомбаш оста немоћно лежећи; уто скочи други, па опет експлозија, друга, трећа; четнички рафали умукоше и онда се све згужва; смијеша, — у рововима наста крклјанац, лом.

Учини ми се, наједном, као да смо крила стекли. Није прошло ни неколико минута, а већ смо били у

долини, — без оклијевања прегазили Јању и, готово трком, наставили узбрдицом. Прошли смо брзо поред Ружичића кућа у којима се налазио штаб Ђуре Бижића, — стигли тако и надомак мјеста гдје се до малочас водила борба.

Не осјећајући умора журио сам даље. Наједном, пред мојим очима, на заравни поврх Мраморја, указа се слика бојишта: крвави трагови по разгаженом снијегу; свуда около видјели су се мртви — нарочито је поред ровова и разрушених утврда лежало много изгинулИх четника — затим растурени празни муницијски сандуци и велика гомила одбачених пушака. Одмах испред ровова, покрај неке ограде, спазих и мртвог Бижића: мален, згужван, једва ако је и личио на оног некад охолог и по злу чувеног четничког харамбашу.

Ишао сам као ошамућен, и код лијевог четничког бункера, сад већ само гомиле камења и греда, на мјесту гдје су се до малочас видјели бомбаши, застадох. Још у току боја наши су износили мртве и рањене другове. Међу посљедњима, тек послије јуриша, изнијели су и Бранка Милутиновића, храброг борца Првог батаљона, а на чистој бјелини снијега остала је само локва свјеже, румене крви.

Посматрајући све ово нисам ни примијетио да су другови с којима сам дошао већ некуда измакли; кренух и ја, и одмах ту, у близини, надомак неког храстика, наиђох на групу бораца који су, још увијек загријани, у заносу и упадајући у ријеч један другоме, стајали и живо коментарисали:

— Ех, Бранко, Бранко! Жао ми га је као брата. И тек што се подиже, а онај га пас из бункера дохвати. — говорио је повисок момак у романијском копорану.

— Богами, ућутка он четничког митраљесца. Додуше, гледали сте, и Јоваш им је неколико бомби тамо спрашио. Не може то без њега, — додаде други.

— А видјесте ли ви оног нашег Бранка, Стојановића, водника из Другог батаљона? Умал' што и ја од њега не настрадах — умијеша се сада стасит и живахан Мајевичанин, борац Другог батаљона.

— Како? — упита га неко.

— Па он ти је са пушкомитраљезом, заједно с Курјаком, био подишао под саме ровове. Ту га и ранише; пребише. му руку. Уто кренусмо на јуриш; он остави митраљез и онако рањен, сав крвав, као страшило, са ножем у другој руци, јурну на четнике, Био је као избезумљен од бијеса, па тако и на мене^натрча, и да не дрекнух: »Бранко! Јеси л' луд!« — богами, би ме збо.

Усхићени, побједничком радошћу озарених лица, борци су и даље расправљали, истицали подвиге и залагања својих другова, док се нешто мало даље, на широкој утрини изнад Јовановића кућа, чуо неки жамор и видјела велика гомила људи.

— Збор! Збор! — готово истовремено, негдје удесно, иза оближњег шумарка, викао је неко, па и ови што су били изостали наставише у томе правцу.

— Ама нисам ја досад знао да се и Сремци овако добро туку. Кад оно —- види ти . . . Алал ти вјера друже, прави сте јунаци! — настави опет Мајевичанин, обраћајући се сада покрупном снажном борцу са црним пријечанским шеширом на глави и реденицима преко цивилног капута, који је, такође весео, ћутке поред њега ишао.

Одвојивши се од ове неколицине смјелих, једноставних момака кренух журно даље, и одмах ту, *у>* храстику, сусретох Бору Симића, једног од омиљених скојевских активиста и курира бившег Мајевичког одреда, а сада, такође, ,курира Шесте бригаде.

— Ја управо пошао да те тражим. Зову те другови из штаба ... — поче он чим ме угледа.

— А гдје су . . ? — упитах.

— Ево их ту, изнад Јовановића . . . Саслушавају заробљене »ђикане«. Ех, сад ћеш видјети . . ! Има их око шест стотина, — додаде Боро, и тек што окренусмо заједно, кад се високо изнад нас чу оштро, продорно завијање: неколико топовских зрна сручи се негдје у близини, те и нас двојица убрзасмо ход.

Није прошло ни неколико минута, а ми смо већ били са друге стране храстика, на некој широкој заравни,

по којој се, у збијеним, неравним редовима, видјело мноштво заробљених четника. Истом ту, поред осталих другова из штаба, — заузетих испитивањем заробљеника, — угледах и Цвијетина Мијатовића Мају, Тошу Вујасиновића и Хасана Бркића, који су још раније били стигли и са појединим батаљонима учествовали у борби.

— Познајеш ли ти овог човјека? — пошто приђох ближе упита ме Тошо и показа руком на неког пониског, црномањастог четника који је, са још тридесетак-четрдесет људи, махом у посавским сељачким одијелима, нешто по страни издвојен стајао, и додаде: — Каже да је био партизан, да се с тобом добро познаје и да је, у ствари, ради преласка на нашу страну и дошао овамо.

Загледах се боље, и само што не викнух од изненађења. Преда мном је стајао Вуко Симић, заиста друг и познаник, један од оне наше петнаесторице Посаваца за које — изузев то да их је од читаве те групе свега неколицина остала у животу и да су морали привидно да ступе у четнике — већ одавно ништа нисам знао, и овај сусрет с њиме необично ме је изненадио.

Испричах, на брзину, шта знам о Вуки; рекох друговима да је то човјек коме се може вјеровати и да његов прелазак на нашу страну, поготову с толиким бројем људи, сигурно није случајан, већ и од раније припреман.

— Збиља, одмах су се јавили... — примијети Тошо. — Не знам колико је то тачно, а кажу да их је поп Димитрије, за то што су хтјели да се предају, својом руком убио неколицину.

Дуго нисам могао да одвојим погледа од ове шаролике четничке гомиле. И тек сада, посматрајући све то, и послије неколико обавјештења која ми другови дадоше на брзину, једва ако сагледах праве резултате данашњег боја — његову величину и значај. Тек сада сазнадох на какве смо четничке снаге наишли: сазнадох да се поред четири стотине бижићеваца, и око пет стотина Требаваца, у Малешевцима затекао и капетан Прњатовић са својих преко двије стотине »одабраних

делија«, да је ту, на окупу, освануло око хиљаду и двије стотине четника, који су се у складу с ранијим намјерама Нијемаца, сити и пијани, добро снабдјевени муницијом из домбранских слагалишта, управо тога јутра спремали у напад, и не надајући се да им је судбина већ запечаћена, да ће многи овдје и кости оставити. Само на Мраморју избројано је сто и четрдесет и четири мртва! Међу мртвима, поред Бижића, нађени су и поп Димитрије Стефановић и капетан Јово Прњатовић, нађен је, тешко рањен, у безнадежном стању, и неки Жарко Милуровић Угрин, родом им сремског села Угриноваца, иначе делегат Дражине »Врховне команде«, који је, са читавим својим штабом, био пошао у Срем и Славонију с намјером да и тамо ствара четничке организације, и не помишљајући на то_да ће му његови Сремци чак овамо у сусрет изаћи. Много их је и рањених . . . Рачуна се да је од укупног броја четника, колико их се нашло у обручу, само око три стотине успјело да се извуче, а од старјешина — да ли што је имао нека обавјештења, или захваљујући неком свом курјачком инстинкту — једино је Керовићу пошло за руком да, још прије зоре, прије него што је борба почела, стругне из Малешеваца и врати се у Тобут*

* Командант »Церско-мајевичке групе корпуса«, капетан Драгослав Рачић, који је још 11. новембра побјегао преко Дрине и склонио се негдје у Србији, изгледа да је касно и површно обавијештен о догађају на Малешевцима, па је тек у јануару 1943. упутио Дражиној »Врховној команди« радиограм сљедеће садржине: »Мајевици дошло у помоћ 500 бораца са Требаве. У дводневном окршају погинуло 250 комуниста, око 100 четника и командант Требаваца поп Димитрије Стефановић ...«.

Међутим, власти НДХ биле су нешто боље обавијештене. Жупска редарствена област из Брода на Сави, много раније — већ 4. XII 1942 — упутила је извјештај Усташкој надзорној служби у Загреб, у коме се, поред осталог, каже: — »... Ових дана сукобили су се на четничком подручју партизани са четницима. Том приликом страдао је четнички заповједник Ђуро Бижић, командант Требавског одреда поп Стефановић и капетан Јово Прњатовић... Четници су имали доста губитака (наводно око 80) а исто и партизани (наводно око 100)...« (Цитирана документа налазе се у Војноисторијском институту у Београду, рег. бр. 19/218 и 29/161).

Оваквом четничком поразу нико се није надао, али су и наше жртве тешке и незаборавне. Већ при крају боја, одмах испред самих ровова, пао је Исмет Капетановић, комесар чете, истакнути првоборац са Озрена; затим Милорад Чембић, неустрашиви семберски партизан, који нас је, још љетос, прије него што је прешао у Бригаду — приликом оног напада на домобрански бункер на Дрини — задивио својом одлучношћу и вјештином; у самом јуришу на ровове пао је и Цвијан Бабић из Јабланичког батаљона — свега двадесет мртвих и око тридесет рањених добрих другова и храбрих бораца.

Топовска грмљавина од Угљевика ускоро се опет понови, и заробљени четници почеше унезвјерено да се окрећу. Шта с њима да учинимо? — било је питање које је требало брзо и неодложно ријешити. Ти људи, све до малочас, држали су оружје, пуцали; већина, свакако, због заблуде и незнања; понеко, можда, и као свјестан, непомирљив, непријатељ; али, кад би се то сазнало, испитало . . ? Времена на располагању толико није било. Стога је, на концу, и одлучено да им се одрже само краћи говори и укаже на пут којим су пошли — да се заклетвом обавежу како се више никада неће борити против партизана — и онда да се пусте кућама. Једино двојица-тројица њих, међу којима неки Манојло с Требаве, и злогласни Бижићев кољач Јово Тејић Поп, остаће да им се суди. . .

Вуко је и даље стајао по страни . . . Што се тиче њега и осталих четрдесетак добровољаца није имало шта више да се расправља, и они, убрзо, кренуше на распоред по јединицама.

— Видјећемо се . . . Причаћу ти све ... — пролазећи поред мене рече ми он на брзину и изгуби се иза храстика.

Вријеме је неосјетно одмицало; дан се полако примицао крају, али — требало је и даље бити на опрезу. Јер, рудник Угљевик, одакле је тукла артиљерија, свега ако је пет-шест километара далеко; такође, релативно близу, у Брчком и Бијељини, налазе се доста јаки непријатељски гарнизони — ту је, поред свега, и

жељезничка пруга, цесте; па иако су потучени четници, остале су друге окупаторске снаге које су се и иначе спремале у напад — и сваког часа, поново, могло је да дође до борбе. Другови из штаба Бригаде — задржавајући се и даље на косама изнад Жабара — издавали су још нека упутства и наређења, па тако и мене позва Мајо.

—- Чујеш, друже ... — рече ми он. — Добили смо малочас нека обавјештења да су Нијемци, још за вријеме борбе, кренули у помоћ Бижићу. А на бојишту, видио си, остале су гомиле пушака. Оне, ни у ком случају, не би смјеле, поново, да падну у шаке непријатељу. Ти овдје најбоље познајеш људе и прилике, и оружје, како год знаш, мораш негдје склонити.

Не чекајући више ни часа, кренух на посао. Јер, поред тридесет и два пушкомитраљеза, четири тешка митраљеза и осталог што су наше јединице у току борбе заплијениле и одмах са собом узеле, сакупљено је — већином на Мраморју — и око осам стотина пушака које је требало чим прије превући и негдје склонити. А што је најгоре: нисам знао гдје би их . . . Нађох брзо Ратка Перића и оба смо дуго око тога лупали главу. На концу се сложисмо да их привремено смјестимо код куће Пећана и Боже Николића, двојице наших, иначе малобројних, симпатезера у Малешевцима.

И док смо пронашли неколико воловских кола и кренули с њима по оружје, био је већ почео и сутон да се спушта. Упоредо с мраком поче, поново, и магла да се навлачи, па храстик на Мраморју, и читава околица, брзо утону у једва прозирну, тешку, помрчину, западе у дубок, стравичан мир, ремећен још само пламеним водоскоцима топовских граната, који би, с времена на вријеме, шикнули негдје на малешевачким косама. Престрашени, осјећајући мирис крви, волови су снажно отпухивали, трзали се, отимали од својих гонича, и једва приђоше до мјеста гдје су се пушке налазиле.

ЈБуди почеше журно да товаре . . . Али, мени нешто није давало мира: нисам био начисто да ли смо добро поступили — јесмо ли баш сигурно мјесто одабрали.

Учини ми се да би, можда, много боље било да оружје, умјесто у Николића подрум, привремено — само док Нијемци не прођу — сложимо у ровове, затрпамо га и ставимо крстове, удесимо као да је то гробница, и са џепном електричном лампицом у руци приђох рововима. Нисам ни знао да је једна група наших људи, која је добила задатак да то учини, у међувремену сакупила изгинуле четнике, положила их у ровове — али није стигла да их загрне, и пред мојим очима се, под свјетлом електричне лампице, указа тешка и непријатна слика. Не говорећи никоме ништа угасих лампицу и поново приђох колима.

Потоварисмо брзо пушке и кренусмо косом према селу. Зазирући још увијек, отимајући се, волови су снажно грабили напријед; одмицали смо све даље, а иза нас, у помрчини, остаде Мраморје — разгажено, пусто, са растуреним муницијским сандуцима НДХ, и незасутим гробовима Бижићевих четника.

XXVIII

Вијест о четничком поразу на Малешевцима ширила се необично брзо и, за врло кратко вријеме, прохујала је читавом сјевероисточном Босном.

Окупатор је изгубио озбиљног помагача . . . Управо због тога, због ове изненадне погибије мајевичких и требавских четника, и мјеродавни по штабовима њемачко-квислиншких јединица у Тузли и Брчком поново су се нашли у неприлици. Планови су им опет били побркани, па је и њихова још од раније припремана акција морала да буде одгођена.

Наступили су већ и први дани децембра 1942. године. Почињала је зима — друга зима у току устанка. Догађаји су се необично брзо развијали — народноослободилачки покрет на Мајевици и у Семберији доживљавао је снажан преокрет. Четничка организација, која је у име окупатора држала »ред и мир« у томе крају, све више је слабила. Поједини њени батаљони — као што је био Брчански, из кога је готово половина прешла у партизане — остали су тако рећи само на папиру, и никаква изгледа није било да ће се икада више опоравити. Истина, капетан Леко и Радивоје Керовић, са извјесним бројем својих четника, склањали су се још увијек и избјегавали сукоб, али ни они нису више представљали неку озбиљнију снагу, и читав овај крај поново се претварао у жариште народноослободилачке борбе.

Штаб новоформираног Мајевичког одреда — у који су по одлуци Главног штаба за Босну и Херцеговину ушли другови Ратко Перић, Мирко Филиповић, Ненад Петровић и Вукашин Суботић — имао је сада пуне руке посла... Готово свакодневно пристизали су нови

добровољци, и о оружју склоњеном код Николића куће у Малешевцима нисмо морали да се бринемо дуго. Поред Јабланичког, који је знатно попуњен и добио назив — Први, ускоро је формиран још један батаљон и бројно стање Одреда износило је већ близу три стотине бораца.

У томе прође више од недјеље дана. Сремски одред, изузев једног батаљона, и даље се задржавао у Малешевцима и околици, док су три батаљона Шесте бригаде и један батаљон Сремског одреда били стално у покрету ради чишћења терена од преосталих четничких група и групица. У исто вријеме радило се и на организацији народне власти и сређивању прилика на терену. Одржавани су зборови и конференције, а тих дана је, поводом догађаја на Малешевцима, издат и посебан летак. У том летку је, још једном, жигосана. издајничка, братоубилачка, улога капетана Леке, војводе Керовића, Ђуре Бижића и осталих, а осветнички поклич, који се чуо на Мраморју: »За Вукосавце — Малешевце!«, давао му је основни смисао и садржај.

Нијемци још нису показивали никаквих знакова активности. Заправо, још није било никаквих података о њиховим евентуалним намјерама и припремама, и ово затишје, које је и даље трајало, требало је искористити што боље. Све одредске јединице биле су већ углавном сређене, попуњене одговарајућим руководећим кадром, и једног дана, некако седмог или осмог децембра, новоформирани Мајевички одред, са Другим батаљоном Шесте бригаде, крену да — у циљу пропаганде и прикупљања нових бораца — прокрстари мало и по селима Семберије.

Читав тај дан Први батаљон Мајевичког одреда био је у покрету, и тек касно увече стигао у село Чађавицу. Ту, у Чађавици, требало је да преноћимо, па су се чете — након постављања потребних обезбјеђења — брзо размјестиле по кућама прилично имућних домаћина једног од многих чађавичких заселака.

Управо у то вријеме и кроз исти заселак пролазила је и колона Другог батаљона Шесте бригаде. Једна чета тога батаљона, којој је послије распореда на Малешевцима припадао и Вуко Симић, требало је да законачи негдје у сусједству, па пошто у протеклих седам-осам дана нисам имао прилике да се нађем с тим човјеком, и сусревши се сада с њиме случајно, договоримо се да се у току ноћи свакако нађемо и мало поразговарамо.

Нешто касније — пошто је послао уобичајени извјештај штабу Одреда — и штаб нашег Батаљона смјестио се у једној од оближњих кућа. Уто и вријеме некако брзо прође и док је Вуко стигао неки од другова били су већ полегли. Ноћ је неосјетно одмицала — све се полако утиша, смири, и једино још што се чуо одмјерен ход стражара пред вратима и тих жамор курира у предсобљу. Сједећи за широким столом у повеликој, загријаној соби нашег домаћина, с великом сам пажњом и интересовањем слушао Вукино казивање.

— .. . Као што већ знаш — причао је он — од оне петнаесторице другова што је из Поточара кренуло према Озрену, у животу смо остала само нас четворица. Везе никако нисмо могли да успоставимо; сви покушаји да се пробијемо даље остајали су узалудни и. . . људи су гинули. А и куда би . . ? На Озрену се, у ствари, догађало оно што и на Мајевици. — И тако се, ето, нађосмо одсјечени, препуштени сами себи. Стање — не може бити горе. Усташе нас ни једног часа нису остављале на миру, а у народу завладао страх, деморализација, па ни најбољи симпатизери не смију више да те приме. Истина, послије споразума с четницима усташе су повукле своје посаде из неких српских села, као на примјер из Лончара и Буквика, али у другим, сусједним мјестима, у којим живе Хрвати, оне су се и даље задржавале, упадале сваки дан у српска села и чиниле свакојаке злочине.

И управо у таквој ситуацији је поп Димитрије Стефановић, који је иначе живио у Жабарима и био добро познат у томе крају, стварао на Кречанама испод Требаве неки свој четнички батаљон, тобоже самосталан и, како је то он често тврдио, пострани од овог брато-

убилачког клања с партизанима. Шта су друго могли да раде... људи су одлазили у четнике. У тај његов батаљон, поред којекаквих силеџија и пљачкаша, стицао се сада и велик број оних који су то чинили просто из нужде — само зато да би сачували животе своје и својих породица. Из истих разлога на Кречане су, у четнике попа Димитрија, одлазили и неки наши заиста искрени симпатизери. Постојала је стога бојазан да ћемо се, стицајем прилика, једнога дана наћи сасвим издвојени, — као млин без воде. Али, углед и ауторитет наших другова, нарочито Петра Кауриновића, био је и даље велики. То је и поп Димитрије врло добро знао; знао је да се негдје у Посавини скривамо, па је — вјероватно зато што је хтио да на тај начин још више људи привуче у свој батаљон — неколико пута поручивао да и ми тамо дођемо, при чему је увијек наглашавао да њему наша политичка увјербња ништа неће сметати.

Рекох ти већ — настављао је даље Вуко — остала нас је још само неколицина. Прилике су биле несносне. Нашли смо се пред дилемом: да овако продужимо, или да се некако сналазимо и прилагодимо новим условима? Поп Димитрије, разумије се, још није показивао своје право лице, па су се неки од другова чак заносили мишљу да ће, можда — као што је то већ био случај с неким свештеницима у Србији — и њега некако придобити на нашу страну.

Дуго смо се двоумили . . . На концу је преовладало мишљење да је много боље да дјелујемо непосредније, међу свијетом — поготову међу људима који су већ кренули од куће, под оружјем су, и могу сјутра бити аткивни борци на нашој страни, — него да се кријемо по таванима и гудурама, па ако не могнемо преокренути попа Димитрија, преокренућемо велики број његових људи на које смо већ и од раније имали неки утицај.

Па ни тада нисмо пошли заједно. Прво смо кренули ја и Миливоје Брзина, а касније — кад је постало још очигледније да се друкчије неће моћи ни опстати, а камоли нешто урадити — дошли су и остали. Повезали смо се и са Николом Симићем Учом, командиром наше бивше, Посавске чете који се, послије оних збивања на

Вукосавцима, неким другим путем пребацио с Мајевице на Требаву и ту се скривао. У први мах је поп, збиља, имао веома помирљиво држање, рекло би се чак и пријатељско, и по свему је изгледало као да ће се наше претпоставке моћи и да обистине.

И, било — како било, почесмо ми све више да развијамо дјелатност. Формирали смо и своју партијску ћелију ... Под Петровим руководством редовно су одржавани састанци на којима смо стварали неке своје планове, одређивали задатке. Главно је било: одржати код људи вјеру у успјех наше ослободилачке борбе, разобличавати лажи четничких старјешина, а уз то, кад год се укаже прилика, ликвидирати по неког истакнутијег непријатеља-кољача. То тим прије што су нам њихови стални сукоби и ривалства ишли само на руку. Тако ми једном увјеримо попа Димитрија како су нека двојица четника, који су од Богдана Маркановића из Ражљева због неких међусобних размирица морали да побјегну на Требаву, тобоже послани да убију њега, и како би требало да их се што прије отараси. А то смо учинили стога што смо сазнали да су та двојица разбојника учествовала у нападу на наш штаб у Вукосавцима, а један од њих носио је још копоран и сат друга Слободана Јовановића, кога су тада ухватили и заклали негдје у Тобуту, и често се хвалили тиме. Поп је, кад смо их једном згодном приликом обојицу ликвидирали, био веома задовољан и остао у увјерењу да смо му ми, збиља, сачували главу.

Било је још сличних покушаја... Али, овај и овакав наш рад није дуго остао незапажен. Од неко доба — ваљда зато што је и сам почео да сумња, а и под утицајем попа Саве Божића, команданта требавских четника — поп Димитрије сасвим промијени држање. Почеше да долазе и некакве казнене експедиције. Додуше, ми смо увијек, кад год запријети опасност, бивали на вријеме обавијештени. Попова жена Веса, која је, такође, била наш симпатизер, много нам је у томе ваљала. Али, ствари су се»све јаче заоштравале, почело је да гори под ногама и, на концу, друго нам ништа није преостало него да идемо с Кречана.

Истина, још прије тога, у међувремену, рачунајући на овакву могућност, заправо на то да једнога дана поп Димитрије може ипак да окрене лист, радили смо на формирању једнога другог, такозваног Буквичког батаљона, чије би мјесто било у Буквику, а у који би ушли махом људи на које смо ми имали неки утицај. Поп се у први мах опирао. Али пошто је притисак био велики, и људи се тако рећи сами издвојили и окупили, и он више није имао куда; само, умјесто једног од наших другова кога смо ми истицали, натурио нам је за команданта неког Мићића, бившег активног подофицира. Тако је, ето, у међувремену, створен и овај, Буквички, тобоже четнички батаљон, у коме су се, претежно, окупљали наши симпатизери, па тако и наш нови, сигурнији ослонац. Али, ни у томе батаљону ми се нисмо дуго задржали, изузев Петра који је, у ствари, и био његов прави командант — више смо се бавили по селима и разговарали са народом, поготову када се чуло за долазак Шесте бригаде на Мајевицу.

А онда, изненада, прије неколико дана, стиже наређење Њемачке команде да и четници с Требаве крену на Мајевицу. Нијемцима није било ни до какве шале. А за четничке је старјешине био у питању споразум, па тиме и лак живот у завјетрини, на који су се оне биле навикле. Стога су они свим силама настојали да крену своје људе. За команданта снага које су биле одређене да иду на Мајевицу постављен је поп Димитрије Стефановић. Богами, ускоро, под његовом командом, крену око седам стотина четника. Кренуо је и наш Буквички батаљон. Али, тек што је одмакао мало од Буквика, он се одвоји и остане . . .* Ја продужим . . . Једва сам чекао да прекинем са овом непријатном работом и да се што прије нађем с партизанима. — И ето, тако, да не дуљим. На Малешевцима . . . знаш већ како је било.

* У јулу мјесецу 1943. године — приликом доласка XVII источнобосанске ударне дивизије у те крајеве — око 200 посавских четника прешло је са оружјем у партизане, што је, у ствари, била основа за формирање Посавског народноослободилачког партизанског одреда.

Иза замагљених прозорских окана тихо је протицала ноћ. И жамор курира одавно се бјеше утишао. Па и Вуко ускоро заћута, а мени су се, у сјећању, и даље низале слике из тих минулих дана: сјећао сам се састанка у Попову Пољу, затим Омербеговачке ријеке, боравка у оној пустој кући у Поточарима и растанка са друговима од којих су, ево, још само четворица остала у животу, остала препуштена сама себи да се у овом ратном вртлогу сналазе како могу и умију.

Била је већ дубока ноћ кад сам се растао с Вуком и прилегао да се мало одморим.

Тек ако је почињало да свиће, а Батаљон се већ постројавао и убрзо кренуо даље. Јутро је наступало прилично хладно, суво — мраз је штипао по лицу и, да би се мало загријали, људи су одмицали журно. Још неко вријеме ишли смо валовитим тереном, спуштали се благим падинама, а онда, прешавши преко бијељинске цесте у Драгаљевцу, сасвим сишли у равницу. Километар-два даљине улијево, иза високих од иња побијељелих живица, видио се торањ цркве у Вршанима, а ускоро затим указаше се и прве куће засеока Новог.

Пошто је — планом штаба Одоеда — било предвиђено да се Батаљон мало задржи у Новом, колона је успоравала ход. Залазили смо већ у село, пролазили поред Марковића кућа, истим оним путем преко кога сам се, криомице, ноћу, толико пута пребацивао. Али, све ми је сада изгледало друкчије . . . Осјећао сам како ме обузима неко пријатно узбуђење, поготову када сам се сусрео са Митром, Вујом, Алексом, Живаном и осталим нашим вриједним активистима из Новог, који су одмах истрчали пред колону и просто нису знали шта би од радости.

Збиља, прилике су се осјетно мијењале.. . Сада, у току задржавања у Новом, имао сам прилику да поразговарам и са ширим кругом мјештана. Људи су долазили и без позива, хтјели да сазнају што више о догађајима код нас и у свијету. Окупаторске снаге, истина, биле су још јаке, држале су градове и важнија насеља,

чувале путеве и раскршћа, али и поред тога, народ је све више осјећао како фашистичка сила почиње да слаби и да неће моћи дуго да се распиње на све стране. Од наших симпатизера и партијских радника из градова који су могли кришом да слушају радио-вијести, допирали су гласови о слому њемачке офанзиве код Стаљинграда, знало се о успјесима народноослободилачких снага у Босанској крајини и Равњаци су — поготову послије четничког пораза на Малешевцима — постајали још предузимљивији и ведрији.

Настављајући пут послије краћег боравка у Новом Батаљон се придружио осталим јединицама које су се већ налазиле у Црњелову и Обарској. РасположењеЈе свуда било исто ... Та села, готово пуних десет мјесеци, трпјела су зулуме Глигићевих и Бањичићевих четника, али су у њима, и поред тих зулума, — нарочито у Горњем Црњелову — илегални партијски радници налазили увијек сигурно упориште. Народ тога краја — бар његова знатна већина — никад није сумњао у успјех наше народноослободилачке борбе, па је и сада долазак новог Мајевичког одреда дочекао као нешто што је свакако морало да дође.

Четничке силеџије се нигдје нису појављивале . . . Народ је добро памтио њихове злочине — батинања жена у мердевинама, убиства, пљачке — па, пошто они нису били сигурни да ће се моћи склонити негдје на другој страни, Глигић и Бањичић су се држали што ближе домобранских упоришта.

Још од раније ми је често било на уму оно што се овдје догодило са Дојчином, па пошто сам био обавијештен да се у Бањичићевој кући налазе и неке вриједне ствари упљачкане приликом напада на наш штаб у Вукосавцима, једног сам дана с још неколико другова пошао у Доње Црњелово.

Стари Бањичић правио се невјешт. Држао је, вјероватно, да смо ми ко зна одакле, да ни појма немамо о томе шта су он и његови синови чинили, и мирно нас је код куће дочекао. Одлучно је одбијао да има било што од ствари донесених из Вукосаваца. Али и не чекајући на његово признање, један од бораца се зачас

попе на неки стог сијена у двориштy и поче да га растура. Из сијена, убрзо, испаде радио-апарат, иоти онај радио-апарат на коме смо слушали вијести у штабу у Вукосавцима, затим »Маузер« у дрвеној футроли, који је све до двадесетог фебруара носио Фадил Јахић Шпанац и још неке друге ствари. Тек тада је стари лисац увидио да ми много штошта знамо, али — за Дојчина још ништа није хтио да призна.

Покрет се настављао,. . Конференције и састанци које смо уз пут одржавали, били су свуда добро посјећени. Многи младићи, наши симпатизери, без оклијевања су ступали у Одред. Па и неки заведени или силом мобилисани четници — у групицама или појединачно — такође су се јављали у наше јединице.

И брочанске »комите« затекли смо на окупу. Дочекали су нас као прави домаћини и •— заједно са нашим активистима из Броца — припремили добар смјештај и веч^ру. А сјутрадан, њих око четрдесет, заједно са својим командиром Драгом Крсмановићем,* кренуло је с нашим Одредом.

Семберија се поново дизала . . . Овим богатим и питомим крајем — чија је већина становништва још од почетка устанка припадала нашем покрету — живље су се заталасале снаге борбе и прегалаштва. Партијска организација која је захваљујући свестраној подршци тога становништва могла овдје и у најтежим приликама да се одржи, дјеловала је сада много слободније. Илегалци су изашли из својих »база«. Другови из Сре-ског комитета: Светолик Госпић Брко, Славко Мићановић, Млађен Јефтић, Драго Тојић Ганго и остали имали су пуне руке посла у мобилизацији и организовању маса за нове борбе које су предстојале.

Послије неколико дана проведених у Семберији, Мајевички одред, знатно ојачан, враћао се натраг — према брдима. Пут нас је водио преко Доње Буковице, и прво ми је било да се видим са друговима Бранком,

* Страјко Калабић, ранији командант брочанских »комита«, погинуо је управо пред повратак Шесте бригаде из Срема. Његов супарник, Драго Глигић, упао је на сам дан Страјкове свадбе у Бродац, изненадио га и звјерки уморио.

Цвијаном и Богољубом . . . С њима је био и Ђорђо, који је по одлуци партијског руководства и даље морао да остане на терену, док је Божо већ одавно био отишао са Бригадом. Мевла и Милена биле су, такође, напустиле овај крај.

Нисам могао а да не свратим и до Микановића куће. Стари чича Вид и његова Цвија дочекали су ме као свога најрођенијег. Хтјели су опет да ме угосте, нудили * ме, задржавали, али ја сам морао даље — колона је настављала покрет.

Као грабљивице кад им измакне плијен, Нијемци ни за тренутак нису одвраћали пажњу од овога што се збива на Мајевици и у Семберији, па иако им је на више страна горјело под ногама, прикупљали су снаге и поново спремали напад. О тим њиховим намјерама и припремама штабови Шесте бригаде и Сремског одреда били су опет на вријеме обавијештени, и одмах су предузели одговарајуће мјере и почели да прикупљају снаге на простору: Забрђе—Малешевци—Тобут. Према тим информацијама требало је — под руководством Нијемаца и уз садејство неких њихових јединица — у предстојећој акцији да учествуту знатне усташко-домобранске снаге које су се већ окупљале у Тузли, Брчком и Бијељини. Напад је могао да отпочне сваког часа . . .

Петнаестог децембра — у очекивању тога напада — Први батаљон Мајевичког одреда осванув је у Бобетину Брду, око петнаестак километара југоисточно од Брчког, са задатком да ту запосједне одговарајуће положаје и остане до даљњег наређења.

Дан освајао облачан и хладан. По благим падинама брежуљака, у шљивицима прекривеним ињем спокојно се извијао дим из оџака сеоских домова, а наниже, према сјеверозападу, у правцу Брчког, протезала се равница и још увијек губила у сивој јутарњој сумаглици. Било је прилично студено и борци су се смјењивали: док су се једни гријали по кућама, други су се налазили на положајима и будно осматрали.. .

Стајали смо и чекали . . . Вријеме је споро одмицало. Патроле, које су далеко напријед истурене, дуго се нису враћале. И даље је било тихо . . . нигдје ни пуцња ни покрета. У томе прође још сат-два. А онда се, негдје подалеко напријед, зачу живо пушкарање; указаше се, ускоро, и неке паљевине, дим.

С нестрпљењем смо очекивали повратак извиђача. Најзад и они стигоше. Извјештавали су да према нама иду Нијемци, вјероватно нека њихова јача извидница, и да су се с њима сукобили на око четири-пет километара даљине. Готово у исто то вријеме поче однекле да туче и артиљерија, истина насумце, и гранате се сручише негдје далеко иза нас.

И посљедњи борац био је већ на положају. Сваког часа непријатељ је могао да се појави негдје ближе. Али, ускоро, у Бобетино Брдо, стиже и курир штаба Одреда. Носио је наређење према коме је требало да Батаљон одмах напусти положаје и преко Мамутове воде, крене према Вукосавцима и Тобуту, истим путем куда су, како нам он рече, већ отишле и остале наше јединице.

Ситуација је, по свему судећи, била далеко озбиљнија него што смо претпостављали. Али се — ко зна зашто — Нијемци још нису појављивали у близини. Због тога Батаљон послије краћег задржавања полако сиђе с положаја и упути се према селу Тутњевцу.

Уто и подне превали, — кратки децембарски дан био је већ готово на измаку. И док су врхови околних брда лагано ишчезавали под сивим сводом наоблаченог неба — широко разгаженом пртином којом су нешто раније прошле главнине Шесте бригаде и Сремског одреда — пели смо се према Удригову. Ишли смо полако, без журбе. А и непријатељу као да се није журило, и тек негдје у даљини, иза нас, чули би се само ријетки, појединачни пуцњи.

Ноћ нас затече на врху Удригова . . . Густа помрчина заклањала је видике, а нека мучаљива тишина која је владала околицом, притискивала ми је душу као мора. Ишао сам ћутке у колони, и управо кад смо почели да се спуштамо наниже, према Вукосавцима и Тобуту,

застадох изненађен. Подалеко напријед, негдје поврх Мајевице, од Површница па према Бусији, угледах како горе многе ватре и, посматрајући њихово злослутно свјетлуцање, нагађао сам шта би то могло да буде. Једино што се могло претпоставити било је да ту — на полазним положајима — коначи нека непријатељска јединица, да Нијемци поново покушавају да нас опколе с више страна и да је то, у ствари, и условило повлачење наших снага према брдима.*

Послије још готово читав сат хода колона је избила на Карића виноград, а затим, косама изнад Вукосаваца, наставила пут даље, према селу Тобуту. Те ноћи Тобут је био препун партизана, па се и наш Први батаљон једва некако смјестио у засеоку Шакотићима, одмах поред пута који раздваја Вукосавце од Тобута и води према старој зворничкој цести. Штаб Мајевичког одреда био се, такође, већ смјестио у Шакотићима, и тек сам сада, од другова из штаба, могао поближе да се упознам с неким појединостима о непријатељској офанзиви и намјерама штабова Шесте бригаде и Сремског одреда.

* Према документу »Бојна релација Другог домобранског збора за мјесец децембар 1942. године — операције код 3. домобранске дивизије«, у овој офанзиви, која је отпочела петнаестог децембра, учествовале су сљедеће непријатељске јединице:

»У групи А) поред 773. њемачке бојне налази се и 1. битница VI топничког склопа на исходном положају код Б. Раче.

У групи Б) поред 749. њемачке бојне налази се III. бојна 6. пјешачке пуковније са .13,14 и 15. сатом на исходном положају у Челићу.

У групи Ц) налази се IV. бојна 8. пјешачке пуковније на исходном положају у Г. Тузли«.

Наводе се, затим, »исходни положаји« још неколико таквих група, међу којима и група »Е«, која ће у саставу »XXI и XXIX усташке бојне« наступити од правца Сапне, па се каже:

»Све ове групе имале су задаћу концентричног наступања ка средишњој просторији, која се налазила обухваћена селима:

»Прибој, Теочак, Растошница, Годуш и Рожањ, осим групе Д) која је имала задаћу затварања и осигурања цесте Тузла—Зворник, у случају прелаза партизана на југ«.

(»Зборник... »Војноисторијског института, том IV, књига 8, документ бр. 253).

Ситуација је била прилично озбиљна. Намјере непријатеља да нас опколи и наметне нам борбу у обручу, биле су све очигледније. Сем тога — како ми рекоше — управо пред наш долазак су стигли и двојица курира Бирчанског партизанског одреда с извјештајем о продору романијских четника у Шековиће и о веома тешким приликама у томе крају. Стога су, водећи свакако рачуна и о стању у Шековићима, штабови Шесте бригаде и Сремског одреда били већ донијели одлуку да све своје снаге извуку на сјеверне падине Мајевице, до испод Јелице, одакле би — према потреби — могле да се пребаце преко цесте Тузла—Зворник и оду на Бирач, у Шековиће.

Ноћ смо провели на опрезу. А шеснаестог децембра, у зору, Први батаљон Мајевичког одреда запосјео је косе између Тобута и Вукосаваца. Према најновијим извјештајима Нијемци су се већ налазили у Лопарама, на око три до четири километра даљине, па је наш Батаљон имао задатак да штити извлачење осталих јединица преко Прибоја, према Рожњу и Обршинама — планинским селима испод Јелице.

Вријеме је и даље било облачно, тмурно, дан је освајао споро; у полутами раног децембарског јутра тек што су се назирале контуре Карића винограда, Каменитог бријега и Свјетљике — истакнутих висова на којима су се, прије непуних десет мјесеци, водиле одлучујуће борбе са Керовићевим, Бижићевим и Дамјановићевим четницима. И ево, на тим истим положајима, нови, Мајевички одред требало је поново да дочека непријатеља, али не четнике, него њихове господаре - - Нијемце.

Цијело јутро био сам на положајима, разговарао са борцима, и нисам тако рећи одвајао погледа од Вукосаваца и читавог тога краја . . . Одмах испред нас, на свега три-четири стотине метара даљине, видјела се Ковачевића кућа, у којој је некад боравио штаб првог Мајевичког партизанског одреда, а мало наниже, у шумарку, и гробови Ирца, Шпанца и осталих жртава четничке издаје.

Било је нешто око десет сати прије подне. Непријатељ се још није појављивао, а са друге стране пута, по растуреним засеоцима Тобута, родног мјеста војводе Керовића, све више су се примјећивале групе људи: јединице Шесте бригаде и Сремског одреда спремале су се за покрет. Наш Батаљон је и даље чекао ... И уто — управо док сам с још неколико другова стајао на раскршћу недалеко од вукосавачког гробља •— спазих како нам, од правца Лопара, готово трком долази неки сељак.

— Ево Нијемаца! Иду цестом . . . хоће на Свјетљику! — поче он још издалека.

Човјек бјеше прилично усплахирен, забринут, и док сам у разговору с њиме настојао да још нешто више дознам, често сам бацао поглед према Свјетљици. Тај вис, који се налазио свега пет-шест стотина метара лијево од нас, доминирао је читавим крајем, и знао сам шта би то значило ако би њиме овладали Нијемци — знао сам да би тиме биле озбиљно угрожене наше снаге у Тобуту. Али, на Свјетљици се налазила наша Прва чета с једним од најискуснијих командира, Јовом Радовановићем Јовашом, и нисам се стога много узнемиривао. Запиткивао сам сељака да ли, можда, није примијетио још неку непријатељску колону, али он о томе ништа није знао да каже, и управо тада, на моје велико изненађење, угледах Прву чету како се, друмом, са Свјетљике спушта према нама.

Јоваш се просто зграњавао од љутње. Неком погрешком он је у међувремену био добио наређење да се одмах повуче са Свјетљика, па сазнавши сада о чему се ради — а свјестан и сам шта се може десити ако би Нијемци овладали тим положајем — опсова нешто и одмах с четом окрену натраг.

Чинило ми се да Јоваш још није био Ни стигао тамо, а на Свјетљици већ запуца. Изгледало је као да се управо на брду сретоше. По грмљавини бомби, која се ускоро разлеже, лако се могло видјети да се из близине туку.

И нехотице смо пошли према заклонима; јер, сваког часа, непријатељ је могао да се појави и из неког другог правца. Мотрили смо будно — пратили сваки покрет у околици. Али, већ десетак минута касније, борба на Свјетљици поче да се стишава. На западним падинама брда указивале су се групице бораца Прве чете који су се, потиснувши непријатеља према Лопарама, поново враћали на своје положаје.*

Јасно је било да су ово само покушаји и да се фашисти неће на томе зауставити. Држали смо се и даље на опрезу. И, збиља, не знам да ли је и пола сата прошло откако је престала борба на Свјетљици, а однекле, преко наших глава, заурлаше топовска зрна и почеше да се распрскавају негдје по тобутским засеоцима.

Непријатељска пјешадија није се више примјећивала; али, снијегом прекривеним косама према Прибоју, преко којих је већ одмицало зачеље и посљедњих дијелова Шесте бригаде и Сремског одреда, и даље су се уздизали клобуци мркосивог дима топовских граната. Прође још неко вријеме у ишчекивању, а онда стиже наређење штаба Одреда да се и наш Батаљон повуче с положаја.

За врло кратко вријеме нашли смо се у Шакотићима. Чете су журно пристизале. . . На зборно мјесто стигла је мећчг посљедњим и Прва чета са Свјетљике.

* У напријед поменутом документу говори се, затим, о току операција за сваки дан посебно, па се за 16. XII каже и ово:

»... Група Ц): вршила је развиђање према с. Вукосавцима и Лабуцкој, те том приликом дошло до борбе...

Властити губитци: 1 њемачки частник погинуо, 1 њемачки наредник теже и 2 војника лакше рањена ...«.

И, на крају — пошто је приказано стање посљедњег дана ове неуспјеле акције, 21 децембра — наводи се:

» ... Посљедак овог потхвата био је 76 четника разоружано, од којих сви осим 5 пуштени, док је 110 ухићено и одведено у Њемачку на рад ...«.

Интересантно је што су овога пута Нијемци и мајевичке четнике разоружавали и гонили на рад у Њемачку, и то стога што су послије преласка Јабланичког четничког батаљона на страну партизана, а нарочито послије боја на Малешевцима, сасвим изгубили повјерење у њих. Али пошто су окупаторским властима четници ипак били потребни, то је Керовић почетком 1-943. године успио да С њима поново учврсти везе.

Борци су корачали живахно и још се издалека чуо њихов весели жамор:

— Јесте ли видјели како и Швабе знају да бјеже, милу ли им мајку! — одушевљавао се неки покрупан момак који је, по свој прилици, први пут у борби учествовао.

Сједио сам на некој огради са Дујом и још неким друговима из штаба нашег Батаљона; чекали смо да се на брзину подијели храна и обаве још неке припреме. Оклијевати се није смјело, јер, остале јединице Мајевичког одреда биле су већ кренуле, а Нијемци су, сваког тренутка могли поново да се појаве на висовима изнад Вукосаваца.

— . . . Били су прије нас изашли на Свјетљику, — причао нам је у међувремену Јоваш. — Срећом, ја сам на то и рачунао, и заведем чету мало улијево, поред пута. Од неког шумарка, који се налази испод самог врха, Нијемци нису могли ни да примијете наше подилажење. Пузили смо потрбушке и тако прилазили све ближе и ближе. Видим: већ су запосјели гробље, намјештају се иза камених крстача, а мало удесно, поред пута, стоји официр и разгледа секцију. Прво узмем њега на нишан, а онда јурнемо. Нису могли издржати. . . По путу, куда су бјежали, виде се све крвави трагови. Официра су оставили... А неке су још са собом вукли, само да ли мртве, или рањене — не знам.

Показавши нам официрски доглед, торбу за секције и још неке заплијењене ствари, Јоваш убрзо заврши своје казивање. Уто се и Батаљон построји и крену. У колбни, која поче полако да се одвија, гледао сам чича-Јоцу, Живана, Нађу и остале старе другове и већ искусне партизане, посматрао омладинце који су сад први пут узели пушке у руке, али — и поред тога што су и те како увиђали тежину ситуације и знали да ћемо, можда, морати привремено и да напустимо овај крај — у очима или држању ниједног од њих није се примјећивала брига и потиштеност. Осјећали смо, упркос свему, да је иницијатива сада у нашим рукама; вјеровали смо да окупатор — иако ће се вјероватно још залијетати и упадати на ово подручје — никад више неће моћи и да загосподари нашом Мајевицом.

!

Стево Поповић
МАЈЕВИЧКИ ПАРТИЗАНИ
књига друга

Издавач
»Свјетлост« — издавачко предузеће, Сарајево

За издавача
Владимир Кнор.

Технички уредник
Хилмо Хаџић

Цртеж на овитку Пива Караматијевића

Коректор
Ана Кокољевић

Штампа: Штампарски завод »Огњен Прица«, Загреб